

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису

КОТЕНКО ВІКТОРІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 904:911.37(477.75-14)

ПОСЕЛЕННЯ ХЕРСОНЕСЬКОЇ ХОРИ МАСЛИНИ
У ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІЙ ТАВРИЦІ

Спеціальність 07.00.04 – археологія

Дисертація на здобуття вченого ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук
Буйських А. В.

Київ — 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
Розділ 1. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ. ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ.....	10
1.1. Основні етапи археологічного вивчення поселення Маслини.....	10
1.1.1. Дослідження пам'ятки в кінці 1940-х — на початку 1970-х рр.....	11
1.1.2. Діяльність Харківського загону в складі Північно-Кримської експедиції ІА АН УРСР у 1972 — 1986 рр.	15
1.2. Історія вивчення поселення Маслини в контексті формування поглядів на хору Херсонеса Таврійського.....	22
1.2.1. Палеогеографічна ситуація у Північно-Західній Тавриці за античної доби.....	23
1.2.2. Проблемні питання формування хори Херсонеса Таврійського..	26
1.3. Джерела та методи дослідження.....	35
1.3.1. Джерела до вивчення поселення Маслини.....	35
1.3.2. Методи дослідження.....	38
Розділ 2. БУДІВЕЛЬНІ КОМПЛЕКСИ МАСЛИН	43
2.1. Планування та особливості забудови.....	44
2.1.1. Південна садиба.....	46
2.1.2. Західна садиба.....	62
2.1.3. Східна садиба та північна частина поселення.....	75
2.2. Господарсько-житлові об'єкти за межами античних садиб.....	88
Розділ 3. КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС ПОСЕЛЕННЯ.....	95
3.1. Будівельна кераміка.....	95
3.2. Тарний посуд.....	96
3.2.1. Амфори.....	97
3.2.2. Піфоси.....	100

3.2.3. Фляги.....	101
3.3. Проста гончарна кераміка.....	105
3.3.1. Кухонний посуд.....	105
3.3.2. Столовий посуд.....	107
3.3.3. Товстостінний посуд.....	116
3.4. Парадний столовий посуд.....	118
3.4.1. Аттична чорнолакова кераміка.....	118
3.4.2. Сіролощена кераміка.....	126
3.5. Культова кераміка та вироби спеціального призначення.....	131
3.5.1. Культова кераміка	131
3.5.2. Свіпильники та дрібні керамічні форми.....	134
3.5.3. Глиняні вироби для заняття промислами.....	139
3.6. Ліплений посуд.....	142
Розділ 4. МІСЦЕ ТА РОЛЬ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ В СИСТЕМІ АНТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ТАВРИКИ.....	149
4.1. Поселення Маслини та організація хори Херсонеса Таврійського.....	149
4.1.1. Зв'язки поселення в системі «поліс-хора».....	149
4.1.2. Міжполісні економічні контакти в Північному Причорномор'ї: Херсонес — Ольвія та Маслини	153
4.2. Греко-варварські контакти	162
ВИСНОВКИ.....	167
ДОДАТКИ.....	173
Додаток А. Дослідження на поселеннях Гроти та Скелясте.....	174
Додаток Б. Вироби з металу.....	176
Додаток В. Вироби з каменю	177
Додаток Г. Керамічні клейма	178
Додаток Д. Керамічний комплекс. Статистичні показники.....	181
Додаток Е. Монети з поселення Маслини	182
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ.....	183

ІЛЮСТРАЦІЇ.....	193
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	310
Література.....	310
Архівні джерела.....	328
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	331

ВСТУП

Вивчення хори Херсонеса Таврійського, одного з трьох найбільших полісів Північного Причорномор'я, є важливим для сучасної античної археології. Обрана тематика пов'язана з питаннями політичного упорядкування цього важливого давньогрецького центру в регіоні та зі встановленням його кордонів у час найбільшого розквіту на теренах Північно-Західної Таврики. Дослідження херсонеської хори дозволяє також дослідити економічну розбудову поліса та самих поселень, що входили до його складу, формування пріоритетних галузей господарства та експорту найважливіших товарів. Без вирішення цих питань неможливо створити сучасну об'єктивну картину розвитку Херсонеса Таврійського за античної доби як складової частини культурної спадщини давнього населення України. З-поміж низки античних пам'яток, що досліджені у Північно-Західній Тавриці, особливе значення має поселення Маслини на північному кордоні Херсонеського полісу. Пам'ятка в археологічному плані була повністю досліджена у 1972—1985 рр., але до наукового обігу було залучено тоді лише загальні інформативні дані, без детального опрацювання всіх складових матеріальної і духовної культури мешканців. Така ситуація унеможлиблює створення об'єктивної картини розвитку хори Херсонеса на її віддалених теренах та не дозволяє дати сучасну оцінку комплексу археологічного матеріалу як з поселення, так і херсонеської хори загалом.

Актуальність теми. Археологічні дослідження поселення Маслини відбувалися у другій половині XX ст. під керівництвом В. О. Латишевої, результатом чого стало накопичення значного масиву інформації. Проте дотепер не з'явилося комплексної роботи, присвяченої вивченню

матеріальної культури населення та загалом ролі поселення в системі античних пам'яток регіону. У різний час цих питань побіжно торкалися П. М. Шульц, А. О. Щепинський, О. М. Щеглов, проте більше уваги приділялося міським центрам херсонеської хори — Керкінітіді та Калос Лімену, або ж окремим сюжетам з історії Північно-Західної Таврики в античну епоху. У численних статтях В. О. Латишевої міститься переважно загальна інформація та порушені лише деякі питання стосовно масового матеріалу з поселення Маслини. Сама ж колекція знахідок так і лишилася неопублікованою. Тому наразі необхідним є детальне вивчення та реконструкція будівельного комплексу та просторового розвитку поселення північної частини хори Херсонеса, а також залучення до наукового обігу на сучасному рівні масового археологічного матеріалу з розкопок пам'ятки. На підставі цього здається вкрай необхідним висвітлення матеріальної культури населення північної периферії полісу, вивчення його економічної бази. З огляду на масив накопичених археологічних матеріалів з інших пам'яток регіону, нагальним є визначення місця поселення Маслини в загальній низці пунктів сільськогосподарської округи Херсонеса Таврійського за елліністичної доби. Це питання не знайшло висвітлення у спеціальній літературі, що й визначає актуальність обраної дисертаційної теми.

Мета і завдання дослідження. Основна мета роботи полягає у створенні загальної картини розвитку поселення Маслини як цілісного господарського комплексу, найпівнічнішого серед відомих у структурі хори Херсонеса Таврійського, реконструкції матеріальної та духовної культури його населення. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення конкретних завдань, а саме:

- 1) збір якомога повної інформації про археологічне вивчення поселення; з'ясування ступеню дослідження пам'ятки у науковій літературі;

- 2) уточнення хронологічних меж існування поселення на підставі всебічного аналізу археологічного матеріалу на сучасному рівні;
- 3) комплексна характеристика будівельних решток;
- 4) з'ясування принципів забудови садиб;
- 5) здійснення спроби загальної планувальної реконструкції поселення;
- 6) детальний аналіз керамічного комплексу поселення, зокрема виділення основних вжиткових форм;
- 7) висвітлення проявів культури варварського населення на периферії Херсонеського полісу;
- 8) встановлення місця Маслин в транзитній торгівлі з сусіднім Ольвійським полісом;
- 9) визначення ролі поселення Маслини в загальній системі просторового та економічного розвитку Херсонеського полісу.

Об'єкт дослідження — хора Херсонеса Таврійського у Північно-Західній Тавриці.

Предметом дослідження є античне поселення Маслини.

Методи дослідження. Методична основа дослідження визначається поставленою метою та завданнями. В процесі вивчення поселення Маслини були застосовані загальнонаукові методи аналізу та синтезу, загальноісторичні та суто археологічні методи дослідження. Був задіяний також порівняльно-історичний метод та метод історичних аналогій і реконструкцій, за допомогою яких було створено економічну модель життєдіяльності населення Маслин як частини громадянської спільноти, яка мешкала на внутрішній території Херсонеського полісу. В ході опрацювання накопиченого за час розкопок матеріалу застосовувалися також методи статистики, класифікації та систематизації речей.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від другої половини IV ст. до н. е. до середини II ст. до н. е., тобто обмежуються часом існування херсонеської хори в Північно-Західній Тавриці.

Географічні межі обмежуються територією Північно-Західної Таврики, де розташовувалося поселення Маслини протягом всього часу свого існування.

Джерельна база роботи репрезентована передусім археологічними даними, отриманими за п'ятнадцять років розкопок поселення Маслини. Серед них провідне місце займають керамічні матеріали, опрацьовані в античних фондах Музею археології та етнографії Слобідської України ХНУ імені В. Н. Каразіна (м. Харків), Чорноморського історико-краєзнавчого музею (сmt. Чорноморське, АР Крим), музею Далеківської школи (с. Далеке, АР Крим).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, на підставі комплексного аналізу археологічних матеріалів вперше у вітчизняній історіографії створено узагальнююче дослідження повністю розкопаного поселення сільської округи Херсонеса Таврійського. Воно охоплює аналіз історіографічної бази та основні риси матеріальної культури населення. У даній роботі всебічно розглянуті питання особливостей планування та забудови пам'ятки, розвитку всього будівельного комплексу, керамічного комплексу, хронології та атрибуції окремих груп матеріалу. На новий методичний рівень виведено опрацювання масового археологічного матеріалу з поселення. Доповнено інформацію про контакти у регіоні грецького населення Маслини з поліетнічним варварським оточенням. В цілому, розширено відомості про поселення хори Херсонеса в Північно-Західній Тавриці та встановлена роль поселення Маслини як одного з ключових на північній периферії Херсонеського полісу за елліністичної доби.

Практичне значення одержаних результатів. Результати досліджень можуть бути використані під час написання узагальнюючих наукових робіт, підручників з давньої історії на археології України, а також у викладанні нормативних і спеціальних курсів лекцій з античної археології Північного

Причорномор'я, у створенні музейних експозицій, (діорам, моделей, натурних реконструкцій), в науково-просвітницькій та пам'яткоохоронній діяльності.

Апробація результатів дисертації. Основні положення роботи викладені у вигляді доповідей і повідомлень на міжнародних, всеукраїнських конференціях та науково-практичних семінарах: м. Харків (2007, 2008, 2009, 2010, 2013, 2014, 2015 рр.), м. Київ (2010, 2011, 2014, 2015 рр.), м. Комсомольськ (2010, 2011, 2014 рр.), м. Одеса (2013 р.), смт. Опішня (2013, 2015 рр.), а також у доповідях на засіданнях відділу античної археології Інституту археології НАН України.

Публікації. Основні результати досліджень опубліковані у двадцяти чотирьох наукових працях, серед яких одинадцять статей у фахових виданнях, у тому числі одна у закордонному. Решта — видана у збірниках наукових праць, тезах, матеріалах конференцій.

Структура дисертації обумовлена поставленими завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів та висновків, шести додатків, списку ілюстрацій та альбому, списку використаних джерел, переліку умовних скорочень.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ.

ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ

В античний час Північно-Західна Таврика відігравала важливу роль у політичному та економічному житті Херсонеса Таврійського, входячи до складу його хори. Одним з ключових в цій частині херсонеської аграрної території було поселення Маслини, розташоване на Тарханкутському півострові біля с. Сєверне Чорноморського району Автономної Республіки Крим, на морському узбережжі Каркінітської затоки (рис. 1.1).

1.1. Основні етапи археологічного вивчення поселення Маслини

Археологічні дослідження на поселенні можна поділити на два етапи: спорадичні, тобто ті розвідки та обстеження, що проводилися до початку планомірних розкопок (1948 — 1970 рр.), та систематичні, що передбачали багаторічні розкопки на пам'ятці та вивчення її найближчого оточення (1972 — 1985 рр.). На підставі того, що й дотепер не існує остаточних свідчень про наявність античних поселень північніше Маслин, ця пам'ятка традиційно вважається крайньою ланкою (або однією з таких) у ланцюгу пунктів хори Херсонеса у Північно-Західній Тавриці [Щеглов, 1978, с. 32; Пальцева, 1988, с. 13; Латышева, 1999, с. 79]. Але поряд з цим існує точка зору, сформована внаслідок численних археологічних розвідок у цьому регіоні, що до складу Херсонеської держави входила вся прибережна територія від Балаклавської долини до Перекопу [Ланцов, 1991, с. 11]. Дослідження останніх років у Західній Тавриці доводять, що поселення Маслини було значним пунктом херсонеської хори, що мало потужну кам'яну забудову, а також показують, що сітка античних поселень в регіоні була значно густішою, аніж вважалося дотепер [Winther-Jacobsen, 2012, р. 54]. Тому наразі особливо важливим здається детальне вивчення

матеріальної культури повністю розкопаного поселення, залучаючи аналогії з сусідніх пам'яток, щоб об'єктивно оцінити історичні процеси, що відбувалися в регіоні за античної доби.

1.1.1. Дослідження пам'ятки в кінці 1940-х — на початку 1970-х рр.

Науковий інтерес до позаміських територій Херсонеса з'явився ще у першій половині XIX ст., але він був спрямований переважно на вивчення міських центрів — Керкінітіди та Калос Лімену. Протягом значної частини цього періоду ще не було відомо про цілу низку пам'яток у Північно-Західній Тавриці, які належали Херсонеському полісу. Зацікавленість залишками стародавніх поселень вздовж західного узбережжя Кримського півострова вперше проявив П. М. Шульц (рис. 1.2:1). Саме з його активної польової діяльності слід починати перший етап вивчення північного регіону херсонеської хори, у тому числі й поселення Маслини. В 1933 р. він здійснив розвідки на Тарханкутському півострові. Його маршрут розпочався з Ак-Мечетського городища (сучасне смт. Чорноморське АР Крим) і простягався у південному напрямку вздовж західного берега Криму до пересипу Донузлавського озера [Смекалова, 2010, с. 4-6]. Свої дослідження П.М. Шульц продовжив у 1934, 1948, 1962 рр. Слід зазначити, що у 1948 р. він провів розвідки від гирла р. Альма до с. Красноярське та від с. Оленівка на Тарханкуті до Перекопу [Смекалова, 2010, с. 6], і, звісно, мав обстежити серед інших й місце, де розташоване поселення Маслини. Тривалий час результати цих робіт не були відомі. Лише у 2010 р. були вибірково опубліковані звіти про роботи Євпаторійського загону Тавро-Скіфської експедиції за 1933 та 1948 рр. [Шульц, 2010, с. 13-24, 25-30]. Серед описаних поселень є згадка і про поселення Маслини. Так П.М. Шульц у звіті за 1948 р. зазначив, що між озером Ярилгач та Бакальським озером виявлене лише одне скіфське городище біля с. Володимирівка (Чогол-Тай, урочище Чеголтай). Знаходиться воно на пологому березі моря

біля невеликої затоки (бухти), на відстані 4 км від села у північно-східному напрямку. Те, що П. М. Шульц описував саме поселення Маслини, свідчить його згадка про поширення на місцевості дикої кримської маслини (лоху сріблястого), що не було типовим для західного узбережжя Кримського півострова, проте зустрічалося саме в означеній місцевості [Шульц, 2010, с. 29]. Внаслідок обстежень П. М. Шульц визначив розміри городища як 120×90 м. У підйомному матеріалі зустрічалися фрагменти тарних амфор, скіфський ліплений посуд, подекуди черепиця. Як найранішу за часом знахідку автор визначив фрагмент денця чорнолакового аттичного кіліка III ст. до н. е. У верхніх горизонтах переважали фрагменти тарних амфор перших століть н. е. [Шульц, 2010, с. 29].

Під час опису фортифікаційних споруд П. М. Шульц звертав особливу увагу на стіни зі рваного каменю на глині, а сам принцип їх зведення порівнював з укріпленням Неаполя Скіфського [Шульц, 2010, с. 30]. Автор досліджень також дав інформацію про зольник, висотою 1,1 м та діаметром 45 м, що був розташований у центрі городища. Конфігурацію плану поселення чи хоча б решток кам'яної забудови у звіті не наведено. За місцем розташування він порівнював Маслини з городищем Айрчі та зазначив, що це найпівнічніше серед виявлених на той час скіфських городищ Таврійського півострова [Шульц, 2010, с. 30].

Таким чином, виходячи з наведеної П. М. Шульцем інформації, на середину XX ст. поселення Маслини визначалося як укріплене поселення з потужною фортифікацією та відповідним керамічним матеріалом, що у культурному відношенні відносилося до пізньоскіфської культури. Слід визнати, що це закономірний висновок, враховуючи рівень тогочасних знань про ці пам'ятки та їх загальноприйнятту культурно-історичну інтерпретацію. Тоді ще не було відомо, що більшість пізніх скіфських укріплень перекривали більш ранні давньогрецькі пам'ятки, що були зведені вихідцями з Херсонеса Таврійського ще з другої половини IV ст. до

н. е. До того ж, описаний П. М. Шульцем зольник може бути трактований також як сліди масштабної пожежі, що призвела до загибелі поселення, а не лише як традиційний елемент скіфської культури у сучасному розумінні цього терміну.

Дещо пізніше, 1959 р. за ініціативи Херсонеського музею була організована Тарханкутська експедиція (з 1969 р. — експедиція Ленінградського відділення ІА АН СРСР), яка поставила головною метою всебічне дослідження хори Херсонеса. До її завдань входило вивчення топографії, стратиграфії, хронології пам'яток з метою визначення основних етапів історичного розвитку всього регіону; виявлення меж херсонеської хори, її внутрішнього устрою та динаміки розвитку; накопичення та вивчення конкретних матеріалів з метою реконструкції екології району в давнину [Щеглов, 1978, с. 11]. Саме таке широке коло наукових інтересів за безпосередньої та плідної участі О. М. Щеглова (рис. 1.2:2) дозволило поставити на новий методичний рівень дослідження пам'яток херсонеської хори. Така робота була революційною у рамках всього Північного Причорномор'я. Крім того, цим було закладено надійний фундамент комплексного вивчення хори одного причорноморського поліса, як на свій час, багато в чому еталонного для всього регіону. Такі масштабні роботи в цьому регіоні раніше не проводилися і тому їх справедливо можна вважати початком нового етапу у вивченні всієї Північно-Західної Таврики. Саме ця експедиція вперше почала археологічні дослідження і на території поселення Володимирівка, яке згодом було перейменовано в Маслини. У 1965 — 1966 рр. тут були проведені перші зачистки культурного шару і виступаючих в береговому обрізі кам'яних кладок. В результаті було встановлено, що весь шар містить кераміку III — II ст. до н. е. Цей факт, а також спостереження за системою кладок дозволили висловити припущення, що тут, на раніше незаселеному місці, близько середини III ст. до н. е. виникла скіфська фортеця. Оскільки горизонт з матеріалами пізніше

II ст. до н. е. виявився повністю відсутнім, то встановлено, що приблизно до кінця цього століття вона припинила своє існування. Крім того, відомо, що це було останнє з крупних поселень з баштами, обстежених в цьому районі Тарханкутською експедицією [Щеглов, 1978, с. 40].

Через деякий час, у 1970 р. поселення Володимирівка (Маслини) було повторно обстежене А. О. Щепинським та О. М. Черепановою [Щеглов, 1978, с. 40] (рис. 1.3:1—2). Оскільки авторами цих досліджень згадується факт відкриття П. М. Шульцем єдиного скіфського поселення біля с. Володимирівка [Щепинський, 1974, с. 62], то мова, ймовірно, йде все ж про поселення Маслини, яке було обстежене у 1948 р. [Шульц, 2010, с. 25-30]. Так А. О. Щепинський зазначив, що на березі Каркінітської затоки біля с. Сєверне Чорноморського району на скіфському городищі Чеголтай Тарханкутським загоном Північно-Кримської експедиції були проведені охоронні розкопки. Дослідженню підлягали кам'яні будівлі, що руйнувалися морем [Щепинський, 1972, с. 326]. Слід зазначити, що у попередній час, з 1966 р. діяльність згаданої експедиції була сконцентрована на півночі Тарханкута, в зоні будівництва Роздольненського та Чорноморського відгалужень Північно-Кримського каналу [Щепинський, 1974, с. 62].

В процесі обстеження 1970 р. в береговому обриві було виявлено 12 зернових ям (глибина до 2 м, діаметр дна 0,7 — 1,5 м), знайдено кілька зернотерок. Також були зафіксовані контури землянки (довжина 5 м, глибина 2 м). У культурному шарі поселення та у заповненні господарських ям і землянки зафіксовано значні домішки попелу та розколоті кістки тварин, а також фрагменти пізньоскіфської ліпленої кераміки, амфор. У північно-східній частині в обриві берега виявлені залишки стіни товщиною 1,7 м з масивних необроблених каменів (до $1,5 \times 0,8 \times 0,7$ м) та забутовка з дрібного каміння [Щепинський, 1974, с. 62-64]. В результаті досліджень було зроблено висновок, що, як і на інших поселеннях регіону, скіфське

поселення виникло тут на місці херсонеського пункту IV ст. до н. е., яке існувало раніше. Також стало зрозумілим, що відсутність наступного горизонту, який відноситься до рубежу ер і є характерним для інших подібних поселень, виокремлює Маслини з кола аналогічних пам'яток Північно-Західного Криму [Щеглов, 1978, с. 40].

Таким чином, кінець 1940-х — початок 1970-х рр. можна назвати часом початкового етапу дослідження Маслин [Котенко, 2012, с. 264-266]. Хоча підсумки робіт 1965 — 1966 рр. були багато в чому просто загальними, але науковий інтерес до пам'ятки неодмінно виник. Важливо, що в цей час було здійснено і першу спробу визначити хронологічні рамки існування Володимирівки (Маслин) [Щеглов, 1978, с. 40]. Враховуючи досвід дослідження експедицією інших херсонеських поселень, а також реальні результати проведених зачисток кладок, дослідники спочатку назвали III — II ст. до н. е., але, як стане зрозуміло в ході подальшого вивчення поселення, ці часові рамки виявляться ширшими. Ще одним вагомим результатом першого етапу досліджень є те, що відтепер Маслини стали відомі як велике поселення хори Херсонеса Таврійського з культурним шаром і матеріалом пізньоскіфського часу. Але археологічних досліджень широкою площею на пам'ятці ще не проводилося. Тому отримані на цьому етапі дані не давали повної відповіді на цілу низку важливих питань, а саме про особливості внутрішнього планування поселення, його благоустрій, склад керамічного комплексу, заняття, історичну долю мешканців, місце розташування некрополя тощо.

1.1.2. Діяльність Харківського загону в складі Північно-Кримської експедиції ІА АН УРСР у 1972 — 1986 рр.

З 1972 р. починається новий (другий) етап в історії дослідження поселення Володимирівка, за яким остаточно закріплюється назва Маслини. Саме цього року під керівництвом В. О. Латишевої (рис. 1.3:3) загін Харківського університету в складі Північно-Кримської експедиції

Інституту археології АН УРСР, очолюваної А. О. Щепинським, почав розкопки цього поселення. Наукові розкопки переслідували низку конкретних задач. Вони включали: з'ясування стану збереженості пам'ятки, площі, яку займало поселення, зняття його плану та дослідження просторової структури, вивчення стратиграфічних особливостей культурних нашарувань (кількості будівельних періодів), визначення основних рис матеріальної та духовної культури, встановлення етнічної належності його мешканців, загалом — заселеності Північно-Західного Криму за античної доби, відносини з далеким та близьким оточенням, роль в історичних долях Херсонеса та Пізньоскіфського царства, ступінь тяжіння цього району до Херсонеса та степового Криму [Латышева, 1972, л. 1].

На початок досліджень море омивало поселення з північного заходу і північного сходу. З протилежного боку — на південний захід, південь і південний схід відкривався рівнинний степ. В. О. Латишева обмежувала поселення ґрунтовою дорогою, яка проходила вздовж узбережжя. Археологічні дослідження за окресленими межами показали повну відсутність культурного шару. Із заходу поселення Маслини було обмежене досить низькою піщаною балкою, що часто заливалася морем. За припущенням В. О. Латишевої, в давнину це було русло ріки, на пологому березі якої могло простягатися поселення. Звідси воно у вигляді вузької смуги завширшки 25-50 м тяглося вздовж морського узбережжя на схід на 250-300 м. На східній межі певним орієнтиром поселення слугував покинутий кар'єр, який, можливо, використовувався і в давнину для видобування будівельного каменю.

Культурний шар поселення постраждав, головним чином, від руйнівної дії морського прибою. Море, підступаючи до поселення з північного заходу, поступово розмивало берег, оголюючи в його розрізі кам'яні кладки, ями та інші будівельні залишки, які були помітні на початок досліджень. На основній частині поселення не було виявлено значного

руйнування нового часу — оранки, забудови тощо, але фіксувалися сліди вибірки каменю та піску з культурного шару [Латышева, 1972, л. 3].

Стратиграфія берегового урізу була представлена чотирма основними шарами. Зверху під дерном залягав гумусований ґрунт зі значним вмістом піску. Цей сухий світло-сірий шар простягався нерівномірно, на більшості площі його ширина сягала до 0,2 м, інколи доходила позначки 0,6 м, а в деяких місцях зникаючи зовсім. Під ним містився потужний шар темного кольору шириною 1 м, в якому саме і залягали рештки давнього поселення. В ньому містилися всі будівельні рештки, представлені розвалами каменю, серед яких вирізнялися фрагменти стін, вимосток, водогонів. Тут також вимальовувалися плями вогнищ та господарських ям, фрагменти кераміки, остеологічні рештки, шматки глиняної обмазки тощо. Під культурним шаром містився передматериковий суглинок темно-жовтого кольору завтовшки 0,4-0,6 м. Поступово він переходив у сиру материкову глину, товщиною залягання від 0,2 до 0,8 м у західній частині поселення, зростаючи до позначки 1 м у східній частині, де він набуває інтенсивного рудого кольору. За висновками В. О. Латишевої, шар глини з передматериковим суглинком є породами природного утворення, які засвідчують рівень морського берега в давнину. Потужність цих порід наростала поступово — від нульової точки із заходу, в районі піщаної балки, до позначки 1,5 м і вище у східній частині. Залягання культурного шару навпаки мало найбільшу потужність у західній частині поселення і поступово зменшувалося на схід, де зникало зовсім [Латышева, 1972, л. 3-4].

Спираючись на планувальні особливості відкритих споруд, а також на спостереження над загальними особливостями матеріальної культури, В. О. Латишева зробила висновок, що садиби на території Маслин були засновані вихідцями з Херсонеса Таврійського в останній чверті IV ст. до н. е., а в середині II ст. до н. е. тісні економічні контакти з Херсонесом обірвалися, як і життя поселення в цілому [Латышева, 1972, с. 1-3].

Умовно територію поселення Маслини можна поділити на дві частини: західну та східну. Розкопки почалися із західної частини, де море оголило фундаменти стародавньої кладки з масивних кам'яних блоків, і саме тут містився найпотужніший культурний шар. Протягом 1972 — 1974 рр. були відкриті баштові споруди з прилеглими приміщеннями у західній, південній та східній частинах поселення. Під час розчисток був виявлений характерний для поселень елліністичного часу матеріал: амфори, простий гончарний, чорнолаковий столовий та ліплений посуд. Серед інших речей виявлені глиняні грузила, вироби з металу (цвяхи, риболовні гачки, наконечник ножа) та кістяні проколки [Латышева, 1973, с. 301]. Початок дослідження поселення Маслини дозволив зробити попередні висновки про одношаровість пам'ятки, а перші знахідки зводили час існування поселення до III — II ст. до н. е., але ці хронологічні рамки з накопиченням джерельної бази зараз підлягають коригуванню.

На перших етапах розкопок Маслин досить детально було досліджено південну башту, передовсім через її задовільний стан збереженості порівняно з іншими спорудами. Було з'ясовано її площу та товщину стін, зафіксовані залишки кам'яних сходів на другий поверх, відкритий прилеглий до неї вимощений двір з криницею. Біля будівлі, як у випадку із західною баштою, розміщувалися господарські приміщення [Латышева, 1975, с. 312-313]. У подальші роки продовжувалися дослідження західного та південного баштових комплексів, що дало змогу В. О. Латышевій висловити припущення про існування першопочаткового плану будівництва комплексу, до якого вони були включені [Латышева, 1975, л. 6]. До нерядових об'єктів розкопок 1975 р. відноситься поховання — скорчений кістяк, який був впущений в культурний шар поселення, але не сягав рівня залягання матеріалу [Латышева, 1975, л. 9-10].

У 1976 — 1978 рр. досліджувалися приміщення баштових комплексів та проводилася консервація відкритих будівельних решток. Сезон 1976 р.

був присвячений вивченню групи споруд, що відносилися до комплексу південної башти, а також будівлі східної башти з прилеглим двором та приміщеннями господарського призначення. Дослідження вимостки двору південної башти показали, що першопочатково цей комплекс розширювався не в одному, а у двох напрямках [Латышева, 1976, л. 15] і ймовірно саме звідси відбувалася розбудова поселення.

У 1976 р. роботи були зосереджені також на околиці поселення, де досліджувалася група курганів. Інформація про них в польовій документації, на жаль, не дуже чітка. Вони розташовувалися на відстані 1 км на південний схід від поселення і ледь здіймалися над сучасною поверхнею. За рядом ознак ці поховальні споруди належали варварському населенню, яке заселяло степову зону Північно-Західної Таврики. Як зазначала В. О. Латышева, розкопки цього випадково виявленого кургану мали пробний характер і для остаточного вирішення питання про віднесення цього об'єкту до поселення потрібні більш масштабні дослідження поблизу Маслин [Латышева, 1976, л. 29].

Розкопки 1979 р. були зосереджені на дослідженні ділянок за межами зовнішньої стіни садиб з метою з'ясування їхнього відношення до античної пам'ятки та функціонування в давнину. В ході вивчення групи приміщень господарського характеру В. О. Латышева зробила висновок про одночасну забудову ділянки, а виникнення комплексу, що прилягав до західної башти, датувала часом не раніше другої половини III ст. до н. е. [Латышева, 1979, л. 10]. Результати сімох археологічних сезонів показали, що ця ділянка поселення являє собою цілісну систему. До неї входили чотири башти, одна з яких — північна — знищена морем і велика кількість менших приміщень, переважно господарського призначення. В. О. Латышева у ході дослідження 1972 — 1979 рр. звертала особливу увагу на причини загибелі поселення. Серед можливих варіантів вірогіднішим є раптовий напад на поселення, внаслідок чого життя на ньому припинилося.

З 1980 р. на Маслинах почалося дослідження східної частини з метою з'ясування характеру її використання у давнину. На цій ділянці не було виявлено щільної кам'яної забудови, як це спостерігалось на західній частині, однак культурний шар відрізнявся великою кількістю речових знахідок. В.О. Латишева показала, що заселеність цієї частини не була нижчою, ніж західної [Латишева, 1981, с. 272-273].

Під час розкопок 1981 р. на східній частині поселення Маслини було виявлено рештки ймовірно дерев'яних наземних чи напівземлянкових будівель, які фіксувалися за вцілілими ділянками глинобитної підлоги, ямами-льохами, розвалами виробничих печей з відходами бронзоліварного виробництва, свинцевими прутами та іншим металевим ломом. Результати цього польового сезону дозволили В.О. Латишевій зробити припущення, що початковий період існування поселення пов'язаний з освоєнням його східних околиць, де вже в останній чверті IV ст. до н. е. існували напівземлянки та наземні дерев'яні будівлі. Крім того, на період функціонування західної частини життя на східній не припинилося [Латишева, 1981, л. 12].

За попередніми висновками В. О. Латишевої, територія на схід від грецького поселення досить активно використовувалася рядовим населенням, яке займалося виготовленням кераміки та металургійним виробництвом [Латишева, 1982, л. 10]. Ці висновки потребують уточнення на базі вивчення ліпленого посуду зі східної частини Маслин. Також в польових сезонах 1980 — 1982 рр. продовжувалося дослідження західної частини поселення, в ході чого виникла пропозиція створити охоронну зону з відмежуванням всієї площі, зайнятої залишками башт з метою їх консервації та подальшої музеєфікації.

У 1983 р. діяльність експедиції була спрямована на подальше дослідження східної частини Маслин. Особливу увагу було приділено землянці, яка була зафіксована на рівні давньої глинобитної підлоги і

врізалася в материкову глину на глибину 1 м [Латышева, 1984, с. 306]. Характер об'єкту та прилеглих конструкцій дозволив В. О. Латишеві зробити висновок про виробничий характер споруди: землянка, ями, глинобитні підвищення могли в давнину використовуватися для виготовлення ліпленого посуду. Серед інших конструкцій були розчищені дві господарські ями з типовим матеріалом [Латышева, 1984, л. 16].

На початку 80-х рр. XX ст. почалося більш детальне вивчення отриманого археологічного матеріалу, проводилися перші спроби його інтерпретації. На жаль, на сьогодні цією інформацією можна користуватися вкрай обмежено, оскільки всі види керамічних та інших виробів вимагають новітніх публікацій. У 1985 р. роботи загону були зосереджені на східній частині поселення, та на південний схід, південь і захід від зовнішніх стін садиб. Дослідження ділянки на південний схід показали її господарський характер використання в давнину. На захід від садиб простягалася житлова зона з кам'яними та дерев'яними будівлями, де проживало рядове населення [Латышева, 1985, л. 22]. Таким чином, виявилось, що територія, яка використовувалася під житлову забудову на Маслинах, простягалася від ядра не лише на схід, а й на південь і захід.

Слід зазначити, що у 1985 р. експедицією була передбачена пошуково-розвідувальна група, що займалася пошуками некрополя Маслин. З цією метою проведене планомірне обстеження великої території, що прилягала до поселення. Методом пробних траншей були обстежені земельні угіддя у радіусі 100 м на схід, південь і захід (тобто по суходолу) від поселення загальною площею близько 75 тис. м², але некрополя у радіусі ста метрів від поселення у давнину не було і його слід шукати за межами обстеженої території [Латышева, 1985, л. 24]. У наступному 1986 р. на поселенні відбувалися консерваційні роботи без отримання нового матеріалу. Важливим результатом діяльності експедиції стало відкриття

музейної кімнати при радгоспі в с. Далеке, де експонувалися результати розкопок поселення Маслини.

Таким чином, археологічні дослідження другого етапу (1972 — 1985 рр.) дали суттєву інформацію про характер внутрішнього планування поселення та його матеріальну культуру. Садиби з баштами та прилеглими до них приміщеннями на Маслинах виявилися головною частиною давньогрецької пам'ятки, до якої з усіх сторін суходолу підходило неукріплене селище. Автор розкопок встановила, що за своєю матеріальною культурою поселення тяжіло до Херсонеського полісу, хоча з отриманого матеріалу виокремлюється група скіфського ліпленого посуду. Археологічно було простежено загибель поселення внаслідок нападу з боку кочовиків степу в середині II ст. до н. е. В цілому, досягненням етапу слід вважати стійкий науковий інтерес до пам'ятки, детальне вивчення її топографії та систематичне накопичення археологічних джерел. Головним недоліком цього етапу досліджень є суттєве відставання публікацій результатів робіт, за виключенням загальної інформації, та недостатня увага до вивчення будівельного і керамічного комплексу поселення, а тому — і встановлення детальної хронології. Матеріал з Маслин не було повністю введено до наукового обігу і пам'ятка на довго лишилася маловідомою дослідникам.

1.2. Історія вивчення поселення Маслини в контексті формування поглядів на хору Херсонеса Таврійського

Комплексне дослідження пам'ятки передбачає передусім аналіз всіх доступних джерел, серед яких виокремлюються ті, що стосуються природно-кліматичних умов в регіоні за античної доби, які вплинули на вибір місця для заселення цієї території в давнину, а також сприяли формуванню історичних передумов виникнення поселення.

1.2.1. Палеогеографічна ситуація у Північно-Західній Тавриці за античної доби

Для розуміння ситуації в Північно-Західній Тавриці на час її освоєння Херсонеським полісом необхідно, перш за все, розглянути загальні питання палеогеографії регіону в давнину. Північно-Західна Таврика представляє собою культурно-історичну область у складі Західного Криму, географічними рубежами якої з півдня виступає Саксько-Євпаторійський район, а з півночі — Перекопський перешийок [Ланцов, 1991, с. 1]. В узагальненому вигляді географічна і палеогеографічна ситуація у регіоні висвітлена в працях О. М. Щеглова [Щеглов, 1978, с. 13-28] та П. Д. Підгородецького [Подгородецкий, 1994, с. 11-29], проте деякі деталі наразі слід поточнити. Північно-Західний Крим, як історичний регіон, в сучасних географічних межах охоплює область Тарханкутської підвищеної рівнини. Її поверхня зараз являє собою плато з увалоподібними підйомами та великою кількістю балок і русел давніх річок [Щеглов, 1978, с. 14].

Корисні копалини у регіоні були представлені заляганнями сарматського вапняку, який добре піддавався обробці і широко застосовувався у будівництві. Також були відомі відкладення червоної та жовто-бурої глини, піску, гравію, білої крейди, що також широко застосовувалися в будівельних та оздоблюваних роботах [Кутайсов, 2010, с. 310; Смекалова, 2010, с. 9]. Місцеві суглинки не могли використовуватися для керамічного виробництва через високий вміст гіпсу [Щеглов, 1978, с. 14], проте також являли собою доступний будівельний матеріал.

Водопостачання поселень за античної доби відбувалося переважно за рахунок підземних вод, рівень яких сягав приблизно рівня моря [Кутайсов, 2010, с. 310; Смекалова, 2010, с. 10], археологічним свідченням чого є численні криниці на території всіх відкритих в регіоні садиб. Саме наявність природних будівельних матеріалів та питної (солодкої) води було

невід'ємною умовою виникнення поселенських структур на території сільської округи.

Не торкаючись теми про природу чисельних солоних озер, які ланцюгом розташовані вздовж берега, слід згадати про формування берегової лінії півострова. В I тисячолітті до н. е. рівень Чорного моря був нижчим за сучасний, що є наслідками так званої фанагорійської регресії [Шилик, 1977, с. 159; Назаров, 2003, с. 23; Кутайсов, 2010, с. 300-301], факт існування якої інколи ставлять під сумнів [Подгородецкий, 1994, с. 23-24]. За різними визначеннями, цей показник сягає позначки від мінус 2 до мінус 10 і більше метрів відносно сучасного рівня [Щеглов, 1978, с. 15-16; Подгородецкий, 1994, с. 23; Кутайсов, 2010, с. 300-301]. Спостереження, які проводилися в різних час на поселеннях херсонеської хори (Чайка, Беяус, Тарпанчі, Панське I, Панське IV, Керкінітіда), показали, що рівень моря біля Північно-Західного берега Криму в античну епоху був нижчим за сучасний на 4 м [Щеглов, 1978, с. 15-16]. За іншими даними, рівень Чорного моря в античну епоху був нижчим за сучасний не більше ніж на 2 м [Подгородецкий, 1994, с. 23]. Зміна рівня Чорного моря викликала збільшення рівня води й у Каркінітській затоці, що омиває Тарханкутський півострів з північного заходу, в районі поселення Маслини. В наслідок таких змін і відбулося руйнування приморської частини пам'ятки та затоплення башти північної садиби з прилеглими приміщеннями. Їх рештки неодноразово були зафіксовані під водою як впродовж роботи експедиції так і в ході подальших досліджень [Латишева, 1985, с. 100; Назаров, 2003, с. 75-76; Кутайсов, 2010, с. 302].

Кліматичні умови даного регіону за античної доби також, як вважається, відрізнялися від сучасних. За висновками П.Д. Підгородецького, у VIII — IV ст. до н. е. клімат Середземномор'я і Причорномор'я в цілому був холодним та вологим [Подгородецкий, 1994, с. 17]. З часом середньорічні температури зростали, а вологість

зменшувалася, що на кінець IV ст. до н. е. призвело до створення оптимальних умов для вирощування сільськогосподарських культур. Найсприятливіший для розвитку землеробства клімат сформувався з кінця IV — на початку III ст. до н. е. З цим рубежем співпадає й поява багатьох поселень хори Херсонеса Таврійського, які, ймовірно, і були житницею поліса [Кутайсов, 2010, с. 309]. За іншими спостереженнями, від II ст. до н. е. і до рубежу ер відбулося значне пониження температури і виникли несприятливі умови для життєдіяльності населення та ведення господарства [Подгородецкий, 1994, с. 17].

Для пояснення розвитку землеробства в регіоні варто навести відомості про поширені там ґрунти. Тарханкутський півострів, за агроґрунтовим районуванням України, відноситься до зони «Степу Південного Кримського», ґрунти якої формувалися в умовах посушливого клімату та близького залягання вапняковий порід [Смекалова, 2010, с. 12]. На Тарханкуті поширені чорноземи південні карбонатні і некарбонатні, чорноземи щебінчаті, які сформувалися на лесоподібних суглинках, глинах та на продуктах вивітрювання вапняків різної фрактації; у балках та долинах поширені ґрунти лугово-чорноземні карбонатні, вилужені від карбонатів; на піщаних відкладеннях пересипів сформувалися малорозвинуті ґрунти і піски; характерною особливістю є поступове засолення окремих територій [Смекалова, 2010, с. 12-13]. За даними О. М. Щеглова, територія, на якій розміщене поселення Маслини, входить до західного степового регіону карбонатних темно-каштанових ґрунтів, глинистих і карбонатних щебінчатих чорноземів [Щеглов, 1978, с. 23]. Такі умови були сприятливими для вирощування зернових та винограду.

Окремої уваги заслуговує питання рослинності та тваринного світу в Північно-Західній Тавриці в античну епоху. За даними дослідників, на Тарханкутському півострові була поширена деревно-чагарникова рослинність на кшталт лісостепової. За даними аналізів палеоботанічних

матеріалів з поселень херсонеської хори (Панське, бухта Вітряна, Чайка), у регіоні були поширені дерева широколистих порід — дуб, в'яз, клен, бук, а також тополя, ліщина, вільха, каштан [Кутайсов, 2010, с. 307]. Про те, що дефіциту деревини не було відчутно, свідчать висновки В. О. Латишевої з розкопок поселення Маслини, де вдалося зафіксувати широке використання дерева для внутрішнього оформлення південної башти та навіть для крівлі [Латишева, 1999, с. 80-82]. В свою чергу, В. О. Кутайсов заперечує достаток будівельного лісу в регіоні [Кутайсов, 2010, с. 310]. Зникнення лісостепової рослинності дослідники пов'язують не лише зі зміною клімату, а й з вирішальним впливом антропогенного фактору [Щеглов, 1978, с. 27-28; Кутайсов, 2010, с. 307].

Фауна, за даними остеологічних матеріалів з сусідніх поселень, була представлена видами, характерними для лісостепових зон, такими як олень благородний, косуля, кабан, ведмідь [Кутайсов, 2010, с. 307]. Досить інформативними є іхтіологічні дані. Висновки дослідників іхтіофауни Північно-Західного Криму зводяться до того, що за останні 2500 тис. років не відбулося значних змін не тільки у складі видів, але і в кількісному співвідношенні промислових риб, у тому числі й осетрових порід [Щеглов, 1978, с. 26; Смекалова, 2010, с. 13]. В ході розкопок поселення Маслини в культурному шарі часто зустрічалися кістки риб та риболовні гачки.

Таким чином, за античної доби в регіоні склалися цілком сприятливі умови для розростання садиб херсонеської хори, що виникали та функціонували передусім за рахунок місцевих ресурсів, які були цілком освоєні мешканцями полісу.

1.2.2. Проблемні питання формування хори Херсонеса Таврійського

Згідно прийнятої в історіографії точки зору, хора (χώρα) є сільськогосподарською територією поліса, яка знаходиться в тісних економічних взаємозв'язках з міським центром і в політичній чи

адміністративній залежності від нього [Блаватский, 1967, с. 170]. Сучасні визначення терміну «хора» тісно пов'язані зі змістовним навантаженням поняття «поліс» та не є однозначними. Якщо поліс розглядається в якості держави — «state», то поняття «хора» варто визначати як складову її частину, разом з міським центром. З іншого боку, якщо «поліс» використовується для позначення міського центру — «city», то хора виступає в якості внутрішніх районів держави і протиставляється місту, включаючи особливості статусу населення [Hansen, 2006, р. 68]. Але в якості визначення території держави хорою також називаються всі полісні землі, тобто території, які призначались для просторового розвитку поліса [Hansen, 2006, р. 56-57]. Виходячи з цих методичних посилянь, для Херсонеської держави хору доречно визначати як територію полісу з економічним потенціалом, призначену для внутрішнього використання, в тому числі і для розвитку сільського господарства.

Освоєння та заселення Північно-Західної Таврики, а в контексті цього і виникнення поселення Маслини, мало свої причини та історичні передумови. Внаслідок бурхливого економічного розвитку та можливого нового притоку колоністів, на середину IV ст. до н. е. [Ланцов, 2008, 101] простежено збільшення населення Херсонеського полісу. Це змусило херсонеситів освоїти нові рівнинні території на північ від Херсонеса, які й склали хору (внутрішню територію) держави. За елліністичної доби Херсонес Таврійський значно розширив свої володіння і на початок III ст. до н. е. вони набули максимального розміру. Саме у ці стислі хронологічні рамки і відбулося освоєння обширної внутрішньої території, придатної для ведення сільського господарства і організації позаміських святилищ, спочатку в найближчій місцевості, на Гераклеїському півострові, а потім і в Північно-Західній Тавриці [Зубарь, 2007, с. 125].

Ще й досі немає єдиної думки щодо передумов та процесу формування в цьому районі херсонеської хори. Враховуючи значну історію

вивчення цього питання, доцільним здається співставити існуючі гіпотези про заселення херсонеситами Північно-Західної Таврики та археологічні матеріали, отримані в процесі багаторічних досліджень пам'яток регіону. Крім того, слід враховувати різні методичні підходи, на яких базувалися при цьому дослідники.

Ще майже півстоліття тому О. М. Щеглов запропонував дивитися на заселення регіону як на результат економічного становища Херсонеса, яке характеризувалося нестачею родючих земель для заняття сільським господарством в найближчих околицях полісу на Герайлейському півострові [Щеглов, 1968, с. 335-338]. Пізніше С. Ю. Саприкін розглядав проникнення греків у регіон як стратегічні дії Гераклеї Понтійської, яка намагалася сформувати тут джерело надходження зерна [Сапрыкин, 1986, с. 146]. На думку В. І. Каца, аграрна експансія Південно-Західної Таврики не узгоджується з датуванням перших земельних наділів в околиці Херсонеса і соціально-політичною ситуацією в регіоні, а значна кількість гераклеїської амфорної тари свідчить про яскраву торгівельну спрямованість раннього поселення [Кац, 1990, с. 103-104]. Але, як слушно зауважив С. Б. Ланцов, переважання гераклеїського імпорту в керамічній тарі в першій половині IV ст. до н. е. характерне для всього Північного Причорномор'я [Ланцов, 2008, с. 102]. Ця дискусія свідчить, що традиційний для попередньої історіографії суто економічний підхід зараз не може дати відповідь на всі проблемні питання, пов'язані з проникненням Херсонеса Таврійського в цей регіон.

Існуючі гіпотези, які намагаються пояснити процес заселення Північно-Західної Таврики, значною мірою пов'язані з проблемою взаємовідносин грецького і варварського (скіфського, таврського) етносів. До нашого часу залишається відкритим питання безперешкодного проникнення еллінів в регіон, де вони повинні були зіткнутися зі скіфами. О. М. Щеглов пов'язав процес розселення херсонеситів з розпадом скіфської

держави після смерті Атея у 339 р. до н. е. [Щеглов, 1968, с. 338]. Проте відомо, що ще за життя царя економічне і політичне ядро скіфської держави перебувало в Нижньому Подніпров'ї, а не в Криму, та, з іншого боку, скіфи залишалися сильними навіть після смерті Атея, так як зуміли успішно протистояти війську Зопіріона в 331 р. до н. е. Не дістало також археологічного підтвердження припущення про військову колонізацію регіону і про трактування зведення тут фортифікацій в якості засобу оборони проти скіфів, до того ж складно пояснити факт настільки масштабного будівництва у ворожому середовищі. Ця гіпотеза наразі є застарілою, оскільки базувалася на трактуванні пам'яток як таких, які відносяться до змішаної греко-скіфської культури. Додають нової інформації з даного питання також вивчення скіфських поховань у Північно-Західній Тавриці. За останніми дослідженнями С. Г. Колтухова, їх наймасовіша група датується IV — початком III ст. до н. е., в той час як поховання VII — V ст. до н. е. є поодинокими, що свідчить про відсутність стабільного заселення цього регіону до появи тут греків [Колтухов, 2012, с. 134]. До того ж, включення до Північно-Західної Таврики центральної степової зони півострова є, на наш погляд, сумнівним, зважаючи на культурно-історичні особливості цих територій. Справа в тому, що найбільш ранні поховання (могильники Сусаніно та Григорівка), що датуються ранньоскіфським часом (VII ст.) розташовані саме у цій віддаленій від узбережжя зоні [Колтухов, 2012, с. 162, рис. 1].

На думку С. Б. Ланцова, масове розселення греків, що супроводжувалося зведенням баштових споруд, було можливим у разі загальної небезпеки як для еллінів, так і для варварів з боку македонського морського десанту [Ланцов, 1991, с. 12-13; Ланцов, 2008, с. 101-108]. Проте, ця думка впродовж значного часу так і залишається гіпотезою і не дістала додаткового підкріплення ані письмовими, ані археологічними джерелами. Тому, здається, її правомірність зараз можна з більшою впевненістю

обмежити лише загальними міркуваннями про мирне співіснування скіфів і греків на час заселення останніми Північно-Західної Таврики — в іншому випадку, таку масовість розселення важко пояснити. До того ж, з накопиченням інформації з розкопок поселень, стає очевидним поліфункціональний характер оборонних споруд, в якому захисний аспект відігравав далеко не першорядну роль [Наман, 1979, с. 16; Кругликова, 1986, с. 169; Буйских А., 2008а, с. 153].

Окремого висвітлення заслуговує теза про характер дорійської колонізації регіону. Тривалий час в історіографії підтримувалася думка про войовничу спрямованість діяльності переселенців з Гераклеї Понтійської [Щеглов, 1981, с. 211-212; Колесников, 2003, с. 58], що могло пояснити масштабне фортифікаційне будівництво на хорі Херсонеса, де колоністи мушили протистояти місцевим кочовикам. Однак пов'язувати гіпотетичну міграційну поведінку з археологічними реаліями на поселеннях херсонеської хори наразі немає підстав, оскільки трактування будівельних комплексів на сучасному етапі виключає їх основну оборонну функцію, так само як і спростовує тезу про відвоювання територій у місцевого варварського населення. Виходячи з цього, херсонесити, ймовірно, прийшли на землі, не зайняті осілим населенням для постійного проживання, але це не виключало небезпеку з боку кочівників, чим можна пояснити принцип забудови з баштами на хорі Херсонеса Таврійського.

З питання архітектурно-будівельного устрою поселення Маслини, на відміну від подібних пам'яток регіону, не існує такої історіографічної бази, яка б демонструвала різноманіття поглядів науковців. Вперше узагальнююча інформація про поселення з'явилася у 1970-х рр. [Щепинський, 1974, с. 62-65]. У монографії О. М. Щеглова містяться відомості про поселення Маслини (Володимирівку), зокрема про його місце розташування та сільськогосподарський характер [Щеглов, 1978]. У цій роботі також було запропоновано типологію поселень херсонеської хори, в

якій Маслини віднесені до укріплень. Крім того, окремо варто зупинитися на роботах В. О. Латишевої, які були присвячені матеріальній і духовній культурі мешканців поселення Маслини, адже низка конкретних та важливих узагальнюючих її висновків стали невід'ємною частиною історіографії. Саме тому актуальними лишаються її напрацювання, лише частково зібрані й видані набагато пізніше [Латышева, 2010].

Одна з праць В. О. Латишевої була присвячена амфорній тарі, зокрема керамічним клеймам поселення Маслини [Латышева, 1979, с. 335-341]. Їх датування від кінця IV ст. до н. е. до середини II ст. до н. е., визначило хронологічні рамки існування пам'ятки в цілому, з огляду, звісно, на тогочасну хронологію херсонеських клейм за В. І. Кацем. Також завдяки цьому, а також початковим археологічним дослідженням дослідниця визначила поселення Маслини як одношарову пам'ятку: «Всі відкриті будівельні рештки лежать в одному культурному шарі і справляють враження єдиного будівельного комплексу» (переклад з рос. наш — *В.К.*) [Латышева, 1972, л. 19]. Це спостереження одразу вказало на важливу роль поселення в контексті дослідження інших пунктів хори Херсонеса Таврійського.

У 1983 р. вона видала статтю про графіті, яка мала особливе значення у зв'язку з обмеженим ступенем вивченості аналогічного матеріалу з цього регіону [Латышева, 1983, с. 101-110]. У 1985 р. В.О. Латишева опублікувала статтю про розвиток землеробства на території херсонеської хори за даними з поселень Маслини та Гроти [Латышева, 1985, с. 68-86], де на основі археологічних джерел було доведено, що землеробство було основною галуззю економіки у населення, що тут мешкало.

Від початку 1980-х рр., з накопиченням археологічної бази, почався період більш детального дослідження матеріальної культури далекої хори Херсонеса. Ці відомості також розширили уявлення про економіку поселень хори Херсонеса, дали змогу краще орієнтуватися у складному і вкрай

обмежено виданому керамічному комплексі Маслин. Вже після закінчення польових археологічних досліджень на поселенні, у 1988 р. з'явилася стаття В. О. Латишевої про культи населення херсонеської хори [Латышева, 1988, с. 66-73], в якій дослідниця вперше торкнулася теми духовної культури мешканців на хорі Херсонеської держави. Авторські висновки про збереження традиційного укладу в культовій сфері життя населення на далекій периферії Херсонеса не втратили актуальності й дотепер.

До того ж, керуючись загальним аналізом артефактів, що мають відношення до духовного розвитку мешканців, В. О. Латишева підтвердила думку про землеробський характер поселення, зокрема наголосила на його спрямованості на вирощування зернових культур. Так вдалося з'ясувати, що найпопулярнішими на поселенні були землеробські культи, серед яких провідне місце відводилося Деметрі та її доньці Корі (Персефоні). Зерно виступало на поселенні головною товарною продукцією, в обмін на яку мешканці Маслин забезпечували себе виробами ремесла, маслом, вином, предметами побуту. Культова тематика була продовжена у роботі про теракоту з Маслин [Латышева, 1994, с. 127-140]. Іконографія керамічних статуєток підтвердила попередні висновки про першопочаткове вшанування покровителів землеробства, які асоціювалися з уявленнями про хліб, зерно як головне багатство і джерело життя. Крім того, в культовій теракоті з Маслин В. О. Латишева відзначила й інші сюжети грецької релігії в зображенні Ерота-Танатоса та Нікі.

В продовження обраної теми окремим предметом дослідження став культовий посуд з поселення Маслини [Латышева, 1994, с. 22-31]. Аналізуючи посуд спеціального призначення — світильники, фіміатерії, курильниці — вдалося виділити низку критеріїв для їх ідентифікації, які є актуальними і на сучасному етапі дослідження. Крім того, цей матеріал суттєво конкретизував фрагментарні уявлення про обрядовість в культовому житті мешканців далекої хори Херсонеса.

Матеріали з розкопок поселення слугували також основою для узагальнюючих робіт про населення херсонеської хори у Північно-Західному Криму [Латышева, 1993, с. 74-75; Латышева, 1997, с. 56-61]. Цієї проблеми дослідниця окремо торкалася і в попередні роки [Латышева, 1978, с. 53-61; 1985, с. 100-107]. У роботі автор намагалася з'ясувати взаємовідносини грецького, скіфського та таврського населення шляхом порівняльного аналізу керамічного матеріалу та його ідентифікації. На Маслинах було виявлено гончарний посуд грецького (херсонеського та імпортного) виробництва та ліплену кераміку скіфського та кизилкобинського типу. Підводячи загальний підсумок аналізу археологічного матеріалу, В. О. Латышева говорила, перш за все, про співіснування, ніж про взаємодію грецького та скіфського етносів, які, швидше за все, розвивалися паралельно і незалежно один від одного. На її думку, північна територія хори Херсонеса, де проходила межа між греками та варварами, не стала зоною контактів між ними. Крім того, саме внаслідок непорозуміння з сусідами античні поселення Північно-Західної Таврики з часом загинули. Відносно ролі поселення Маслини в складі Херсонеського полісу, то В. О. Латышева притримувалася думки, що в політичній структурі полісу воно виконувало функції форпосту на північній околиці хори. Однак на практиці реальні захисні можливості одного поселення, враховуючи його віддаленість від Херсонеса, були, як видається, вкрай обмеженими. Щодо таврів, то, на думку дослідниці, вони проникають у регіон не раніше херсонеських поселенців. У кількісному співвідношенні греків було більше, тому таври в таких умовах не представляли єдиного етносу і, швидше за все, були матеріально залежними від греків [Латышева, 1997, с. 57].

У подальших дослідженнях поселення В. О. Латышева звернулася до теми щоденного життя його мешканців. У статті про прядіння та ткацтво на північній околиці херсонеської хори, що ґрунтувалася на матеріалі з Маслин, вона наголошувала на важливості цих ремесел у давньогрецькому

суспільстві та на традиційності й універсальності рис побуту на всій території проживання греків.

Такі узагальнюючі висновки В. О. Латишева продовжила висловлювати і в подальших працях. У 1999 р. вийшла її стаття про благоустрій сільських поселень на території херсонеської хори. У ній на прикладі поселення Маслини дослідниця здійснила спробу реконструювати процес заселення типового поселення хори Херсонеса Таврійського. Особливу увагу в цій роботі було приділено характеру забудови, техніці будівництва, визначенню функціонального призначення споруд. Зокрема, В. О. Латишева ще раз підтвердила тезу, що башти на Маслинах були оборонним, господарським та житловим комплексом одночасно, що, на її думку, в умовах неспокійного сусідства, було природнім явищем. Подібна думка про широкі, в тому числі, житлові функції башт підтримується і на сучасному етапі дослідження [Буйских А., 2008а, с. 153]. До того ж, В. О. Латишева запропонувала власний варіант реконструкції південної башти, яка, на її думку, мала щонайменше три поверхи і демонструвала класичні традиції грецького монументального зодчества. Як буде показано нижче, це питання є вкрай дискусійним, а на сьогодні існують й інші пропозиції щодо його вирішення. Ще одним важливим висновком В. О. Латишевої стосовно забудови поселення було припущення про існування єдиного плану під час спорудження будівельного комплексу. Подальші дослідження підтвердили ці висновки [Буйских А., 2008а, с. 151]. Вивчаючи, головним чином, залишки архітектурних об'єктів, В. О. Латишева констатувала, що загальний життєвий стандарт на хорі був нижчим та простішим, ніж у містах, але і на такій далекій околиці Херсонеса Таврійського зберігалася відданість традиційним рисам античного побуту та благоустрою.

Таким чином, В.О. Латишева в кінці 1980 — початку 1990-х рр. намітила у низці своїх узагальнюючих статей та публікацій основні риси матеріальної та духовної культури мешканців поселення Маслини. Це

складає її внесок у розвиток вітчизняної класичної археології та вивчення історії давнього населення України, яке проживало в Північно-Західній Тавриці за античної доби [Котенко, 2012, с. 266-271]. Проте, з огляду на сучасний стан археологічного матеріалу на синхронних пам'ятках в Північному Причорномор'ї та Середземномор'ї, слід констатувати, що масові матеріали з Маслин були залучені до наукового обігу лише фрагментарно. До того ж, лишається не вирішеним ряд проблемних питань, а саме, детальна хронологія розвитку будівельної діяльності на поселенні; проблема співіснування грецького та варварського населення, яка гостро стоїть і на сучасному етапі дослідження херсонеської хори [Попова, 2005, с. 4; Рогов, 2005, с. 137-210]. Ці питання ще чекають свого вирішення. Враховуючи доволі вузькі хронологічні рамки існування Маслин, матеріал з поселення справедливо може застосовуватися для датування аналогічних речей, що походять з сусідніх пам'яток. Проте для цього бракує сучасних публікацій масового матеріалу, які були б виконані на підставі єдиної методики та з використанням сучасних датвань.

Наразі колекція археологічних матеріалів з поселення Маслини є частиною античних фондів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, Чорноморського історико-краєзнавчого музею та зберігається в музейній кімнаті Далеківської середньої школи АР Крим, куди вона була передана ще В. О. Латишевою.

1.3. Джерела та методи дослідження

1.3.1. Джерела до вивчення поселення Маслини

Переважна більшість античних поселень Північно-Західної Таврики не згадується в письмових джерелах, за винятком вже локалізованих міських центрів — Керкінітіди, Калос Лімену, та ще не локалізованих, зокрема, Таміраки і Дандаки [Качарава, 1991, с. 82-83, 249-250; Кутайсов, 2002, с. 45-48]. Тому першочерговим джерелом до вивчення даної пам'ятки виступає, передусім, матеріальна культура, залишена давнім населенням.

Вона представлена будівельними рештками, керамічним комплексом та численними предметами побуту. Для отримання очікуваних результатів важливе комплексне поєднання доступних для опрацювання категорій джерел, їх всебічний аналіз та сучасна інтерпретація з відповідними узагальнюючими висновками. Методика дослідження давнього поселення передбачає залучення та опрацювання всіх можливих елементів матеріальної та духовної культури населення. Пам'ятки Північно-Західної Таврики викликають особливу зацікавленість, адже «археологія поселень» є важливою ланкою в ланцюгу відтворення культурно-історичних процесів давнього суспільства [Попова, 2005, с. 4; Смекалова, 2014, с. 63]. На доцільність монографічного вивчення кожного окремого поселення херсонеської хори неодноразово наголошувалося в історіографії. Влучним є визначення поселення як «території, виокремленої з навколишнього середовища в результаті проживання на ній людського колективу протягом тривалішого часу, аніж один сезон». До того ж, «воно виступає певною цілісністю в часі та просторі, обумовлюється навколишнім середовищем та рівнем розвитку виробничих сил колективу, що його заселяє» (переклад з рос. наш — *В.К.*) [Генинг, 1988, с. 242-243]. Здається, що додаткової аргументації важливості всебічного вивчення поселення херсонеської хори Маслини на сучасному рівні не потребує.

Будівельні рештки представлені на поселенні кам'яними фундаментами і рештками стін башт і прилеглих споруд різного призначення, а також земляними котлованами заглиблених об'єктів, які вже відносяться до скіфської культури. На сьогодні характеристика будівельних решток позаміських садиб та міських центрів Північно-Західної Таврики вже розроблена на рівні, достатньому для співставлення матеріалів поселення Маслини з іншими античними центрами цього регіону (Калос Лімен, Керкінітіда, садиба У-6 на поселенні Панське I, Чайка, Ново-Федорівка). З іншого боку, дослідження забудови даної пам'ятки має надати

нової інформації про планування та благоустрій поселень хори Херсонеса Таврійського та деталізувати вже зроблені висновки. До того ж, характеристика будівельних решток відкритого селища на Маслинах важлива для з'ясування питання міжетнічної ситуації в регіоні за античної доби, що наразі гостро дискутується. Стратиграфічні спостереження на ділянці, особливості облаштування землянок та напівземлянок, їх форма та рівень заглиблення виступають інформативним джерелом до вивчення як конкретного поселення, так і регіону в цілому.

Детальний аналіз даної категорії джерел надасть можливість з'ясувати систему забудови поселення, етапи його перебудови у часі й просторі, що, в поєднанні з іншими джерелами, є важливим для з'ясування будівельної хронології пам'ятки. Керамічний комплекс, як невід'ємна частина археологічних джерел до вивчення поселення, представлений широким спектром різного за призначенням посуду імпортного та місцевого виробництва. Інформативність даної категорії джерел полягає у виділенні масової групи характерного матеріалу, що дозволяє на початковому етапі атрибутувати поселення, в даному випадку віднести його до хори Херсонеса Таврійського та встановити початкові та кінцеві дати його існування. Аналіз імпортової кераміки дозволяє з'ясувати економічний потенціал поселення, його зв'язки з центром поліса та іншими античними центрами ойкумени, поставити також питання наявності внутрішньополісної та транзитної зовнішньої торгівлі. Особливою інформативністю відзначаються керамічні клейма на тарних амфорах з Маслин. Застосовуючи існуючу базу даних, з їх допомогою є можливість вузько датувати як окремі комплекси поселення, так і пам'ятку в цілому. Додаткової інформації надають графіті на столовому посуді, що розширює уявлення про духовний світ мешканців Маслин.

Про повсякденне життя давніх греків, що заселяли хору Херсонеса Таврійського, свідчить окрема група археологічних джерел, представлена

різноманітними знаряддями праці та предметами побуту, культовими предметами, а також монетами тощо. Аналіз цього матеріалу дає можливість реконструювати благоустрій поселення, порівняти його з організацією життя у полісі та на сусідніх поселеннях хори. Це важливо для з'ясування питань, пов'язаних з розвитком ремесел за античної доби, спрямованості економіки подібних позаміських садиб. Для дослідження поселення Маслини доступними виявилися й нумізматичні джерела, які додають інформацію про економічні зв'язки поселення та слугують важливим матеріалом для абсолютного датування.

Інформацію, отриману з археологічних джерел, доповнюють дані з польової документації В.О. Латищевої за всі роки розкопок. Таким чином, незважаючи на цілковиту перевагу археологічних джерел в дослідженні Маслин, видається можливим поєднати різнобічні відомості про поселення та на належному рівні дослідити матеріальну культуру даної пам'ятки — найпівнічнішої на хорі Херсонеса Таврійського.

1.3.2. Методи дослідження

Для досягнення поставлених задач в ході вивчення поселення Маслини були застосовані загальнонаукові, історичні та суто археологічні методи дослідження. На емпіричному та теоретичному рівнях було опрацьовано доступну джерельну базу, з чого зроблено висновки про життєдіяльність на поселенні херсонеської хори за античної доби. В даному дослідженні емпіричний етап включав у себе накопичення та відбір фактів про поселення, встановлення зв'язку між ними: було зібрано польову документацію про розкопки на Маслинах, залучено відомості з наукової біографії дослідників та персональні свідчення колишніх членів експедиції. На теоретичному етапі відбулося осмислення накопиченого матеріалу, за допомогою конкретних методів зроблено висновки про особливості матеріальної культури давнього населення.

Загальнонаукові методи аналізу та синтезу дозволили з доступних джерел виокремити конкретні дані та окремо їх дослідити. З польових звітів та фондових матеріалів максимально зібрано інформацію про результати розкопок поселення Маслини. В наслідок синтезу відбулося поєднання знань, отриманих в результаті всебічного аналізу джерел в єдину систему: дослідивши будівельні рештки поселення та специфіку керамічного комплексу постала можливість його датування та визначення рівня розвитку економіки.

В ході вивчення античної пам'ятки доцільним є використання історичних методів, оскільки метою польових досліджень, як відомо, є історичні реконструкції, з'ясування фактів економічного, соціального, культурного аспектів життя давнього суспільства [Блаватский, 1967, с. 189]. Тому результативним є порівняльно-історичний метод, що застосовується в даному випадку для порівняння історичних реалій подібних пам'яток в межах одного регіону та може використовуватися для з'ясування витоків тих чи інших традицій в матеріальній чи духовній культурі населення. Не менш прийнятним є метод історичних реконструкцій, що передбачає створення теоретичної суспільної та економічної моделі життєдіяльності давнього суспільства на основі аналізу археологічних джерел.

Саме тому для побудови історичних висновків неодмінною умовою є застосування всіх доступних археологічних джерел, опрацювання яких можливе завдяки специфічним, часто міждисциплінарним, методам. В останній час у Північно-Західному Криму ефективно впроваджуються сучасні геофізичні методи польових досліджень [Смекалова, 2009, с. 5-8]. Зокрема на Тарханкутському півострові на окремих пам'ятках (Панське I, Чокрак-Верхнє, Кунан, Джангуль та інші) проводилася магніторозвідка з супутніми дослідженнями [Attema, 2012, р. 19-36]. Основною перевагою таких досліджень є збереженість об'єкту, відсутність руйнувань культурного шару. До того ж магніторозвідка є швидким та універсальним

способом для пошуку і картографування нововідкритих пам'яток, особливо перед початком планомірних розкопок. В той же час, магніторозвідка лише дає можливість припустити наявність тих чи інших решток людської життєдіяльності на конкретному місці.

Стратиграфічний метод в археологічних дослідженнях передбачає вивчення нашарувань геологічних порід, залягання яких формувалося в залежності від діяльності пам'ятки. В ході розкопок поселення Маслини були зроблені стратиграфічні розрізи і зафіксовано залягання чотирьох шарів в західній частині поселення з товщиною культурного шару 1 м. Стратиграфія відкритого селища у східній частині поселення показала залягання п'яти основних шарів з товщиною культурного шару 0,5-0,6 м. Потужність культурного шару вказує, перш за все, на тривалість безперервного існування пам'ятки на даному місці. Стратиграфічний метод в польових дослідженнях є найпростішим і найточнішим у визначенні відносної хронології пам'ятки. У випадку з сільськогосподарськими поселеннями хори Херсонеса Таврійського у Північно-Західній Тавриці можна простежити залягання давньогрецького та пізньоскіфського шарів. На відміну від міських центрів, тривале існування таких пам'яток зустрічається не часто, що, в свою чергу, дає можливість більш вузького датування знахідок. За висновками В. О. Латишевої, поселення Маслини є нетиповим для херсонеської хори — одношаровим [Латышева, 1972, л. 19], тобто після загибелі в наслідок пожежі життя на ньому не відроджувалося. Але цю тезу слід зараз переглянути, враховуючи нові дані з аналогічних пам'яток регіону та опрацюванням значного масиву ліпленого посуду. Стратиграфічний метод дозволяє також певною мірою простежити давній рельєф, з'ясувати причини загибелі поселення.

В ході опрацювання накопиченого за час розкопок матеріалу застосовуються методи статистики, класифікації, типологізації та систематизації речей, метод підбору аналогій. Статистичний метод в

опрацюванні керамічного комплексу з поселення Маслини дозволив виокремити масову групу матеріалу та атрибуувати пам'ятку як поселення херсонеської хори за переважанням виробів з майстерень Херсонеса Таврійського. Застосування цього методу можливе завдяки візуальних петрографічних спостережень за керамічним матеріалом та його співставлення з відомими комплексами поліса.

Класифікація та типологізація археологічного матеріалу передбачає розподілення отриманих в ході розкопок речей на окремі групи за принципом їх призначення та функціональності. Для матеріалу з поселення Маслини прийнятною є схема, розроблена в ході опрацювання речей з садиби У-6 поселення Панське I [Hannestad, 2002]. Так матеріал доцільно розподіляти на дві головні групи: будівельні рештки та керамічних комплекс. До них додається характеристика специфічних речей: теракоти, монет, металевих предметів тощо. Аналіз будівельних решток відбувався за окремим дослідженням баштових комплексів та неукріплених об'єктів. Керамічний комплекс з Маслин, зважаючи на його масовість та широкий асортимент, доцільно типологізувати, виходячи з його призначення. За способом виробництва весь матеріал умовно можна розподілити на гончарний та ліплений. Гончарний посуд за сферою застосування традиційно поділяють на тарний, кухонний, столовий та спеціального призначення [Лейпунская, 2010, с. 124-126]. Ліплений посуд представлений переважно кухонними посудинами та в окремих випадках зустрічаються предмети спеціального призначення. Кожна група представлена конкретними формами, що застосовувалися у різних сферах ведення господарства.

За походженням кераміка традиційно розподіляється на імпорتنу та місцеву. У випадку з поселеннями Північно-Західної Таврики в окрему групу виділяється посуд херсонеського виробництва. До того ж, ми додаємо ще одну групу столового посуду, яку найімовірніше, слід пов'язувати з

ольвійським імпортом [Котенко, 2011, с. 75]. Далекий імпорт представлений переважно у вигляді привізних амфор з різних центрів Східного Середземномор'я і Причорномор'я. На Маслинах це переважно тара з Синопи, Фасоса, Родоса, Гераклеї Понтійської. До окремої групи слід віднести імпорт чорнолакової кераміки аттичного виробництва. До кераміки місцевого виробництва відноситься ліплений посуд, гончарних майстерень на пам'ятці не виявлено.

Важливим в опрацюванні матеріалу є застосування методу аналогій. З часу розкопок поселення та перших висновків про його характер був накопичений значний матеріал з інших поселень та міських центрів херсонеської хори досліджуваного регіону. Його залучення є необхідною умовою для проведення паралелей між Маслинами та сусідніми пам'ятками, адже порівняння отриманих результатів важливе для проведення кореляції існуючих даних на сучасному рівні. Метод аналогій важливий у питаннях абсолютного датування комплексів чи окремих типів матеріалу.

Таким чином, методика дослідження поселення Маслини окреслюються широким спектром загальнонаукових, історичних та суто археологічних методів. Їх поєднання робить можливим створення цілісної картини існування поселення в давнину та дає відповіді на питання історичної ситуації в регіоні Північно-Західної Таврики за античної доби.

РОЗДІЛ 2

БУДІВЕЛЬНІ КОМПЛЕКСИ МАСЛИН

Просторова організація хори Херсонеса Таврійського, як стає зрозумілим на сучасному етапі дослідження, суттєво відрізнялася від внутрішньої організації сільськогосподарських територій інших північнопричорноморських полісів. Специфіка херсонеських позаміських поселень полягає у використанні поліфункціональних комплексів з наявною баштою як окремого типу масової садибної забудови [Щеглов, 1978, с. 54; Наман, 1979, с. 16; Saprykin, 1994, р. 65-66; Буйских А., 2008а, с. 153].

Таке планування дало привід для тривалої дискусії стосовно призначення даних об'єктів як таких, що мали першочергову фортифікаційну складову [Кругликова, 1986, с. 169]. Ця дискусія набула нового розвитку у 90-ті рр. XX ст., що пов'язано з накопиченням матеріалів нових розкопок. Крім того, вона поєднувалася з ідеями про військову колонізацію Херсонесом Північно-Західної Таврики як специфічної риси дорійського заселення регіону, які стійко закріпилися в історіографії і мають своїх прихильників [Щеглов, 1981, с. 212; Виноградов, 1990, с. 369-371; Кутайсов, 1994, с. 8]. До особливостей археологічної ситуації на пам'ятках херсонеської хори, що значно ускладнює вивчення їх будівельної історії, слід віднести також наявність тут пізньоскіфських об'єктів, які перекривають давньогрецькі або ж винесені за їх межі у вигляді переважно заглиблених споруд різного призначення.

Вивчення будівельних комплексів поселення Маслини на новому рівні наразі є вкрай важливим з ряду причин. По-перше, за час розкопок вони були відкриті повністю, що дозволяє їх комплексно дослідити та об'єктивно співставити з розкопаними і вивченими пам'ятками регіону, з повним

урахуванням методики дослідження подібних пам'яток. По-друге, у стратиграфічному та хронологічному відношеннях забудова поселення Маслини представлена одним горизонтом античного часу, який, на відміну від переважної більшості сусідніх пам'яток, не перекритий шаром пізньоскіфського будівництва. Саме ця обставина надає можливість дослідити всі деталі будівництва пам'ятки від часу її заснування до остаточної загибелі. По-третє, дослідження будівельних решток ряду поселень Північно-Західної Таврики є нагальним у зв'язку з наявністю природних руйнівних процесів, внаслідок яких страждають прибережні кладки та заглиблені об'єкти. Зрештою, комплексне дослідження будівельних решток поселення Маслини, що розташоване на крайній північній околиці Херсонеської держави, дозволяє дослідити універсальність архітектурно-будівельних традицій в межах всього поліса та їх чітке дотримання незалежно від розташування відносно центру.

2.1. Планування та особливості забудови

Поселення Маслини виникло у зручному для довготривалого проживання місці та займало прибережну смугу невеликої морської затоки, у безпосередній близькості до природного виходу каменю, який, ймовірно, і застосовувався у будівництві. В давнину поселення, можливо, розташовувалася на правому пологіму березі невеликої річки, про що, на думку В. О. Латишевої, свідчить, піщана балка у західній частини поселення, яка могла бути давньою заплавою [Латышева, 1972, л. 2]. Про найближче оточення Маслин у давнину наразі говорити складно. З південного заходу найближчими синхронними пам'ятками вважаються Бурнель, Гроти та Скелясте (дод. А), на яких повномасштабних розкопок не проводилося. Із південного сходу відкривався рівнинний степ, а на північний схід від поселення знаходиться малодосліджена територія. Тому входження територій в околицях Перекопського перешийку до Херсонеської держави лишається поки що теоретичним.

Безперечно, поселення, розташовані на незначній відстані один від одного, були пов'язані сухопутними шляхами, про що, на жаль, доводиться говорити поки гіпотетично за відсутності фіксованої сітки давніх доріг. Натомість, морський зв'язок поселення Маслини з іншими пунктами хори Херсонеса є цілком припустимим, враховуючи його розташування на березі невеликої бухти. За результатами останніх досліджень в регіоні, припускається також існування візуального або сигнального зв'язку між баштами, який реалізовувався шляхом дозору з найвищої точки Тарханкута за прибережними пунктами [Смекалова, 2011, с. 366-367; Филиппенко-Коринфский, 2012, с. 180]. Однак, припускаючи цілковиту вірогідності такого зв'язку, за цією схемою до комунікативного поля не входить ряд поселень північної частини херсонеської хори, зокрема й поселення Маслини. Тому цей тип комунікацій не міг бути ефективним, бо контакти саме з пограничними пам'ятками залишаються під питанням.

Відповідно до організації життєвого простору, поселення Маслини поділяється на західну та східну частини. Західна частина поселення представлена кам'яною забудовою і мала форму прямокутника з розмірами 50×80 м (рис. 2.1). Основною планувальною одиницею тут виступала окрема садиба, що включала башту, до якої прилягав внутрішній двір з групою приміщень, які розташовувалися відповідно до його периметру. Такі будівельні комплекси були автономними в побутовому та господарському плані, але всі разом вони формували єдину просторову та господарчу систему в межах спільної зовнішньої стіни. Ця стіна, поряд з баштою, мала, на думку абсолютної більшості дослідників, оборонне значення, що наразі є дискусійним і буде спеціально розглянуто нижче.

Будівництво садиб, очевидно, було багатоактним процесом: на початку існування поселення тут, на думку автора розкопок, виникла однобаштова садиба, у безпосередній близькості до якої в подальшому добудовувалися інші комплекси [Латышева, 1999, с. 80]. Ймовірно, у напрямку виявлення

такого початкового поселенського ядра мають відбуватися дослідження подібних структур на херсонеській хорі. Крім того, подальша розбудова архітектурного ансамблю очевидно відбувалася за єдиним планом, про що свідчить логічна завершеність конструкцій, регулярний характер внутрішньої забудови, єдина просторова орієнтація для всіх об'єктів [Латышева, 1985, с. 102]. За час розкопок на поселенні були відкриті будівельні рештки чотирьох садиб, які здебільшого зосереджені у західній, південній та східній частині поселення (рис. 2.2) та об'єднані спільною обвідною стіною. Враховуючи пропозицію А. В. Буйських відносно побудови садиб, зблокованих за квартальним принципом, як це спостерігається на Маслинах, можна припустити існування тут в давнину ще двох садибних комплексів в межах обвідних стін, як це відомо за матеріалами з Чайкинського городища [Буйских А., 2008а, с. 350, рис. 65; с. 355, рис. 70].

2.1.1. Південна садиба

Південна башта з двором та прилеглими до нього будівлями знаходилася у південно-західній частині поселення (рис. 2.3). З південного та західного боків комплекс оточено зовнішніми стінами. Ця частина поселення має найкращий ступінь збереженості, а самі об'єкти частково введені до наукового обігу. Питання зведення баштових споруд на поселенні Маслини вперше було порушене В. О. Латишевою під час розгляду саме комплексу південної башти, в результаті чого зроблено висновок про тяжіння такого комплексу за основними рисами до планування грецького будинку [Латышева, 1978, с. 53-61; Латышева, 1985, с. 100-107]. Цей висновок є важливим і для сучасного вивчення будівництва на поселенні, до речі, як і загалом на херсонеській хорі [Saprykin, 1994, р. 68; Буйских А., 2008а, с. 19]. Їй також належить й опис техніки будівництва південної башти, в контексті чого акцентовано на високих стандартах благоустрою на Маслинах [Латышева, 1999, с. 79-89].

Башта південної садиби розташовувалася у південно-східному секторі комплексу і мала вихід на подвір'я садиби з південно-західного боку (рис. 2.2; 2.39:1). Детальне вивчення будівельної історії башти дає змогу дійти висновку про наявність певних особливостей в її зведенні. Башту було збудовано з потужних блоків ($2 \times 0,8 \times 0,45$ м) місцевого каменю, її площа сягала 64 м^2 (в основі плану — квадрат 8×8 м) за зовнішнім периметром. Споруда ймовірно мала декілька поверхів (принаймні, не менше двох), про що свідчить потужний фундамент, значно заглиблений в землю, та рештки кам'яної основи сходів, які вели на верхній ярус і розташовувалися праворуч від входу. Очевидно, що під час будівництва було чітко дотримано єдину будівельну техніку — кам'яні блоки ретельно отесані з усіх боків та покладені насухо, по зовнішньому фасаду вони були майстерно оброблені рустом. Кам'яні блоки утримувалися в кладці завдяки власній вазі та досконалій обробці сторін, які щільно прилягали одна до одної. На блоках кладок стін зафіксовано сліди інструментів каменярів, а саме, прокреслені риски, відповідно до яких витримувалася червона лінія наступного ряду [Латышева, 1999, с. 80]. Лише з внутрішньої сторони блоки не мали ретельної обробки та правильної форми, інколи суміжні камені з нерівним краєм змикалися в замок, що забезпечувало їх міцний зв'язок. За прийнятими методичними принципами характеристики кладок [Крыжицкий, 1981, с. 39-40], у поперечному вертикальному перетині кладка стін двошарова двохфасадна. Система кладки по телиста, за орієнтацією каменів на фасад — ложкава. За характеристикою фасадних горизонтальних рядів кладка рядова, однорядна. Пустоти між блоками закладалися дрібним бутовим камінням на глині. Збереглося до трьох наземних рядів кладки на висоту близько 1,5 м. Фундамент північно-східної стіни будівлі (стіна І) [Латышева, 1973, л. 10] було заглиблено в материк на 0,6 м. Конструкція складалася з траншеї, наповненої необробленим камінням, яка зверху перекривалася блочними плитами. Ці плити мали виступаючий край в середину приміщення на 0,2 м.

На думку В. О. Латишевої, такий виступ міг утримувати на собі дерев'яні дошки підлоги [Латышева, 1999, с. 82]. Проте, як свідчить досвід вивчення аналогічних комплексів херсонеської хори, підлоги в таких та подібних приміщеннях були або земляними, або покривалися кам'яними плитами. В даному ж випадку йдеться про типову конструкцію фундаментного ряду. Від стіни I збереглися два ряди кладки. Нижній (заглиблений цокольний) ряд було викладено камінням з гладким фасом, ряди безпосередньо фасадної кладки склалися з рустованих блоків, із шириною обробки руста по периметру — 5 см.

Аналогічний фундамент було влаштовано і під південно-східною стіною башти (стіна II) [Латышева, 1974, л. 3], яка вперепліт примикала до стіни I (рис. 2.39:2). Поверх нього було також покладено цокольні плити шириною 0,8 м, висотою 0,3 м та довжиною 0,8—2,25 м. Вона викладена відповідно до тієї ж будівельної техніки, що й стіна I. Всі поверхні плит, що стикалися, добре обтесані, лицеві сторони містили сліди ретельної обробки поверхні, а внутрішні — грубих зламів, але були докладені дрібним бутовим камінням на глині. В цьому випадку також фіксується виступ плит цоколя з внутрішнього боку на 0,2 м. Поверх цоколя була зафіксована кладка з блоків, опрацьованих рустом (рис. 2.4:1). Стіна зберіглася на довжину близько 7 м і на висоту чотирьох рядів кладки. Фундаменти північно-західної (рис. 2.5) та південно-західної стін (стіни III та IV відповідно) не вдалося зафіксувати через те, що вони перекривалися плитами вимощеного подвір'я, підведеними до самої будівлі башти на рівні цоколя. Системи ж кладок цих стін були аналогічними вже описаним: рустовані блоки зазначених розмірів зводилися на цокольних плитах (рис. 2.4:2—5). На стінах II та IV, викладених за, як вже зрозуміло, типовою системою, кладка збереглася на рівні трьох рядів плит, максимальною висотою 1,5 м від рівня фундаменту [Латышева 1974, л. 5].

Кам'яні блоки стін південної башти були викладені за регулярною схемою — вертикальні шви нижнього ряду перекривалися плитами

верхнього. Південний кут башти, стик стін II та IV, добре зберігся — два блоки другого ряду, утворюючи прямий кут, зверху перекривалися кам'яним монолітом (рис 2.40:1), що на думку автора розкопок, мало оборонне значення [Латышева, 1974, л. 4-5]. Але цю точку зору наразі слід поточнити — насправді таким чином жорстко фіксувався прямий наріжний кут башти. Аналогії такій системі кладки відомі також в будівельній практиці Херсонеса, зокрема у будівлі біля міських воріт — так званої «казарми» [Буйских А., 2008а, с. 117-118].

Внутрішній простір башти був поділений на три суміжних приміщення, які розділялися кам'яними стінами-перегородками (рис. 2.40:2). Вони були тоншими за зовнішні (ширина 0,6 м) та викладалися з каменів середніх розмірів зі слідами обробки в одношаровій іррегулярній техніці на глині. Такі внутрішні стіни були також покладені на фундамент з необробленого каменю [Латышева, 1973, л. 10] та відходили від середини стін I, II та III так, що дверні отвори приміщень сходилися до центру башти. Розміри менших суміжних приміщень зі спільною стіною I мали розміри 3×3 м. Інше приміщення вздовж стіни IV відповідно було вдвічі більшим. Збереженість внутрішніх стін також не дала можливості говорити про висоту будівлі в цілому. Таке планування внутрішнього простору башт було характерним для будівельної практики на території херсонеської хори, як у Північно-Західній Тавриці, так і на Гераклеїському півострові [Дашевская, 1969, с. 88, рис. 27; Кругликова, 1981, с. 15].

Для правильного розуміння функціонального призначення башти варто зупинитися на характеристиці внутрішнього планування її наземного поверху. За входом до башти розташовувалося приміщення з кам'яною вимосткою, яке займало половину всього простору башти. За ним розміщувалися два суміжні приміщення, одне з яких мало нерядове інтер'єрне оформлення. Це, приміщення L^I , розташоване у західному кутку

¹ Позначення приміщень, зовнішніх стін садиб і вимосток наведені відповідно до польової документації

башти (рис. 2.41:1—2). Біля його східного кута був розміщений дверний отвір (рис. 2.41:3) зі слідами білої обмазки стін, звідки можна було потрапити до інших приміщень. Про оздоблення стін біля виходу говорить значний розвал штукатурки з рельєфними жолобками та слідами білої фарби [Латышева, 1973, л. 10]. Не можна виключати, що жолобки по тиньку імітували розподіл поверхні на квадрати. Про нерядове призначення цього приміщення говорить також характер знайдених у ньому речей. Звідси походить значна кількість аттичного чорнолакового посуду, зокрема канфарів. До нерядових знахідок відносяться вісім теракот різних типів, п'ять бронзових херсонеських монет, намисто з синьої пасти [Латышева, 1973, л. 11-12]. В. О. Латышева припускала, що це приміщення виконувало функції домашнього святилища, пов'язаного зі вшануванням культу Деметри [Латышева, 1999, с. 81-82]. Проте зараз, не відкидаючи повністю припущення щодо ймовірного культового призначення приміщення, про що й свідчать знахідки теракот, слід констатувати, що парадне оздоблення стін, знахідки посуду переважно для пиття вина, може свідчити і про його використання в якості андрона, де відбувалися застілля. Тобто, використання такого приміщення, враховуючи позаміський характер поселення, дійсно, могло бути різним і поєднувати в собі декілька функцій, зокрема, репрезентативну та релігійну. Окрім того, таке велике за площею приміщення з вимосткою могло використовуватися й у якості господарської кімнати [див. детальніше про функціональне призначення приміщень з вимостками на прикладі різних пам'яток: Cahill, 2002, р. 80; Егорова, 2014, с. 313].

Питання реконструкції зовнішнього вигляду башт також займає певне місце серед проблемних досліджень пам'яток херсонеської хори. Про те, що башти мали більше як один поверх, свідчать рештки кам'яних сходів, які часто фіксуються в таких спорудах. На сьогодні існує кілька варіантів реконструкції таких споруд з херсонеської хори. В найранішій з них на

Беляусі припускалося існування семиярусної башти з бійницями [Щеглов, 1978, с. 65], на Чайці — шестиярусної [Яценко, 1991, с. 105-111], тобто за основу реконструкції були взяті приклади побудови звичайних артилерійських башт в Греції [Marsden, 1969, p. 146-151; Lawrence, 1979, p. 385-393]. Тому, якщо брати до уваги такі реконструкції, то можна припустити, що південна башта поселення Маслини могла сягати висоти 16 м і відповідно 4 поверхів. В той же час, реконструкція башти 4 цитаделі Калос Лімена (друга третина III ст. до н. е.) за розвалами сирцевої цегли передбачає 1-2 і більше ярусів [Уженцев, 2006, с. 44], але й тут йдеться про суто оборонну споруду. В то же час, слід враховувати, що башти на садибах Гераклейського півострова, які становили найближчу хоругву Херсонеса, зазвичай мали не більше двох ярусів [Carter, 2006, fig.4, 27] — з огляду саме на поліфункціональну, а не виключно оборонну, функцію башти. Саме тому найбільш вірогідним здається припущення, що кількість ярусів башти, про яку йдеться, на Маслинах, навряд чи перевищувала два, і відповідно, її висота не перевершувала 6 м.

Через свої конструктивні та планувальні особливості південна башта з Маслин знаходить паралелі серед інших подібних споруд регіону, але не всі вони пов'язуються саме з часом виникнення поселення. Найближчі аналогії простежені на Чайкінському городищі, де підквадратна трикамерна західна башта площею $7,5 \times 8,3$ м та з шириною стіни 0,8 м пов'язана з першим будівельним періодом і датується 60-ми рр. IV ст. до н. е. [Попова, 2005, с. 40-41]. Але слідів перебудови південної башти з Маслин не виявлено, саме тому і можна прослідкувати початкову конструкцію споруди, яка, на відміну від більшості башт регіону, пізніше не була укріплена пірамідальним, так званим протитаранним, поясом. Подібними є також споруди з Беляуса та Калос Лімена, що характеризуються аналогічною кладкою та внутрішнім плануванням: простір був поділений на три приміщення неширокими стінами (0,7 м) на фундаменті, між якими зафіксований дверний отвір

стандартною шириною 0,9 м [Дашевская, 1969, с. 85-92; Уженцев, 2006, с. 46].

Окремого висвітлення для реконструкції зовнішнього вигляду башт потребує будівельний матеріал. З поселення Маслини не відомі масові розвали сирцевої цегли, що лишає відкритим питання, з чого, окрім місцевого каменю, зводилася башта вище збереженої кам'яної кладки. Проте, розкопані кам'яні кладки на висоту, більше 1,5 м, з нашої точки зору, дозволяють припустити відсутність сирцевої цегли, принаймні у зовнішніх кладках башти. Також на поселенні відсутні значні розвали черепиці, з чого вже було зроблено висновок про існування дерев'яної покрівлі [Латышева, 1999, с. 82]. Але відсутність решток традиційного покрівельного матеріалу в руїнах поселення могло мати інші причини, враховуючи, що поселення загинуло від масштабної пожежі. Питанням оформлення дверного отвору також приділялася увага в попередніх реконструкціях автора розкопок. Зокрема для башт херсонеської хори були характерні аркові перекриття, окремі деталі яких зустрічаються під час розкопок. З поселення Маслини відомі архітектурні деталі, що свідчать про використання саме аркового перекриття входу [Латышева, 1999, с. 8, рис. 2]. Існування такого способу обробки дверних коробок в приміщеннях на хорі Херсонеса у Північно-Західній Тавриці нещодавно підтвердилося розкопками Кульчукського городища, де було *in situ* зафіксовано подібну архітектурну конструкцію з каменю [Ланцов, 2012, с. 79, рис. 6].

Датування часу зведення башт, як, до речі, і найранішого будівельного комплексу з поселення Маслини можливе, передусім, завдяки порівняльному аналізу з відомими аналогічними спорудами з інших поселень регіону. Квадратні в плані башти, хронологія будівництва яких добре з'ясована, відомі, зокрема, на городищах Беляус, Чайка та Калос Лімен (башта 4 цитаделі). На Беляусі закладання башти відноситься до початкового періоду існування городища і датується за супровідним матеріалом кінцем IV ст. до

н.е. [Дашевская, 1969, с. 91], в той час як схожі споруди з Чайки, Калос Лімена та Кульчука відносяться вже до початку III ст. до н.е. [Яценко, 1991, с. 86; Уженцев, 2006, с. 42; Ланцов, 2012, с. 75]. У межах всієї херсонеської держави садиби з баштою відомі передусім на Гераклеїському півострові, де вони датувалися від кінця IV ст. до н.е. [Кругликова, 1981, с. 13], хоча аналогічні споруди могли функціонувати набагато довше, протягом всього століття [Nowicka, 1975, p. 61]. Така хронологічна розбіжність говорить, на наш погляд, про певну усталеність будівельної традиції на хорі Херсонеса впродовж певного проміжку часу і стосується не лише будівництва башти, а всієї садиби. У цьому відношенні слід також згадати про будівельні комплекси на Маячному півострові, які становили найближчу хору Херсонеса і також були зблоковані за квартальним принципом. За висновками А. В. Буйських, характерна планова херсонеська забудова пам'яток Маячного півострова і Північно-Західної Таврики була синхронною і з'явилася ближче до середини IV ст. до н.е., принаймні, належала до одного будівельного періоду [Буйских А., 2008а, с. 153].

Центральну частину комплексу було відведено під подвір'я, площа якого сягала 150 кв. м (15×10 м). Воно було вимощено вапняковими плитами різного розміру. Вимостка прилягала безпосередньо до башти, перекриваючи її цоколь, який водночас позначав рівень вимостки та підлоги наземного поверху башти. Через територію двору проходив водогін, який був прокладений під плитами вимостки і виходив за межі зовнішньої стіни комплексу (рис. 2.42:1). У дворі була передбачена також криниця (рис. 2.6), що сягала порівняно неглибоких ґрунтових вод. Її появу В. О. Латишева відносила до кінця IV ст. до н.е., тобто до часу будівництва всього комплексу [Латышева, 1999, с. 84]. Стінки криниці були обкладені грубо сколотим каменем та розширювалися до дна. Горловина перекривалася масивною плитою з отвором 0,5 м у діаметрі (рис. 2.42:2), а яма мала глибину 3,5 м, з верхнім діаметром 1 м і нижнім — 1,6 м.

Подвір'я комплексу південної башти вздовж внутрішньому периметру було забудоване шістнадцятьма невеликими за площею приміщеннями. Кладки цих приміщень були споруджені у відповідності до єдиної техніки — камені різних розмірів кріпилися за допомогою глиняного розчину. В своїй більшості такі приміщення мали господарське призначення, виходячи із загальної характеристики виявленої в них кераміки та набору побутових речей. І тільки деякі з них, ймовірно, були житловими, так як мали вогнища для обігріву та приготування їжі і специфічні побутові предмети в заповненні: світильники, теракоти, прикраси. Ці приміщення по периметру об'єднувала спільна стіна, яка з південного заходу і з південного сходу відрізнялася масивністю (до 0,8 м) і ймовірно певний час в період зведення комплексу була зовнішньою (обвідною). Виняток становила північно-західна група приміщень, яка формувала внутрішній простір всієї садиби. Складна система виходів орієнтувала більшість приміщень на внутрішній двір, інші були пов'язані між собою за анфіладним принципом. Стіни деяких з них були побудовані впритул, а не в перев'язку, що, таким чином, дає можливість простежити послідовність розвитку всього будівельного комплексу.

Південно-західна група будівель (O^I , III, Ч, ч) мала господарський характер. Приміщення O^I та Ч (рис. 2.7:1—4; 2.43) можливо певний час могли бути житловими, про що свідчать сліди вогнищ. До того ж в останньому були знайдені світильники, протома Деметри, свинцеві гирі, цвяхи, срібна сережка, намисто, астрагали, а також рядовий побутовий матеріал — точильні камені, кремені, прясельця [Латышева, 1974, л. 21]. Однак виключно культовий характер приміщення наразі не підтверджується, враховуючи утилітарно-побутовий характер аналогічних комплексів з інших поселень херсонеської хори [Буйских А., 2008, с. 95]. Між ними розташовувалося приміщення III, яке, можливо, було господарською коморою, бо мало завузький як для житлового об'єкту прохід 0,5 м та містило численні фрагменти піфосів [Латышева, 1975, л. 27]. Його площа

сягала $3 \times 1,4$ м, а кладка стін була характерною для аналогічних приміщень — необроблений камінь середньої величини покладено на постель і скріплено глиняним розчином; крупніші камені покладено по краях стіни, шви між ними закладалися дрібним камінням [Латышева 1975, л. 25-26].

Зовсім іншою була стіна, що обмежувала приміщення з північного сходу (стіна 11). Її товщина сягала 0,8 м, а кладка була утворена двома рядами крупного каменю (рис. 2.7:5—6), особливо масивного з боку південно-західного фасу (розміри плит $0,6 \times 0,42 \times 0,62$ м; $0,70 \times 0,48 \times 0,32$ м; $0,8 \times 0,48 \times 0,25$ м). Протяжність цієї стіни від південного кутка башти в напрямі на південний захід складає 10 м, далі вона повертає під прямим кутом на північний захід. За припущеннями В. О. Латышевої, така конструкція стіни свідчила про її першопочатковий оборонний характер: спільна стіна між приміщеннями *Ч* і *III* могла замикати комплекс південної башти з південного заходу [Латышева, 1975, л. 26-27]. Хоча наразі це говорить лише про те, що в певний хронологічний період вона була зовнішньою і не обов'язково мала оборонні функції. Більше того, стіни, що мали аналогічну товщину, були характерними для міської житлової архітектури Херсонеса, типовим прикладом чого може слугувати будинок у II кварталі [Буйских А., 2008а, с. 309, рис. 24, 1]. Звідси можна зробити висновок, що дана стіна на Маслинах не відрізнялася від інших, аналогічних за призначенням, і була зведена з дотриманням будівельної техніки, характерної для Херсонеса Таврійського.

В подальшому, в результаті перебудови та розширення садиби у південно-східному напрямку, ця стіна перестала бути обвідною і до неї прибудовується господарське приміщення *III*. Будівля *ч* займала досить малу площу — $1,4 \times 0,8$ м і могла слугувати сторожовою кімнатою, про що свідчить розміщення будівлі біля воріт фортеці та відсутність речового матеріалу [Латышева, 1974, л. 17].

Окремо варто звернути увагу на зовнішню стіну, яка об'єднувала дану лінію приміщень з південного сходу. Враховуючи її протяжність від кута південної башти, можна говорити про її виникнення на першому етапі забудови поселення Маслини. Відрізок між кутом башти та приміщенням $Ч$, де відсутня кам'яна кладка, автор розкопок була схильна вважати за вхід до садиби. Про це свідчить, на її думку, круглий отвір у камені порогу, де могла кріпитися вертикальна опора воріт, а також обробка кутових каменів башти, розрахована на кріплення дерев'яних конструкцій [Латышева, 1974, л. 16-17]. Стіна складалася з крупних каменів неправильної форми зі слідами обробки та мала ширину 0,80 м, подібно стінам башти. Її продовження після добудови приміщення III фіксується вздовж приміщення O^I , за яким, вона ймовірно повертає на північний захід (кладка південного кута не збереглася), де обмежує наступну групу приміщень і разом з тим південно-західну сторону всієї садиби.

З південного кута будівлі O^I у північно-західному напрямку розміщувалася група приміщень $H^I — B^I — B^I$, даючи комплексу завершеності з західного боку (рис. 2.8). Як і в попередньому випадку, вони мали спільну стіну (стіна 7), що відзначалася масивністю, слугувала зовнішнім елементом комплексу і була виявлена на довжину 10 м. Вона складалася з необроблених блоків місцевого вапняку, покладених на глиняний розчин і мала, як вже зрозуміло, типову ширину 0,8 м. У кладці переважав камінь середнього розміру 0,7 — 0,15 м × 0,11 — 0,25 м. Зовнішній фас стіни зберігся на рівні нижнього ряду кладки, з внутрішньої сторони вона вціліла на 0,62 м.

Приміщення B^I виникло раніше за будівлю H^I , північний кут якого було зведено впритул до його південно-східної стіни. У північно-східній стіні приміщення містився дверний прохід шириною 0,8 м. У кладці використано необроблений камінь на глиняному розчині, причому найкрупніші камені були покладені у зовнішній панцир або по кутах;

внутрішній фас викладався з середнього та дрібного каміння (рис. 2.9). Площа приміщення становить близько 10 кв. м ($3 \text{ м} \times 3,4 \text{ м}$) [Латышева, 1976, л. 15]. Підлога у приміщенні глинобитна, серед знахідок переважають побутові речі, уламки тарних амфор та кружального кухонного посуду [Латышева, 1977, л. 5-6].

Приміщення H^I збереглося значно гірше, зокрема не було зафіксовано виходу, який, вочевидь, був орієнтований на подвір'я південної башти. Стіни будівлі викладені з необробленого каменю на глині, переважали плити середньої величини: $0,7 — 0,12 \times 0,1 — 0,25 \text{ м}$. Кладка іррегулярна бутова, ряди збереглися на висоту до $0,75 \text{ м}$. Ширина стін сягала $0,45 — 0,5 \text{ м}$. У приміщенні було влаштоване вогнище з перекриттям у вигляді керамічної жаровні, а посуд представлений переважно гончарними формами для зберігання їжі та сервірування столу: фрагменти трьох амфор, глеки херсонеського виробництва, сіролощені рибні блюда, аттичний чорнолаковий канфар. Про господарський характер приміщення говорить побутовий матеріал представлений прясельцями, світильниками, цвяхами, залізним ножем, точильними каменями [Латышева, 1977, с. 8].

Важливе значення для розуміння організації життя на поселенні має облаштування приміщення B^I . На його території, в кутку, було зафіксоване кам'яне корито зі зливом (довжина — $1,45 \text{ м}$; ширина — $0,85 \text{ м}$; висота — $0,4 \text{ м}$; глибина — $0,2 \text{ м}$) (рис. 2.44:1). Конструкція нагадувала давильний майданчик, проте її злив направлявся назовні та був дещо вмонтований у зовнішню стіну. В кладці даної стіни приміщення безпосередньо під зливом був зафіксований камінь з жолобом, за допомогою якого можливо функціонував стік з корита за межі прилеглої стіни [Латышева, 1977, л. 3]. Площа приміщення складала 14 кв. м ($5 \times 2,8 \text{ м}$), підлога була глинобитною, серед знахідок переважали уламки амфор, кухонного та столового посуду [Латышева, 1976, л. 11-13]. Приміщення мало складну систему виходів —

один дверний отвір шириною 1 м був зорієнтований до внутрішнього двору, інший аналогічний вихід шириною 0,65 м вів до суміжного приміщення A^I .

Подібний тарапан був відкритий *in situ* в башті на поселенні Чайка, але там він влаштовувався під кутом, а під зливом була вкопана посудина для збору вмісту «ванни» [Попова, 2005, с. 47], тобто соку. Тому її з великою вірогідністю пов'язують з виноробним процесом. Нагадаємо, що автор розкопок пропонувала трактувати приміщення з Маслин зі зливом як баню [Латышева, 1999, с. 85]. На користь цього, на її думку, свідчить наявність в приміщенні вогнища в якості опалювального пристрою (рис. 2.44:2). Але навіть у самому Херсонесі подібні приміщення наразі не можна віднести до бані. Враховуючи подібність елементів їх конструкції, скоріш за все, такі вогнища мали поліфункціональний характер, серед яких слід вирізняти господарчі, побутово-утилітарні та релігійні функції [див. детальніше та з аргументами: Белов, 1953, с. 281; Буйских А., 2008а, с. 124-125]. Тому припущення про суто господарське призначення кам'яного тарапану є більш прийнятним, враховуючи поширення традиційних промислів на поселеннях херсонеської хори.

Виходячи з планувальних особливостей даної групи приміщень, варто погодитися з попередніми висновками В. О. Латишевої стосовно зв'язку між південним і західним баштовими комплексами: приміщення $H^I — B^I — B^I$ були орієнтовані виходами до двору південної башти, але спільною стіною пов'язувалися із західною баштою, що свідчить про те, що обидва комплекси об'єднувалися від початку зведення зовнішньою південно-західною стіною в єдину просторово-планувальну систему садиби [Латышева, 1977, л. 6].

Від північно-східної стіни приміщення B^I (рис. 2.10; 2.11) простягалася наступна група будівель $A^I — Ц — X — \Phi — Y — T$. Вони очевидно виникли на початку зведення комплексу південної башти, бо були об'єднані спільною стіною 9 (рис. 2.12:1—2), яка за рядом ознак певний час могла бути зовнішньою (рис. 2.45). Її ширина сягала 0,7 м, в основі зустрічаються крупні

камені: $1 \times 0,45 \times 0,4$ м, $0,8 \times 0,28 \times 0,3$ м, але переважають камені середнього розміру, покладені на глиняному розчині. Група приміщень лінії A^I — X (а можливо і група приміщень комплексу східної башти) були споруджені в перев'язку з цією стіною. Складна система виходів орієнтувала більшість цих приміщень на внутрішній двір, інші були пов'язаними між собою за анфіладним принципом.

Приміщення A^I мало площу $2,8 \times 3$ м, підлога була глинобитною, піднятою штучно на $0,4$ м від рівня підшови стін, що свідчить про проведення попередніх нівелювальних робіт для вирівнювання давнього схилу поверхні [Латышева, 1976, с. 9]. Кладка була типовою для аналогічних приміщень — необроблений камінь середніх розмірів кріпився на глиняному розчині (рис. 2.12:3—4). Система кладки — іррегулярна бутова. За припущеннями В.О. Латишевої, західний кут цього приміщення був частиною капітальної стіни, яка на початок зведення комплексу була зовнішньою. Від її кута у південно-східному напрямку відходила ще одна стіна, яка ймовірно доходила до південно-східної стіни приміщення $Ч$ [Латышева, 1976, с. 10], що маркувало першопочатковий рубіж комплексу.

Складна система виходів особливо чітко простежується на прикладі приміщення $Ц$. Воно безпосередньо з'єднувалося дверним отвором з сусіднім приміщенням A^I , а також з двором та вулицею за межею комплексу південної башти. Таке планування можливо було викликане господарським призначенням будівлі — у його північному кутку містилася кам'яна ступа. Площа даного приміщення сягала $2,8 \times 2,4$ м за внутрішнім обводом стін, кладка була типовою з каменів різного розміру на глині (рис. 2.12:5). У місці стику внутрішньої стіни з північно-західною камені були покладені в перев'язку, що говорить про їх одночасне зведення. Підлога була вимощена кам'яними плитами вапняку неправильної форми і різного розміру.

Приміщення X , Φ , T носили також господарський характер, про що свідчать знайдені на їх території під час розкопок фрагменти тарного посуду.

Приміщення *X*, що також примикало до стіни 9, мало площу 5×3 м, за внутрішнім обводом стін. Система кладки аналогічна, іррегулярна бутова, у кладці використаний необроблений камінь, скріплений глиняним розчином. На внутрішній поверхні стін збереглася глиняна обмазка, що вирівнювала стіну. Підлога була глинобитною, за винятком західного кутка, де простежена кам'яна вимостка. У приміщенні зафіксоване вогнище підпрямокутної форми розмірами $1 \times 0,8$ м (рис. 2.46). Серед знахідок переважала тарна та столова кераміка.

Приміщення *Ф* займало площу $3 \times 3,2$ м за внутрішнім обводом стін, які сягали ширини $0,45 — 0,6$ м та були утворені двома рядами каменів середньої величини ($0,16 — 0,26 \times 0,1 — 0,18$ м), покладеними на глиняний розчин. Система кладки — іррегулярна бутова (2.12:6—11). У східному кутку приміщення влаштовано вогнище підпрямокутної форми із заокругленими кутами розміром $0,55 \times 0,45$ м. Про господарських характер приміщення свідчать чисельні знахідки уламків кухонного посуду та побутових речей [Латышева 1974, с. 11-12]. У його південно-східній стіні був зафіксований дверний отвір шириною $0,80$ м, що вів до суміжного приміщення *φ*.

Між приміщеннями *Ф* та *Т* знаходилося приміщення *У*. З аналізу будівельних решток відомо, що воно було добудоване до приміщення *Т*. Його північно-західна стіна (спільна з приміщеннями *Т* і *Ф*) була розібрана ще в давнину, що, ймовірно було пов'язано з розширенням будівництва. В середині приміщення *У* виявлена кам'яна плита (частина інтер'єру), фрагменти синопської черепиці, амфор, мисок та чорнолакового посуду. З металевих речей відомі залізне вістря ножа та залізне трилопатеve втульчате вістря стріли [Латышева, 1975, л. 20].

Приміщення *Т* розташовувалося на межі комплексів південної та східної башт. Його площа сягала $3,1 \times 2,8$ м за внутрішнім обводом стін. Всі стіни будівлі, окрім північно-західної, викладено в типовій техніці з

необробленого каменю на глині. Система кладки — іррегулярна бутова. У південно-східній стіні влаштовано дверний отвір шириною 0,70 м. Дещо іншою була північно-західна стіна приміщення. Її утворено крупними блоками ($1,1 \times 0,55 \times 0,8$ м, $0,5 \times 0,55 \times 0,6$ м) зі слідами підтески шириною 0,55 м. За припущеннями В. О. Латишевої, вона могла бути продовженням стіни 9, яка обмежувала початково комплекс південної башти [Латышева, 1975, с. 15]. Підлога в приміщенні — глинобитна, всередині зафіксовано вогнище округлої форми розмірами $1,0 \times 0,9$ м, дві кам'яні ступи та три ями, що свідчить про його суто господарський характер (рис. 2.47).

Про внутрішню розбудову комплексу південної башти свідчить група будівель φ , Π , t . Приміщення φ було збудоване з необробленого каміння на вимостці внутрішнього двору, а його стіни підходили в притул, та не йшли в перев'язь з сусіднім приміщенням Φ . У подібній техніці збудовані й приміщення Π та t , прибудовані відповідно до будівель $У$ та $Т$. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що ці будівлі є хронологічно пізнішими за ті, що пов'язані з першою зовнішньою стіною і демонструють один з напрямків розбудови комплексу. Враховуючи той факт, що у кожному з добудованих приміщень міститься кам'яна ступа, то доцільно пов'язувати їх виникнення з активізацією господарської діяльності на поселенні Маслини. До того ж, таке планування зустрічається й на інших пам'ятках Північно-Західної Таврики і Північного Причорномор'я [Егорова, 2014, с. 309]. Загалом, аналогічними принципами забудови характеризується Чайкинське городище елліністичного часу, де садиби також містили башту й господарські приміщення подібних розмірів [Попова, 2005, с. 32-82].

Таким чином, південна башта як першопочаткове ядро поселення Маслини та прилеглі до неї перші 6-7 приміщень були зведені в період від третьої чверті IV — рубежу IV-III ст. до н.е. В цей час, ймовірно, виник і вимощений двір з криницею, на території якого з часом добудовуються господарські об'єкти. Пізніше в наслідок розбудови виникає ряд приміщень

$O^I — H^I — B^I — B^I$, три останні з них об'єднує зовнішня стіна 7 (рис. 2.48).

Також до окремого будівельного етапу належить перебудова північно-західної стіни і розширення поселення, внаслідок чого виникає комплекс західної башти.

В цілому, приміщення, що відносяться до комплексу південної башти, функціонально поділяються на житлові та господарські. Вирішальною ознакою у з'ясуванні призначення виступає не стільки їх загальна площа, скільки елементи облаштування, що, в свою чергу, могло свідчити і про зміну функцій приміщень в процесі їх існування. Так, наявність вогнищ для обігріву, скоріше, було характерним для житлових приміщень, які виокремлюються передусім завдяки специфічному набору побутового матеріалу: світильникам, столовому посуду, теракотам тощо. Господарські приміщення, в свою чергу, характеризує наявність ступи та велика кількість кухонного приладдя у заповненні. Непрямим свідченням того, що приміщення було не житловим, є облаштування вузького проходу, який для житлових приміщень, зазвичай, мав ширину близько 0,9 м. Враховуючи той факт, що головним житловим об'єктом на садибі, очевидно, виступала все ж таки башта, то більшість приміщень по периметру двору були відповідно господарськими.

2.1.2. Західна садиба

Будівельний комплекс західної башти характеризується меншою регулярністю забудови, в порівнянні з південною. Основну функціональну роль західної садиби виконувала башта з двором та прилеглими будівлями, як здається, переважно господарського призначення. Значну площу внутрішнього простору займала вимостка подвір'я Д-VI та суміжна з сусідньою групою приміщень південної башти вимостка Д-IV.

Північно-західна стіна башти (стіна I) не збереглася на повну довжину — північний кут башти на час розкопок був знищений морем (рис. 2.13). Північно-східна та південно-східна стіни (стіни II і III відповідно) відкриті

повністю (довжина – близько 7 м), а від південно-східної стіни (стіни IV) не вдалося дослідити зовнішній панцир, який було пошкоджено корінням дерев [Латышева, 1973, л. 1]. Стіни західної башти були зведені на потужному фундаменті, який заглиблювався в материк на 0,6 — 0,8 м з урахуванням нівелювальних робіт. Він складався з масивних каменів вапняку, ракушняку, піщаника розмірами до $0,9 \times 1,2$ м. За формою камені фундаменту наближалися до прямокутника, хоча їх поверхня грубо оброблена, а шви між крупними каменями заповнені дрібним камінням. Фундамент стін був ширшим за самі стіни і виступав на 0,2 м [Латышева, 1972, л. 5-6]. В плані башта була під квадратна і мала розміри $7 \times 7,5$ м.

Ширина стін по всьому периметру будівлі складала 0,8 м. Кладка у поперечному вертикальному розтині була двошаровою двохлицьовою, рядовою постелистою, викладалася з каменю різних розмірів, крупніші з яких викладалися із зовнішнього боку стіни і доповнювалися до потрібної ширини дрібнішим каменем з внутрішньої сторони. Рідше зустрічалися камені, які займали всю ширину стіни. Блоки зовнішнього ряду мали правильну форму та заглажену поверхню, але обробки під руст, як це відзначено для південної башти, не було зафіксовано [Латышева 1972, л. 5]. Детальніше розглянути кладки стін західної башти не видається можливим, у зв'язку з тим, що на час розкопок зберігся лише один ряд плит поверх фундаменту. Загальна площа будівлі вираховується за площею суміжних приміщень *A* та *M*: приміщення *A* — $5 \text{ м} \times 6,6 \text{ м}$, приміщення *M* — $6,05 \text{ м} \times 4,05 \text{ м}$ [Латышева, 1972, л. 5; Латышева, 1973, л. 2]. Їх розділяла внутрішня перегородка, менш капітальна за технікою зведення, ніж зовнішні стіни. В її кладці виявлено менше крупних кам'яних блоків. Як і південна башта, західна розташовувалася в пограничному секторі комплексу з боку морського узбережжя і фланкувала західну частину поселення Маслини.

Незвичним видається облаштування приміщення *A* (рис. 2.13; 2.49). Підлога всередині нього була глинобитною, збереглися залишки обмазки

білого і рожевого кольорів. У центрі знаходилося відкрите глинобитне вогнище підквадратної форми із стороною 0,8 м зі специфічним заглибленням і слідами обпеченої глини, сажі, вугілля. Сама конструкція покрита обмазкою того ж кольору, що й підлога. Поруч з вогнищем зафіксована чаша, заглиблена в підлогу. Очевидно, що приміщення призначалося для відправлення культів. На думку В. О. Латишевої, таке розміщення вогнища мало культове значення і використовувалося мешканцями башти для вшанування богів. Крім того, в кожному куті приміщення, окрім південно-східного, також містилися вогнища, які могли використовуватися для обігріву житлової будівлі [Латышева, 1972, л. 7]. Проте очевидно, що першочергово воно могло виконувати функції андрона, подібного тому, який відомий з розкопок елліністичного будинку Керкінітіди [Кутайсов, 1985, с. 183-184]. Причому, здається, це могла бути основна функція цього приміщення, а релігійна, навпаки, мала другорядний, підпорядкований першій, характер. Галькова підлога, як характерна риса благоустрою таких приміщень, тут не була виявлена, але розташування приміщення всередині комплексу, фарбовані стіни і вогнище-вівтар свідчать про те, що тут могли проводитися колективні застільні трапези чоловічої частини мешканців. Вихід з приміщення *А* під час розкопок зафіксувати не вдалося. Ймовірно башта була зорієнтована на північ, куди розвивалося будівництво комплексу.

Зі сходу західна башта межувала з вимощеним двором, вздовж периметра якого розташовувалися господарські приміщення (рис. 2.13). На його території містилися заглиблені в землю конструкції — ями, обкладені кам'яними плитами, які, скоріш за все, були господарськими об'єктами і правили за комори. Під час їх розчисток був вилучений керамічний матеріал, представлений переважно амфорами херсонеського виробництва [Латышева, 1972, л. 13]. Під вимосткою була влаштована також господарська яма, розмірами $1,6 \times 1,2 \times 0,45$ м. Вона була заповнена золою, без

супроводжуючого речового матеріалу [Латышева, 1972, л. 14]. Через головний двір західної башти також проходив водогін, борти котрого були облицьовані кам'яними плитами. Зверху він перекривався плоскими блоками і був направлений в бік моря. Забудова розглянутого комплексу, ймовірно, відбувалася в кілька етапів, як і у випадку з комплексом південної башти. Про це свідчить різночасове спорудження приміщень: одні з них, ранні, зводилися на земляній підлозі, нижче рівня кладки двору і пов'язувалися із зовнішньою оборонною стіною. Інші, більш пізні приміщення, будувалися поверх кладки двору і мали стіни, прибудовані впритул до вже існуючих конструкцій.

Від південно-східної стіни башти простягалася зовнішня оборонна стіна, якою були об'єднані приміщення *Н* — *Р* — *Щ* (рис. 2.14:1—2). Вона відрізнялася від внутрішніх стін приміщень розмірами та характером кладки. Її ширина сягала 0,7 м, кладка була утворена двома рядами крупних каменів (0,3 — 0,55 × 0,12 — 0,2 м), які пласким боком були покладені на глиняний розчин. У поперечному вертикальному розрізі кладка була двошаровою двохфасадною, система кладки постелиста, за орієнтацією блоків на фасад — тичковою однорядною. На 0,2 м ця стіна була заглиблена в землю нижче рівня підлоги.

Приміщення *Н* було у плані квадратним зі сторонами 3,4 м за внутрішнім обводом стін. Система кладки була типовою для аналогічних приміщень — іррегулярною, бутовою, середнього розміру камені місцевих порід були покладені на глиняний розчин (рис. 2.14:1, 3—8). У північно-західній стіні містився дверний отвір шириною 0,6 м, який сполучав приміщення з внутрішнім вимощеним двором (рис. 2.50:1). В середині приміщення на глинобитній підлозі зафіксовано пристінок, відгороджений кам'яними плитами, в заповненні якого переважав побутовий матеріал. Про господарське призначення будівлі свідчить, зокрема, кам'яна ступа біконічної форми [Латышева, 1975, л. 5-8]. Приміщення *Н*, на думку

В. О. Латишевої, було передбачене першопочатковим планом будівництва і виникло одночасно зі зведенням зовнішньої лінії, адже камені будівлі лежали в перев'язку із зовнішньої капітальною стіною [Латышева, 1975, л. 6]. Разом з тим, за межами приміщення фіксується розрив обвідної лінії, яка за відсутності значного розвалу каменю можливо була розібрана, а відповідне місце засипане піском, характерним для верхнього шару ділянки [Латышева, 1976, л. 7].

Як вже зазначалося, в деяких місцях садиб були зосереджені господарські вузли, які характеризувалися забудовою приміщеннями у два ряди. Зокрема приміщення *h* (рис. 2.15:1) жодною своєю стіною не прилягало до обвідної стіни, межуючи з двором західної башти, приміщеннями *C* та *H*. Система кладки стін іррегулярна бутова, камені різних розмірів кріпилися на глиняному розчині (рис. 2.15:2—3). Стіни збереглися на висоту до 0,6 м і мали ширину 0,6 — 0,7 м. В якості підлоги слугувала вимостка великого за площею двору Д-VI, куди приміщення, очевидно, було зорієнтовано своїм виходом. Про господарське призначення даного об'єкту свідчить, передусім, одноманітний керамічний матеріал, представлений фрагментами амфор та глеків [Латышева, 1974, с. 25].

Сусіднє з ним приміщення *P* мало площу $3,5 \times 4,9$ м за внутрішнім обводом стін. Воно вціліло частково і ймовірно було пов'язане із зовнішньою капітальною стіною, яка вже на час розкопок була розібрана [Латышева, 1976, л. 3-4]. Краще за інші збереглася південно-східна стіна будівлі, яка мала протяжність 3,8 м і ширину 0,5 — 0,55 м. Її викладено з необробленого каменю середнього розміру на глиняному розчині, дрібним камінням заповнювалися пустоти у кладці (рис. 2.15:4—5). Система кладки — іррегулярна бутова. У зв'язку з низькою збереженістю об'єкта неможливо з'ясувати, де знаходився дверний отвір. Приміщення мало земляну підлогу та використовувалося у господарських цілях — всередині були виявлені

численні рештки амфор та ліпленого посуду, а також кам'яна ступа з місцевого вапняку висотою 0,5 м (рис. 2.50:2).

Сусіднє приміщення *Щ* також очевидно пов'язане у часі зі спорудженням капітальної стіни 7, проте, на цьому відрізку вона була також розібрана. Інші стіни будівлі збереглися фрагментарно, хоча під час розкопок й було прослідковано кути приміщення, за якими вдалося з'ясувати його площу — $8,5 \times 3,6$ м за внутрішнім обводом стін [Латышева, 1976, л. 6]. Північно-східна стіна, яка збереглася фрагментарно і мала ширину 0,55 — 0,6 м, відрізнялася дещо нетиповою кладкою: в її основі були використані крупні камені ($0,8 \times 0,55 \times 0,2$; $0,75 \times 0,65 \times 0,2$), поставлені на ребро, утворюючи зовнішній панцир. Система кладки — іррегулярна орфостатна, шви між рядами заповнювалися дрібним камінням. Приміщення очевидно мало господарський характер. Підлога була глинобитною, на її рівні знайдено значну кількість тарного та кухонного посуду, а також кам'яну ступу.

Інші приміщення демонструють пізніший в часі будівельний період. Перш за все, це приміщення *Б* та *С*, що споруджені на вимостці двору. Приміщення *Б* повністю повторювало орієнтацію західної башти і виходом було зорієнтоване на внутрішнє подвір'я (рис. 2.51.1). Від нього збереглося три зовнішні стіни, четверта вже на час розкопок була зруйнована береговою абразією [Латышева, 1972, л. 15]. Стіни мали ширину 0,6 м та складалися з необробленого каменю різного розміру на глині. Система кладки іррегулярна бутова. Площа приміщення була більшою за аналогічні і складала близько 40 кв. м ($10 \times 4,1$ м). Нетиповим виявилось і його внутрішнє планування. Воно складалось з двох суміжних кімнат, які розділяла внутрішня стіна з дверним отвором. Підлога була викладена кам'яними плитами і зафіксована на рівні вимостки подвір'я. В південно-східній кімнаті виявлено пристінок з численними фрагментами переважно тарної кераміки, а також вогнище у вигляді розвалу з каміння, обпеченої глини, вугілля. Виходячи з

планувальних особливостей приміщення та знайденого матеріалу, приміщення могло мати житлові функції.

Приміщення *С* збереглося фрагментарно на рівні нижнього ряду кладки, яка лежала майже на одному рівні з плитами вимостки подвір'я. Ширина його стін сягала 0,45 — 0,5 м, вони були утворені двома рядами крупних каменів частіше за все поставлених на ребро, у швах між ними була забутовка з дрібного каміння. Система кладки іррегулярна орфостатна. Підлога представляла собою вимостку, яка складалася з плит місцевого вапняку з неправильними контурами та різними розмірами — $0,8 \times 0,38$ м; $0,22 \times 0,14$ м; $0,4 \times 0,15$) [Латьшева, 1975, л. 9]. Речовий матеріал незначний, представлений переважно уламками амфор та товстостінного посуду, що може свідчити про господарський характер приміщення.

Досить складною є планування південної частини комплексу західної башти. Враження єдиної будівлі складає група приміщень *Э* — *Ю* — *Я*, розташованих біля приміщень *С* та *Щ* у південному куті комплексу. Перш за все, вони, ймовірно, з'явилися одночасно і пізніше за приміщення *Щ*, що виникло одночасно із зовнішньою стіною. Про це свідчить добудова їх стін до існуючого приміщення, а також орієнтація трьох виходів на одну точку, з якої можна було потрапити на центральну, проміжну між комплексами, вулицю.

Приміщення *Э* мало площу близько 7,5 кв. м ($2,4 \times 3,1$ м) за внутрішнім обводом стін. Добре зберігся північний кут приміщення та стіни, що його утворюють. Вони мали ширину 0,6 м, складені з необробленого каменю на глині. Система кладки — двошарова, іррегулярна орфостатна, шви між рядами закладалися дрібним бутом (рис. 2.16:1—2). Обидві стіни зведено одночасно, на що вказує техніка спорудження кута, де камінь викладено в перев'язку [Латьшева, 1976, л. 17]. Підлога в цьому господарському приміщенні була викладена плитами вапняку з

неправильними контурами розмірами $1,4 \times 0,7$ м; $1 \times 0,8$ м; $0,7 \times 0,5$ м. Серед знахідок переважали фрагменти амфор та кухонного посуду (рис. 2.51:2).

Приміщення *Ю* розташовувалося між приміщеннями *Э*, *Я* та *Щ*. Стіни збереглися лише на рівні нижнього ряду кладки, який проходив майже на рівні вимостки приміщення *Э*. Підлога була викладена плитами вапняку, окрім північного кутка, де, виходячи із слідів сажі, ймовірно, розташовувалося вогнище. Приміщення вирізняє насичення керамічним матеріалом, у якому переважають фрагменти амфор, глеків, аттичних рибних блюд [Латышева, 1976, л. 19-20]. Про його функціональне призначення наразі говорити складно, враховуючи низький ступінь збереженості.

Приміщення *Я* виникло як добудова до північно-східної стіни будівлі *Щ*. Найкраще збереглася його північно-східна стіна, викладена з необробленого каменю середньої величини ($0,4 \times 0,25$ м, $0,4 \times 0,15$ м, $0,4 \times 0,1$ м) на глиняному розчині. Система кладки — іррегулярна орфостатна (рис. 2.16:3—4), хоча вище першого ряду камені покладено на постіль. Виходом приміщення ймовірно було зорієнтоване на вимостку Д-IV. Підлога всередині викладена плитами, але не по всій площі. У південно-східному кутку зафіксовано пристінок з фрагментами амфор [Латышева, 1976, л. 20-21]. Виходячи з облаштування, приміщення *Я* можливо певний час могло слугувати житловим, хоча наразі фіксуються ознаки його господарського призначення.

Досить складним видається планування північно-західної частини комплексу. Тут між господарським приміщенням *Б* з одного боку та сусідніми *В* та *Г* з іншого розташовувався вузький вимощений «провулок» шириною до 1,2 м, через який проходив водогін, бокові борти якого облицьовано кам'яними плитами. Зверху він перекривався пласкими плитами і був направлений у бік моря. Під час розчистки водогону вилучено масовий керамічний матеріал, представлений фрагментами амфор, глеків,

лутерію, ліпленого посуду [Латышева, 1972, л. 17]. Такі знахідки додатково можуть свідчити про господарський характер прилеглих приміщень.

Приміщення *В*, розташоване південно-східною стіною паралельно до приміщення *Б*, займало площу близько 12 кв. м. Його стіни мали стандартну ширину 0,6 м і збереглися на висоту до 1 м. Вони не мали фундаменту і були викладені з необробленого каменю без дотримання чітких горизонтальних рядів, кладка тришарова, іррегулярна бутова. Вихід з будівлі зорієнтовано на вимостку Д-VI. Підлога була глинобитною, в центральній частині приміщення зафіксовано розвал вогнища з каміння (рис. 2.51:1), перегорілої глиняної обмазки, вугілля. В північно-західному кутку знаходилася ступа з пісковика (рис. 2.51:2). Також тут було знайдене кам'яне корито підквадратної форми з пористого ракушняку (рис. 2.52:3). Серед керамічного матеріалу переважали фрагменти амфор та ліплений посуд [Латышева, 1972, л. 17-18]. Всі ці риси вказують на господарський характер приміщення. Приміщення *Г* більшою своєю частиною затоплене морем, як і прилеглі будівлі з півночі, заходу та сходу. Тому детальна забудова північно-східної сторони комплексу західної башти залишається невідомою.

Досить складною постає конфігурація приміщень, збудованих на північний схід від приміщення *В* (рис. 2.17:1—2). Розташовані тут приміщення — E^2 , $Ж^2$, $З^2$, $И^2$, K^2 , $Л^2$, M^2 об'єднує, передусім, спільна техніка дворядної постелистої кладки з використанням в фундаментних рядах масивних сплосчених каменів, поставлених орфостатно, що утворюють зовнішній та внутрішній панцири із забутовкою дрібним камінням [Латышева, 1980, л. 6]. Ці приміщення були пов'язані між собою складною системою виходів, зорієнтованих, головним чином, на внутрішнє подвір'я і межували з будівлями та двором комплексу північної башти.

Приміщення K^2 та $И^2$ розташовувалися між вимостками Д-VI та Д-VII (рис. 2.17:3—4). Вони були дещо більшими за площею за більшість подібних об'єктів та відрізнялися внутрішнім облаштуванням. Приміщення $И^2$

прилягало до північно-західної стіни приміщення K^2 . Площа приміщення сягала 11 кв. м ($4,6 \times 2,4$ м) за внутрішнім обводом стін, які мали ширину 0,5 м, збереглися на висоту до 0,8 м і буди викладені у характерній для таких приміщень системі кладки (рис. 2.17:5—7). Біля південного кутка будівлі розташовувався дверний отвір із стандартною шириною 0,6 м, зорієнтований також на двір Д-VI. Біля північно-західної стіни зафіксовано сліди глинобитного вогнища, підлога в приміщенні також була глинобитною. Приміщення відзначалося насиченням культурного шару, в якому переважали фрагменти амфор та ліплений посуд [Латышева, 1980, л. 16-17]. Враховуючи наявність вогнища, воно в певний час існування могло виконувати житлові функції.

Приміщення K^2 мало площу 16,2 кв. м ($6 \times 2,7$ м). На стінах приміщення, викладених у характерній техніці (рис. 2.17:8—10), збереглися сліди глиняної обмазки. Під нижнім рядом південно-західної стіни зафіксовано господарську яму, яка була споруджена ще до побудови приміщення. В цій же стіні містився дверний отвір шириною 0,6 м, зорієнтований на двір Д-VI. Всередині до північно-східної стіни було прибудоване глинобитне вогнище розмірами $0,9 \times 1,1$ м і висотою 0,15 — 0,20 м. Підлога у будівлі була вимощена кам'яними плитами неправильної форми розмірами 0,4 — $0,42 \times 0,3$ м, $0,6 \times 0,4$ м [Латышева, 1980, л. 14]. Виходячи з особливостей облаштування приміщення, зокрема за наявності обмазки стін, можна зробити висновок, що воно мало житлові функції.

Група будівель E^2 , $Ж^2$, $З^2$ являла собою єдиний блок, господарських приміщень, об'єднаних складною системою виходів. Будівлі E^2 та $Ж^2$ мали площу близько 10 кв. м ($3 \times 3,3$ м), стіни шириною 0,55 — 0,65 м, викладені з необробленого каменю на глині (рис. 2.18:1—7). Підлога в обох приміщеннях була глинобитною, виходи орієнтовані на південь за допомогою дверних отворів шириною 0,65 — 0,7 м. У будівлі $Ж^2$ зафіксоване глинобитне вогнище розмірами $1 \times 0,8 \times 0,25$ м. Серед знайденого матеріалу

переважали фрагменти тарної та кухонної гончарної і ліпленої кераміки [Латышева, 1980, л. 17-18]. Виходячи з характеру облаштування приміщень, вони були господарськими, хоча приміщення $Ж^2$ можливо певний час могло бути житловим, де вогнище використовувалося в якості опалювального пристрою.

Приміщення $З^2$ розташоване на південний схід від будівлі $Е^2$. Воно займало площу близько 6 кв. м ($3,2 \times 1,6$ м), його стіни зведені в традиційній техніці з необробленого каменю на глині. Виходами приміщення, можливо, було пов'язане з об'єктом $М^2$ та вимосткою Д-VI, що достовірно не з'ясовано у зв'язку з низьким ступенем збереженості стін. Підлога глинобитна, лише у західному кутку зафіксована кам'яна кладка з блоків розмірами до $0,9 \times 0,55$ м, $0,74 \times 0,55$ м. Серед знахідок переважали фрагменти амфор, ліплений посуд, гончарні глеки, що додатково свідчить про господарський характер приміщення.

Прилегле до нього приміщення $М^2$, на думку В. О. Латишевої, виконувало функцію коридору, що з'єднував житлові приміщення $Е^2$ та $Ж^2$ з господарськими будівлями та двором, розміщених в середині комплексу. Воно збудоване з каменів різного розміру, скріплених глиняним розчином (рис. 2.18:8—11). Вилучений з його території матеріал був малочисельним та невиразним, представлений переважно стінками херсонських амфор, глеками, ліпленим посудом [Латышева, 1980, л. 19]. Про характер приміщення $Л^2$ та ряд інших будівель, розміщених північніше лінії $Ж^2$ — $Е^2$ говорити неможливо у зв'язку з руйнівними процесами з боку моря.

Характеризуючи західну садибу, варто пов'язати з нею блок приміщень $Э^1$, $Ю^1$, $Я^1$, $Я^2$, які винесено за межі зовнішньої стіни (рис. 2.19). Вони представляють собою єдиний будівельний комплекс, зведений одночасно. На думку В. О. Латишевої, він виник як добудова до західної башти в результаті розширення поселення в цілому (Латышева, 1979, л. 10). Стратиграфія на цій ділянці дала звичайне для всієї західної частини

чергування шарів: зверху залягав сучасний шар піску (до 0,4 м), який перекривав культурний шар у вигляді суглинку сірого кольору потужністю 1 — 0,8 м.

Приміщення $\mathcal{E}^I$ було прибудоване до південно-східної стіни західної башти (рис. 2.53:1). Площа будівлі за внутрішнім обводом стін сягала близько 42 кв. м. Стіни шириною 0,55 — 0,6 м складено з необробленого каменю на глині в техніці дворядної постелистої кладки (рис. 2.20:1—4). В одній зі стін зафіксовано отвір, який, на думку В. О. Латишевої, міг слугувати для кріплення дерев'яної перегородки, що розділяла приміщення на дві рівновеликі кімнати [Латышева, 1979, л. 6]. Внутрішні стіни, можливо, були обмазані глиняною обмазкою, частини якої знайдені в заповненні приміщення. Підлога була глинобитною, на ній зафіксований великий розвал від вогнища у вигляді порушеної сирцевої цегли, розмірами $0,25 \times 0,25 \times 0,05$ м (рис. 2.53:2), в якому В. О. Латишева вбачала рештки печі для випалу кераміки [Латышева, 1979, л. 7]. Облаштування приміщення в цілому вказує на його житловий характер, хоча не виключаються його господарські функції.

Приміщення $\mathcal{Y}^I$, розташоване впритул до південно-західної стіни будівлі $\mathcal{E}^I$, мало площу 14 кв. м за внутрішнім обводом стін, ширина яких складала 0,5 — 0,6 м. Система кладки була типовою іррегулярною бутовою, необроблені камені скріплялися глиняним розчином (рис. 2.20:5). У південно-східній стіні влаштовано дверний отвір шириною 0,7 м, через який можна було потрапити до приміщення $\mathcal{J}^I$ [Латышева, 1979, л. 9]. Його характер можна визначити як господарський, враховуючи земляну підлогу, відсутність вогнища та переважання уламків тарного посуду.

Приміщення $\mathcal{J}^I$ мало спільні стіни з будівлями $\mathcal{Y}^I$ та $\mathcal{E}^I$, ширина яких сягала 0,5 — 0,6 м, вони були викладені в типовій техніці (рис. 2.20:6—10). Його площа $4,4 \times 5,4$ м. У південно-східній стіні зафіксовано дверний отвір, шириною 1 м, на порозі збереглася одна кам'яна плита. Підлогу частково

вимощено кам'яними плитами, розмірам до $0,8 \times 0,6$ м, $0,6 \times 0,55$ м [Латышева, 1979, л. 9-10]. Ряд ознак вказує на господарський характер приміщення.

Приміщення Я² збереглося частково (рис. 2.21:1), його реконструйована площа сягала 12 кв. м за внутрішнім обводом стін ($3,45 \times 3,5$ м). Краще за інші збереглася північно-східна стіна, яка мала ширину 0,6 м. Вона була складена в техніці дворядної постелистої кладки, де лише в основі використовувалися крупні блоки ($0,58 \times 0,78 \times 0,2$ м, $0,42 \times 0,8 \times 0,3$ м), поставлені орфостатно (рис. 2.21:2—3). У південно-східній стіні (рис. 2.21:4—5) зафіксовано дверний отвір шириною 0,9 м з кам'яним порогом [Латышева, 1980, л. 22-23]. Серед знахідок переважали уламки амфор та кухонного посуду, що підтверджує його господарський характер. Це приміщення було крайнім західним об'єктом поселення Маслини, за межами якого будівель більше не виявлено.

Значну площу західної садиби займало вимощене подвір'я Д-VI майже квадратної у плані форми ($13,75 \times 14$ м) [Латышева, 1980, л. 12]. Воно об'єднувало виходами групи приміщень західної башти, та, виходячи з розмірів — близько 195 кв. м — виконувало певну роль в масштабах всієї садиби. Інша велика за площею вимостка (Д-IV) розташовувалася між комплексами західної та південної башт. Вона мала ширину близько 5 м і простягалася по лінії південний захід — північний схід на відстань більше 15 м. У кладці використовувалися крупні плити місцевого вапняку неправильних форм, розмірами до $1 \times 0,7$ м, $0,7 \times 0,6$ м [Латышева, 1976, л. 16]. За своїми характеристиками ця вимостка нагадує вулицю, яка, враховуючи її положення на поселенні, певний час могла бути центральною, об'єднуючи групи споруд.

Таким чином, комплекс західної башти, на кшталт сусіднього комплексу південної башти, складався з груп приміщень житлового та господарського призначення. Для забезпечення життєдіяльності комплексу

було проведено водогін, налагоджено зв'язок з сусідніми комплексами. Аналіз будівельних решток дозволив прослідкувати як внутрішню перебудову комплексу, так і його розширення, зокрема у північно-східному напрямку. Подібна розбудова баштових комплексів фіксується й на інших пам'ятках регіону, зокрема на Чайці [Егорова, 2014, с. 305], де садиби пов'язувалися між собою за допомогою планувальних рішень в межах кожного будівельного періоду.

2.1.3. Східна садиба та північна частина поселення

Розбудова Маслин фіксується і в східному напрямку. Східна башта забезпечувала життєдіяльність групи приміщень південно-східної частини поселення (рис. 2.54:1). Фундамент північно-східної, північно-західної та південно-східної стін (стіни I, II, III відповідно) був вже не такий потужний, як у південної та західної баштах. Він представлений у вигляді траншеї шириною 0,6 м та глибиною 0,3 м — 0,4 м, що була заповнена необробленим камінням різного розміру. На цій основі безпосередньо і зводилися стіни башти [Латышева, 1973, л. 6].

Стіни I, II, III збереглися лише на рівні нижнього ряду, тільки на окремих ділянках лишилися блоки другого ряду на максимальну висоту 1 м, тому впевнено говорити про техніку зведення стін будівлі не видається можливим. Стіни східної башти (рис. 2.22:1), як і описаних вище монументальних споруд, мали довжину 7 — 7,5 м, ширину 0,8 м і складалися з крупних обтесаних кам'яних блоків, розміри яких сягали $1,75 \times 0,5 \text{ м} \times 0,8 \text{ м}$, $1,4 \text{ м} \times 0,6 \text{ м} \times 0,8 \text{ м}$, $1 \text{ м} \times 0,4 \text{ м} \times 0,8 \text{ м}$ [Латышева, 1973, л. 6]. Під час досліджень стіни II на ділянці західного кута башти вдалося зафіксувати добре оброблені лицьові фази блоків зовнішнього ряду кладки. З внутрішнього боку краї блоків були обірвані і докладені дрібнішим камінням на глині до ширини стіни 0,8 м [Латышева, 1976, л. 22]. Кладка двошарова дволицьова, система кладки постільна, рядова, однорядна. У плані башта мала під квадратну форму з розмірами $7 \times 7,5 \text{ м}$.

Дещо краще збереглася південно-західна стіна (стіна IV) східної башти, від якої вціліло на окремих ділянках три ряди кладки висотою до 1 м (рис. 2.22:2—3; рис. 2.54:2). Крупні камені вапняку зі слідами підтески з зовнішнього боку мали обірваний внутрішній край, який доповнювався до повної ширини стіни (0,8 м) каменями менших розмірів на глиняному розчині. Система кладки аналогічна попередній стіні. Шви між крупними блоками також закладалися дрібним камінням на глині. Кут між стінами II та IV був утворений каменем-монолітом трикутної форми для фіксації наріжного кута башти, як це було використано при зведенні південної башти. Стіна IV збереглася на довжину 3,2 м, за якою, виходячи з обробки каменів торцевого боку, розташовувався вхід до башти. Південний кут споруди, між стінами I та III було повністю розібрано на час розкопок [Латышева, 1976, л. 22]. Східна башта, на кшталт подібної споруди у західній частині поселення, ймовірно, складалася з двох суміжних приміщень. Одне з них — приміщення *K* займало площу $7 \times 3,95$ м [Латышева 1973, л. 6]. Площу іншого приміщення точно вирахувати не вдалося з причини відсутності значної частини його зовнішніх стін. Східна башта розташовувалася по лінії групи приміщень комплексу південної башти, і очевидно була осередком господарської діяльності східної садиби Маслин.

Вихід з башти був зорієнтований на внутрішнє подвір'я (рис. 2.55), яке, на відміну від сусідніх комплексів, було вимощене лише частково, що, можливо, є свідченням незавершеної роботи [Латышева, 1976, л. 23]. Воно мало у плані Т-подібну форму, займало площу близько 80 кв. м і по периметру було забудоване приміщеннями переважно господарського призначення. Плити вапняку, з яких було виконано вимостку, мали неправильні обриси і сягали розмірів $0,8 \times 0,6$ м, $0,52 \times 0,5$ м.

Від південно-західної стіни башти простягався ряд приміщень $K^I — L^I — M^I$ (рис. 2.23:1; 2.56), що були пов'язані з лінією будівель $O^I — III — Ч$ сусіднього південного комплексу. Вони були об'єднані спільною стіною, яка

була зовнішньою для всього поселення, і пов'язувалися між собою за анфіладним принципом: з приміщень K^I та M^I можна було потрапити до приміщення L^I , звідки був вихід до внутрішнього двору (Д-II). Загальна протяжність лінії цих приміщень складає 11,6 м, ширина — 4,45 м. Ці будівлі були зведені одночасно, про що говорить характер стін, де кам'яні блоки покладені в перев'язку. Техніка кладки є типовою — необроблені камені середніх розмірів ($0,63 \times 0,15$ м, $0,18 \times 0,12$ м) скріплювалися глиняним розчином (рис. 2.23:2—12). Ширина стін сягала 0,45 — 0,6 м, за винятком південно-східної стіни (стіна 13), яка мала ширину 0,8 м і ймовірно була продовженням обвідної стіни у південній частині поселення, що об'єднувала схожі за конструкцією приміщення O^I , III, Ч та ч. Про внутрішній благоустрій приміщень K^I — L^I — M^I автором розкопок не наведено інформації, що ускладнює визначення їх характеру. Серед знахідок переважають уламки амфор та господарського посуду [Латышева, 1977, л. 15-17].

З північно-східного боку внутрішнє подвір'я було обмежене лінією будівель Γ^I , D^I , E^I , $Ж^I$, $З^I$, $И^I$ (рис. 2.24; 2:25), які проекційно продовжували ряд приміщень A^I — T центральної частини поселення та відносилися до південної башти. Це говорить про існування єдиного плану забудови поселення та робить можливим існування в певний період на цій ділянці вимостки Д-IV, яка можливо була центральною вулицею, простягаючись вздовж стіни 9.

Приміщення Γ^I мало спільну стіну з приміщенням T сусіднього комплексу. Не зважаючи на невелику площу (близько 10 кв. м.), ймовірно, було житловим, про що говорить знайдені в ньому побутові речі, такі як протоме Деметри та ліплений світильник [Латышева, 1976, л. 27]. Хоча таку його функцію важко підтвердити за відсутності інформації про його внутрішнє облаштування. Спільною стіною 9 це приміщення було об'єднане з будівлями D^I , $Ж^I$, $З^I$, $И^I$. Приміщення D^I займало незначну площу ($2,6 \times 3,2$

м). Всі стіни, за винятком капітальної стіни 9, зведено з необробленого каменю середніх розмірів на глині із шириною 0,45 — 0,5 м (рис. 2.26:1—4). У південно-східній стіні зафіксовано вихід, шириною 0,7 м, який вів до сусіднього приміщення E^I . Підлога була глинобитною, серед знахідок переважали уламки амфор.

Приміщення E^I виникло як добудова до приміщення D^I , про що говорить характер південно-східної стіни, зведеної впритул до сусідньої будівлі. Техніка кладки традиційна для аналогічних приміщень з використанням каменю середнього розміру до $0,6 \times 0,45$ м, $0,9 \times 0,38$ м на глиняному розчині (рис. 2.26:5—7). Блоки нижнього ряду поставлені на ребро. Система кладки орфостатна ложкава, іррегулярна. У південно-східній стіні влаштовано дверний отвір, шириною 0,8 м, звідки можна було потрапити до внутрішнього двору східної башти. Праворуч від виходу було зафіксовано кам'яну ступу (рис. 2.57:1), а біля східного кута — вогнище овальної форми розмірами $0,6 \times 0,4$ м. Підлога була глинобитною, на її рівні знайдено значну кількість уламків кухонного і столового посуду [Латышева, 1976, с. 25-26]. За рядом ознак приміщення могло мати житлові функції.

Будівля $Ж^I$ межувала південним кутом з приміщеннями D^I та E^I , а північно-східною стіною з приміщенням $З^I$ і також примикала до стіни 9, яка на цьому відрізку не була вже такою потужною. В центрі цієї стіни з середини приміщення виявлено нішу, розмірами $0,6 \times 0,45 \times 0,25$ м, яка перекривалася кам'яною плитою (рис. 2.27:1—2). Під час її розчистки було виявлено невелику мисочку, наповнену білою глиною [Латышева, 1977, с. 22]. Інші три стіни споруджено з необробленого каменю на глині, вони мали ширину 0,5 — 0,55 м. Площа приміщення за внутрішнім обводом стін сягала $2,8 \times 2,5$ м. У північно-східній стіні містився дверний отвір шириною 0,7 м, через який можна було потрапити до внутрішнього двору східної башти. У південному кутку приміщення знаходилося вогнище розмірами

0,8 × 0,8 м [Латышева, 1977, с. 22]. У заповненні переважав тарний та кухонний посуд, що вказував на господарський характер приміщення.

Приміщенні $З^I$ мало спільну південно-західну стіну з приміщенням $Ж^I$, але не лежало по одній лінії зі стіною 9 — його північно-західна стіна знаходилася за її межами, за рахунок чого воно мало дещо більшу площу — близько 12 кв. м. Стіни традиційно склалися з необробленого каменю на глині і мали ширину 0,55 м (рис. 2.27:3—4). У південно-східній стіні містився дверний отвір, який вів до внутрішнього подвір'я башти. Праворуч від входу знайдено кам'яну ступу з місцевого вапняку висотою 0,8 м, шириною отвору 0,2 м і глибиною 0,4 м. Біля північно-східної стіни було розташоване вогнище з низьким ступенем збереженості [Латышева, 1977, л. 23-24]. Серед матеріалу переважали уламки амфор та кухонного посуду, що підтверджує господарський характер приміщення.

За ним було розміщене приміщення $И^I$, яке мало площу 2,6 × 2,65 м. Всі його стіни споруджені з необробленого каменю на глині, мали ширину в межах 0,45 — 0,55 м (рис. 2.27:5—7). В південно-західній стіні містився дверний отвір шириною 0,6 м, який вів до приміщення $З^I$. Інший вихід шириною 0,7 м прослідковано у південно-східній стіні, який сполучав приміщення з внутрішнім двором. Підлога в приміщенні була глинобитною, на її рівні залягав численний керамічний матеріал, представлений переважно уламками тарного та кухонного посуду [Латышева, 1977, л. 25]. Виходячи з малої площі приміщення та з його заповнення, можна зробити висновок про його господарське призначення (рис. 2.57:2).

З метою благоустрою комплексу було передбачено влаштування водогону та криниці. Водогін утворено двома рядами плаского каміння, поставленого на ребро і виведений за межі подвір'я, тобто відносився до простих водогонів відкритого типу (рис. 2.58:1). Горло криниці утворено каменем-монолітом неправильної форми розмірами 2 × 1,4 × 0,3 м (рис. 2.58:2). Її вдалося прочистити на глибину 2,15 м (рис. 2.27:8); вилучений

матеріал представлено фрагментами амфор херсонеського та синопського виробництва, уламками кухонного та столового посуду, кістками свійських тварин [Латышева, 1977, л. 21].

На схід від башти виявлено залишки ще чотирьох приміщень, пов'язаних з даним комплексом (рис. 2.28). Одне з них — приміщення C^I , стояло на лінії будівель комплексу південної башти і його зовнішня стіна відповідала монументальності стін башт та капітальних стін 11 і 13 і мала ширину 0,7 — 0,75 м [Латышева, 1978, л. 6]. Інші стіни приміщення були викладені в техніці двошарової постелистої кладки, на глиняному розчині. Інколи камені в основі кладки були поставлені орфостатно (рис. 2.29). У північно-східній стіні облаштовано дверний отвір шириною 0,7 м. Його площа за зовнішнім обводом стін становила $5,2 \times 4,3$ м. Підлогу приміщення вимощено плитами неправильних форм, розмірами до $0,8 \times 0,6$ м, $0,6 \times 0,6$ м. У цьому приміщенні також був зафіксований отвір в стіні, де могла кріпитися внутрішня перегородка. У південно-західній частині поселення знайдено фрагментовані кам'яні жорна. Можливо ця будівля була житловою та господарською одночасно, про що свідчить його площа, залишки перегородки основного приміщення на дві частини та різноманітний побутовий матеріал — фрагменти амфор, глеків, мисок, чорнолакового та сіролощеного столового посуду [Латышева, 1978, л. 7-8].

Східний кут ділянки, що межував з морем, завершували приміщення P^I , Φ^I , Π^I , які погано збереглися. Від приміщення P^I вціліло лише дві стіни, які утворювали південний кут, тому його повну площу вирахувати не вдалося. Ці стіни були складені з необробленого каменю на глиняному розчині і мали ширину 0,4 — 0,45 м (рис. 2.30:1—4). Вхід шириною 0,6 м знаходився у південно-східній стіні, хоча зафіксовано також першопочатковий дверний отвір у південно-західній стіні, який з часом було закладено [Латышева, 1978, л. 9-10]. Підлога в приміщенні виявилася земляною, лише західний кут був висланий кам'яними плитами. Біля

південно-східної стіни влаштоване вогнище округлої форми, розмірами $0,65 \times 0,5$ м. Вилучений з приміщення матеріал — амфори, глеки херсонеського виробництва, миски, кухонний гончарний та ліплений посуд говорить про його господарський характер.

Приміщення Φ^I також збереглося лише на рівні одного кута, тому його площа лишається невідомою. У південно-східній стіні містився дверний отвір шириною 0,5 м. Підлога була земляною. У заповнення переважали фрагменти амфор та кухонного посуду. Подібна збереженість характерна також для приміщення Π^I . За фрагментами стін можна говорити про традиційну для таких приміщень систему кладки з необробленого дрібного каміння на глині (рис. 2.30:5—8). Спочатку вхід був влаштований у південно-східній стіні приміщення, але згодом був закладений. У заповненні переважали амфори, миски, ліплена кераміка, кістки тварин [Латышева, 1978, л. 10-11].

На захід від даної групи приміщень розташовувалося подвір'я квадратної у плані форми, загальною площею більше 300 кв. м ($17,5 \times 17,5$ м). На окремих ділянках збереглася кам'яна кладка, яка складалася з блоків неправильної форми розмірами до $1,2 \times 0,7$ м, $1,1 \times 0,6$ м [Латышева, 1978, л. 12]. Між приміщеннями P^I та Φ^I зафіксований ще один водогін, що також виходив за межі поселення. Його дно викладене плитами вапняку, з боків також кам'яні блоки були поставлені на ребро. Зверху він перекривався плитами вимостки і мав довжину 3,65 м та ширину 0,45 м [Латышева, 1978, л. 12]. На території двору були також виявлені залишки вогнища у вигляді круглого глинобитного майданчика діаметром 0,8 м та висотою над рівнем вимостки 0,08 м [Латышева, 1978, л. 12].

Окремо варто зупинитися на характеристиці північної садиби. Північна башта на час розкопок не зберіглася, але до неї традиційно примикали ряди приміщень, частину яких вдалося відкрити під час розкопок (рис. 2.31). Північна частина поселення Маслини мала досить щільну забудову.

Враховуючи лише часткову її збереженість, складно говорити про взаємовідношення окремих будівель. Як і в сусідніх комплексах, тут був внутрішній двір (Д-V), до якого прилягали будівлі різного призначення. Він мав квадратну у плані форму і займав площу більше 40 кв. м ($6,5 \times 6,5$ м). Вся його територія, за винятком північного кута, була вимощена плитами неправильних форм [Латышева, 1979, л. 21]. Будівлі A^2 , B^2 , B^2 , Γ^2 , T^I та III^I зорієнтовані до нього своїми виходами.

Приміщення A^2 розташовувалося у північно-західній частині двору і мало ширину дверного проходу 0,9 м. Його площа становила близько 18 кв. м, ширина стін, викладених в традиційній для таких будівель техніці з дрібного необробленого каменю на глині, становила 0,55 — 0,6 м (рис. 2.32:1—4; 2.59:1). Підлогу викладено кам'яними плитами, що не прилягали щільно одна до одної. У заповненні приміщення переважала тарна кераміка [Латышева, 1979, л. 25-26].

З південно-східного боку внутрішній двір був обмежений приміщеннями B^2 , B^2 та Γ^2 . Від приміщення B^2 збереглося лише дві стіни, що дозволило визначити його площу — близько 9 кв. м за внутрішнім обводом стін. Ширина стін, споруджених з необробленого каменю на глині, сягала 0,55 — 0,6 м. У північно-східній стіні вдалося прослідкувати дверний отвір, шириною 0,6 м, який вів до сусіднього приміщення B^2 . Підлога була вимощена кам'яними плитами неправильної форми, розмірами $0,2 \times 0,22$ м, $0,3 \times 0,42$ м. У заповненні переважали амфори, глеки, миски, ліплений посуд [Латышева, 1980, л. 7]. Приміщення B^2 займало незначну площу — $3 \times 1,3$ м за внутрішнім обводом стін. Підлога була глинобитною, у заповненні переважала тарна кераміка та кухонний посуд [Латышева, 1980, л. 8-9]. Приміщення Γ^2 , що було розташоване по цій же осі, збереглося лише частково, що не дозволяє з'ясувати його повну площу. Відмінною рисою будівлі є облаштування земляної підлоги, де вона була простежена на 0,4 м нижче за рівень підлоги сусідніх приміщень. На думку В.О. Латишевої, ця

особливість приміщення, поряд з його малою площею та відсутністю внутрішньої обробки стін, вказувала на його використання в якості комори для зберігання продуктів харчування [Латышева, 1980, л. 10].

З північного заходу внутрішнє подвір'я було обмежене приміщеннями T^I та III^I . Приміщення T^I мало площу $5 \times 2,6$ м. Його стіни, шириною 0,55 м, зведені в звичайній техніці з необробленого каменю на глині і збереглися на висоту до 1 м (рис. 2.32:5—9). Будівля пов'язана з двором Д-V виходом шириною 0,8 м. У південно-східній стіні зафіксований ще один дверний отвір шириною 0,65 м, який вів до приміщення $Ж^I$. Підлога була глинобитною, але окремі її ділянки були вимощенні кам'яними плитами. Приміщення мало добре виражений господарський характер: в ньому знайдено кам'яну ступу, уламок верхнього каменю від прямокутних жорен, дві кам'яні зернотерки та значну кількість фрагментів амфор, глеків, ліпленого посуду [Латышева, 1979, л. 23-24]. Поруч з ним розташовувалося приміщення III^I (рис. 2.59:2). Воно також сполучалося з двором Д-V за допомогою дверного отвору шириною 0,6 м. Приміщення мало площу близько 13 кв. м ($4,65 \times 2,75$ м). Його стіни були викладені в традиційній техніці і мали ширину 0,55 — 0,6 м. Підлога глинобитна, у заповненні переважали амфори та ліплений посуд [Латышева, 1979, л. 25].

На захід від описаних приміщень розташовувались пов'язані між собою будівлі $Ч^I — Д — Х^I — III^I — Ц^I$. Приміщення $Ч^I$ мало площу 15,3 кв. м ($3,3 \times 4,65$ м). Стіни викладені в традиційній для таких будівель техніці з необробленого каменю на глині, їх ширина складала 0,45 — 0,6 м (рис. 2.33:1—5; 2.60:1). У ґрунті, що заповнював приміщення, зафіксовано значну кількість глини, що могло свідчити про глиняну обмазку стін. Підлога була глинобитною, на її рівні за слідами обпеченої глини відкрито вогнище. Керамічний матеріал представлений амфорами, глеками, чорнолаковим посудом [Латышева, 1979, л. 17-18]. Виходячи з внутрішньої обробки

приміщення та характеру знахідок, воно ймовірно могло мати житлові функції.

Інформація про приміщення D , розташоване на північний схід від приміщення $Ч^I$, вкрай обмежена. Зокрема відомо, що воно було збудоване з необробленого каменю на глині, кладка іррегулярна, без дотримання чітких горизонтальних рядів (рис. 2.33:6—8). Біля південного кута зафіксований дверний отвір, який об'єднував це приміщення з будівлею $Ч^I$. Підлога глинобитна, серед знахідок переважають уламки амфор та ліпленого посуду [Латышева, 1972, л. 18-19; Латышева, 1979, л. 16].

Приміщення X^I , розташоване всередині групи будівель північної частини поселення, мало площу 9,5 кв. м ($2,8 \times 3,4$ м), стіни шириною 0,45 м збереглися на висоту до 0,6 м і були складені у звичайній для таких приміщень техніці з необробленого каменю (рис. 2.33:9—11). Підлога вимощена кам'яними плитами розмірами до $0,95 \times 0,75$ м, $0,8 \times 0,7$ м. В приміщенні зафіксована ступа, а також уламки жорен. В інтер'єрі вздовж однієї зі стін було передбачене підвищення, яке, можливо, також використовувалось у господарських цілях [Латышева, 1979, л. 18-19]. Дверним отвором шириною 0,65 м це приміщення пов'язане з будівлею $Ш^I$. Вона займала площу близько 10 кв. м ($3 \times 3,3$ м) і мала ширину стін 0,45 – 0,5 м, які були викладені в типовій техніці (рис. 2.33:12—14) і збереглися на висоту до 1 м. Переважна більшість площі підлоги вимощена кам'яними плитами неправильних форм. Серед нечисельних знахідок переважали уламки амфор та херсонеських глеків [Латышева, 1979, л. 19]. За рядом ознак приміщення, очевидно, було господарським.

На південний захід від нього розташовувалося приміщення $Ц^I$. Воно мало площу 9 кв. м ($4,3 \times 2,1$ м), стіни викладені в характерній техніці (рис. 2.33:15—17), виходом шириною 0,8 м воно пов'язане з приміщенням $З^I$. В середині приміщення типовою за технікою кладки стіною була відокремлена невеличка кімната, в заповненні якої переважали амфори

[Латышева, 1979, л. 20]. Територія на північний схід від цього приміщення залишилася недослідженою, бо була зайнята деревними насадженнями.

У південно-західному кутку комплексу північної башти розміщувалося невелике внутрішнє подвір'я (Д-IV¹) та блок пов'язаних між собою приміщень *О* — *Ж* — *З*, які знаходилися у безпосередній близькості до моря. Інформація про цей двір вкрай уривчаста, відомо зокрема, що для його вимостки використовувалися камені неправильної форми, розмірами до $0,8 \times 0,55$ м. На його території відкрита кам'яна годівниця для худоби [Латышева, 1979, л. 16], що визначило господарське призначення приміщення.

Приміщення *О* завершувало зі сходу будівлі, що відносилися до північної башти і межувало одночасно з об'єктами східної садиби: його виходи (0,8 м та 1 м) були орієнтовані на внутрішній двір східної башти. Його площу вирахувати не вдалося з причини низької збереженості. Уцілілі стіни мали ширину 0,45 м та були зведені в традиційній для таких приміщень техніці з дрібного каменю на глині (рис. 2.34:1—5). Підлога глинобитна, біля північно-західної стіни зафіксовано господарську яму, овальну у плані та розмірами горла $0,58 \times 0,8$ м, діаметром дна 0,7 м та глибиною 0,5 м [Латышева, 1979, л. 12]. Вона, очевидно, використовувалася для зберігання зерна, бо на її стінах збереглася перегоріла глиняна обмазка. Зверху яма перекривалася кам'яним монолітом. Біля південно-західної стіни приміщення були зафіксовані рештки вогнища розмірами $0,8 \times 0,6$ м [Латышева, 1979, л. 12]. У заповненні будівлі переважали фрагменти тарного та кухонного посуду, що підтверджує її господарських характер.

Приміщення *Ж* прилягало до північно-західної стіни приміщення *О* і було пов'язане з ним виходом. Його площа за внутрішнім обводом стін сягала 12 кв. м ($3,65 \times 3,35$ м), стіни були зведені в традиційній техніці та мали ширину 0,45 — 0,6 м (рис. 2.34:6—11; 2.60.2). У східному кутку відкриті залишки вогнища зі значними слідами обпеченої глини. На рівні

глинобитної підлоги знайдено значну кількість свинцевого лому, шматки залізного шлаку, тигель, точильний брусок [Латышева, 1979, л. 14-15]. Виходячи з цього, приміщення використовувалося для виробничих цілей, можливо, в якості майстерні.

Приміщення 3 мало спільну стіну з приміщенням Ж та було частково зруйноване морем. Його реконструйована площа становить близько 12 кв. м ($3,65 \times 3,35$ м), стіни зведені у характерній для подібних будівель техніці (рис. 2.34:12—13; 2.61). Певний час воно було сполучене виходом з приміщенням О, який з часом був закладений. Біля цієї ж південно-східної стіни відкрите вогнище овальної форми розмірами $0,6 \times 0,4$ м [Латышева, 1979, л. 15]. У заповненні переважали фрагменти амфор та ліпленого посуду. Про функції приміщення говорити складно у зв'язку з його неповною збереженістю. Далі з північного заходу комплекс північної башти відійшов у море. Але, судячи зі щільності забудови збереженої ділянки, можна припустити, що він був облаштований поступово за комплексом західної башти, а його подальше розширення вплинуло на утворення комплексу східної башти.

Башти, обвідні стіни та прилеглі до них приміщення різного призначення з поселення Маслини знаходять найближчі аналогії практично на всіх сусідніх пам'ятках хори Херсонеса Таврійського. Зокрема, схожа техніка кладки міських башт і обвідних стін відома в Калос Лімені, де вона датується кінцем IV ст. до н.е. — першою половиною II ст. до н.е. [Уженцев, 2006, с. 42-44; Кутайсов, 2012, с. 21-22]. Цим же часом датується аналогічне фортифікаційне та житлово-господарське будівництво поселення Чайка, де в подібній техніці зводилися зовнішні стіни і господарські об'єкти з необробленого каменю на глиняному розчині [Попова, 2005, с. 32-82]. Подібні споруди зафіксовані також на інших пам'ятках регіону, зокрема на городищах Беляус [Дашевская, 1969, с. 85-86) і Кульчук [Ланцов, 2012, с. 75-76].

Таким чином, на далекій периферії Херсонеського держави населення строго дотримувалося єдиних, що вже стали традиційними, прийомів монументального будівництва. Їх витoki слід пов'язувати з міською архітектурою та будівельною діяльністю Херсонеса, де в подібній техніці зводилися рядові будинки в житлових кварталах. Звідси, очевидно, слід також констатувати той факт, що садиби, на кшталт досліджуваним, не мали прямих виключно оборонних функцій. Лише в масштабах одного периферійного поселення таке будівництво набуває монументальності, не виходячи в дійсності за рамки традиційного херсонеського, поширеного і в самому місті [Гриневич, 1930, с. 50]. Прямим свідченням цього є конструктивні особливості кладок фортифікаційних споруд центра поліса, від яких периферійні значно відрізнялися за своїми характеристиками [Буйских А., 2008а, с. 98]. В той же час, за певними параметрами, перш за все, розмірами та планувальними особливостями, херсонеські житлові будинки навпаки співпадають з об'єктами на хорі, що, звичайно, мало б відповідати їх аналогічним функціям [Гриневич, 1930, с. 50]. Що ж стосується оборонних функцій башт на Маслинах, то варто зазначити, що ці споруди загалом відповідають основним вимогам давньогрецької військово-інженерної теорії та практики [Winter, 1971, р. 376-393; Adam, 1982, р. 138-140].

Враховуючи дані особливості забудови пам'яток херсонеської хори на прикладі поселення Маслини, слід констатувати, що садиби сільськогосподарських периферійних пунктів були в архітектурному відношенні підпорядковані принципам міської забудови і дійсно блокувалися за квартальним принципом (рис. 2.35). Елементами такого «кварталу» виступали традиційно житлові і господарські приміщення, збудовані за єдиним планом, а також центральна вулиця, що прослідковується між південною і західною садибами в напрямку північний схід — південний захід і має ширину до 5 м. Таким чином, за аналізом будівельних решток, можна

стверджувати, що садиби поселення Маслини були складними багатофункціональними комплексами, в яких башти мали, в першу чергу, житлову і господарську функцію, а всі оточуючі будівельні комплекси зводилися за єдиними принципами херсонеської міської архітектури.

2.2. Господарсько-житлові об'єкти за межами античних садиб

За межами укріплення, зі східної частини поселення, було досліджене відкрите селище з житловими та господарськими об'єктами. На цій ділянці виявилася відсутньою щільна забудова з каменю, а будівельні рештки були представлені, головним чином, напівземлянками, які пов'язані із постійним перебуванням тут варварського населення.

В ході розкопок східної частини поселення Маслини вдалося зафіксувати кілька типів житлових та господарських будівель. Це приміщення — об'єкт 1980 р. (рис. 2.62) — що було заглиблене в материковий ґрунт на 0,7 м, яке ймовірно мало наземну частину у вигляді дерев'яних конструкцій. До того ж, над заглибленням будівлі було виявлено темну гумусну пляму, яка, на думку автора розкопок, утворилася внаслідок розвалу і гниття дерев'яної надбудови споруди [Латышева, 1980, л. 29]. Прямокутна в плані напівземлянка повторювала орієнтацію будівельних решток, розташованих у західній частині поселення, тобто на території проживання греків. Це, в свою чергу, могло бути пов'язано із переважаючими вітрами в цьому регіоні. Частина приміщення була знищена морем, тому повну її площу з'ясувати не вдалося (розміри збереженої частини $3,8 \times 2,5$ м). Інтер'єр приміщення відповідав його житловому характеру: в одному з кутів було влаштоване вогнище, вздовж стін проходили глиняні лежанки у вигляді широкого уступу [Латышева, 1980, л. 29]. У керамічному матеріалі переважали фрагменти тарних амфор та ліпленого посуду. Гончарний кухонний та столовий посуд — глеки, миски, чорнолакова кераміка — були представлені обмеженою кількістю та

ймовірно потрапили сюди з античних садиб. Osteологічний матеріал був представлений кістками кози (вівці), свині, корови (бика).

Напівземлянка з повною площею — об'єкт 1983 р. (рис. 2.37; 2.63:1) — у вигляді темної овальної плями розмірами 3,4 м × 4 м проявилася на рівні давньої глинобитної підлоги. Осі споруди проходили діагонально відносно сторін світу, що співпадало з орієнтацією житлових об'єктів садиб. Напівземлянка заглиблювалася в материкову глину на 1 м, для чого був передбачений спуск у вигляді чотирьох глиняних східців, врізаних в західний борт. З внутрішнього облаштування будівлі відомо, що вздовж її північно-східного краю на рівні 0,4 м від підлоги був влаштований глиняний уступ шириною 0,35 м. На підлозі, ближче до північно-східного борту, були зафіксовані рештки круглого вогнища діаметром 0,8 м, впущеного нижче рівня підлоги на 0,2 м. Все заглиблення було заповнене чорним горілим ґрунтом та золою. Поруч з вогнищем, на підлозі було виявлене значне скупчення глиняної маси, придатної для приготування формувальної маси [Латышева, 1983, л. 9]. Саме тому даний об'єкт доречно пов'язувати з домашнім виготовленням ліпленого посуду.

В єдиний господарський комплекс з напівземлянкою було запропоновано об'єднати прилеглі до неї господарські ями, глинобитні підвищення та розвали вогнищ [Латышева, 1983, л. 16]. Із західного боку заглибленої споруди досліджено дві господарські ями. Перша з них зафіксована по темній плямі на рівні глинобитної підлоги і розташовувалася безпосередньо біля розвалу вогнища, навпроти входу до напівземлянки. В плані її форма наближена до неправильного овалу, діаметром по лінії північ-південь 1,6 м, а глибина від нульової позначки (глинобитної підлоги) становить 0,5 м. В темному заповненні ями не було виявлено майже ніяких знахідок, окрім подрібнених риб'ячих кісток. На думку В. О. Латышевої, це була господарська яма, яка зазвичай розміщувалася перед вогнищем і була утворена в процесі вибірки глини [Латышева, 1983, л. 10, 16]. Друга яма була

зафіксована біля південно-західного борту напівземлянки. В плані вона кругла, за формою циліндрична, з діаметром 0,8 м та глибиною 1 м. В рихлому темному заповненні об'єкту виявлено лише одиничні фрагменти кераміки та зафіксовані кротовини в бортах, що може свідчити про використання ями як зерносховища [Латышева, 1984, л. 6].

Ще одну яму, яка могла б входити до господарського комплексу, відкрито на північний захід від напівземлянки. В плані вона мала круглу форму, діаметром 1,6 м та глибиною від рівня глинобитної підлоги 1 м. Заглиблення ями мало кулясту форму, з розширеннями в сторони з максимальним діаметром 1,5 м. З північно-східного кута до ями наближався розвал вогнища, представлений невеликим скупченням шматків обпеченої глини від перекриття вогнища. Ця яма також у заповненні містила чорний перегорілий ґрунт. Окрім цього, під час розчистки був знайдений керамічний матеріал, представлений переважно ліпленим посудом, а також кістки тварин [Латышева, 1983, л. 10].

На схід від напівземлянки зафіксовано два глинобитні підвищення. Вони мали прямокутну форму і здіймалися над рівнем підлоги на 0,24 м, а їх поверхня була обмазана глиною, як і підлога. Розміри об'єктів сягали $1,6 \times 1,35$ м та $0,9 \times 0,9$ м, з чого був зроблений висновок про використання підвищень в якості столиків для виробництва ліпленого посуду [Латышева, 1983, л. 16]. З часу розкопок на поселенні напівземлянка та прилеглі до неї приміщення були інтерпретовані як господарський комплекс, що спеціалізувався на виробництві ліпленого посуду. На користь цього В. О. Латышева наводить аргументи про скупчення гончарної глиняної маси, наявність вогнищ для обпалу посуду та глиняної полички всередині напівземлянки для просушки виробів [Латышева, 1983, л. 9]. Це не перший випадок археологічно підтвердженого припущення виготовлення ліпленого посуду на поселенні херсонеської хори. Скупчення подрібненої кераміки, яка

на думку дослідників, домішувалася в якості шамоту до тіста, відкрито в одному з приміщень садиби У-6 на Панському I [Stolba, 2002, p. 181].

Заповнення напівземлянки було представлено переважно керамічним матеріалом. Більшість складали уламки тарних амфор та фрагменти ліпленого посуду, який на ділянці в районі землянки був поширенішим, ніж на іншій території селища. Переважали амфори херсонеського виробництва (26 фрагментів), зафіксовані також частини глеків, борт миски, каструлі, фрагмент кришки [Латышева, 1983, л. 9]. Подібний матеріал походить зі всієї ділянки, прилеглої до напівземлянки. Близько 30% в керамічному комплексі ділянки займав ліплений посуд, поступаючись у кількісному відношенні лише амфорам. Переважна більшість фрагментів належить горщикам, зустрічаються також уламки мисок, жаровень, каструль. Характерною їх особливістю є орнаментация по краю вінця та шийці посудини у вигляді ямково-пальцевих вдавлень з відбитком нігтя, паличкової прямої чи косої насічки, проколів соломою [Латышева, 1983, л. 14, рис. 3]. Даний ліплений посуд має товсті грубі стінки та виготовлений з крихкого тіста. Посуд з аналогічними параметрами зафіксовано й на інших поселеннях Північно-Західної Таврики. Подібні форми відомі з розкопок Калос Лімену [Уженцев, 2006, с. 225], Чайки [Попова, 2005, с. 90] і походять з пізньоскіфських будівель. Подібна кераміка з садиби У-6 поселення Панське 1 також пов'язується з варварським населенням регіону [Stolba, 2002, p. 180-183]. Тому інтерпретація господарського комплексу, що складався з землянки та прилеглих господарських ям, має виходити з атрибуції саме ліпленого посуду, враховуючи його специфічність та значне поширення на досліджуваній ділянці Маслин.

На південний схід від напівземлянки зафіксовані рештки глинобитного підвищення, яке розташоване на одному горизонті з описаним господарським комплексом. Воно являло собою утрамбований майданчик, обмазаний шаром глини товщиною 0,03 м, який здіймався над рівнем давньої

денної поверхні на 0,15 м. Радіус підвищення, овального за формою, сягав 2,5-3 м. В. О. Латишева інтерпретувала об'єкт як лежанку, яка знаходилася в наземній будівлі, стіни якої, за слідами глиняної обмазки та знахідками цвяхів, були дерев'яними [Латишева, 1984, л. 8].

З діяльністю приміщення можливо пов'язана господарська яма на північ від глинобитного підвищення. За формою вона являла собою усічений конус з верхнім діаметром 0,9 м, нижнім — 1,6 м та глибиною 1 м. Стінки ями зберегли на собі сліди глиняної обмазки. На дні знаходився великий камінь розмірами $0,48 \times 0,3 \times 0,12$ м, функціональне призначення якого не зрозуміле. Заповнення ями було представлене керамічним та остеологічним матеріалом. Уламки посуду представлені фрагментами тарних амфор переважно херсонеського виробництва, херсонеських глеків та мисок, ліплених горщиків. Остеологічний матеріал представлений кістками ягняти, корови, коня. До особливих знахідок відноситься частина черепної кістки молодшої людини. Серед іншого матеріалу слід відзначити значну кількість раковин молюсків, мідій, устриць, плавник риби [Латишева, 1984, л. 6-7]. Така яма в давнину могла використовуватися в якості льоху для зберігання продуктів, а потім слугувати смітником. Аналіз археологічного матеріалу дозволяє зробити висновок про взаємозв'язок господарського комплексу у вигляді напівземлянки та прилеглих об'єктів з можливою наземною будівлею.

Скіфський будівельно-господарський комплекс з поселення Маслини знаходить багато спільного з відомими синхронними пам'ятками регіону в облаштуванні об'єктів та керамічному комплексі. Виходячи з вищенаведеного, він розширює наші уявлення про устрій поселень хори Херсонеса Таврійського у Північно-Західній Тавриці. Синхронність існування античних садиб і варварських об'єктів в регіоні наразі зафіксована [Кутайсов, 2013, с. 17-23], але не підтверджена в процесі систематичних розкопок. Відносно поселення Маслини, можна говорити, що на означеній

території відсутні надійні хронологічні індикатори, за якими б можна було б говорити про співіснування етносів в межах одної пам'ятки протягом всього часу її існування.

Подібний осередок заглиблених конструкцій був відкритий і дещо південніше. Розчистки глинобитних майданчиків (рівень заглиблення 0,80 — 1 м), що, очевидно, були підлогами давніх будівель, дали різноманітний матеріал. На території однієї з конструкцій було зафіксовано чотири вогнища, одне з яких мало прибудований топковий пристрій. Керамічний матеріал з ям вогнищ був представлений фрагментами кухонного гончарного та ліпленого посуду, численними кістками тварин [Латышева, 1982, л. 5].

Господарські ями, що також були виявлені в межах глинобитних майданчиків, не зважаючи на схожий вигляд, могли мати різне призначення. Так одна з них була насичена фрагментами битого посуду, подрібненими кістками тварин, що свідчить про її використання в господарських цілях. Інша яма, діаметром 0,5 м та рівнем заглиблення 0,55 м не мала у заповненні знахідок і, можливо, слугувала стовповою ямою для кріплення вертикальної опори — стелі приміщення [Латышева, 1982, л. 6].

Відкрите селище, маючи найбільшу концентрацію матеріалу зі східної частини поселення, простягалось також на південь та захід. Про це свідчить зафіксоване на південний схід від комплексу південної башти трикамерне житло напівземлянкового типу (рис. 2.38; 2.63:2) з великою кількістю господарських ям [Латышева, 1985, л. 12; рис. 4.15:2]. На південь від укріплення були досліджені три ями, одна з яких за прямокутною в плані формою могла тримати перекриття напівземлянкової конструкції, а дві інші використовувалися для зернових цілей. [Латышева, 1985, л. 16]. На західній ділянці селища стратиграфічні спостереження — горілий шар, обпечена глиняна обмазка, довели наявність тут в давнину дерев'яних конструкцій [Латышева, 1985, л. 21].

Таким чином, відкрите селище уявляло собою компактне місце проживання ремісничого населення, про етнічний склад якого говорити наразі складно за відсутності конкретних ознак, які б вказували на саме наскіфський характер більшості матеріалу. Для сусідніх поселень Північно-Західної Таврики припускається змішування населення, яке поєднується зі скромним побутом [Stolba, 2002, р. 282]. Фрагменти ж чорнолакової кераміки, яка зазвичай маркує побут заможних поселенців, але зустрічається й на східній частині Маслин, наразі можна пояснити випадковим потраплянням з сусідніх античних садиб, де проживало суто грецьке населення.

РОЗДІЛ 3

КЕРАМІЧНИЙ КОМПЛЕКС ПОСЕЛЕННЯ

Матеріальна культура пам'ятки характеризується насамперед основними рисами будівельних решток та масового керамічного матеріалу. Побутові речі (переважно вироби з металу та каменю) також представлені в колекції з поселення Маслини (дод. Б, В), однак виступають лише в якості додаткового джерела інформації до вивчення та з'ясування хронології пам'ятки. На підставі аналізу залишків споруд господарчого призначення встановлено, що на поселенні Маслини було відсутнє власне гончарне виробництво. Свої ж потреби у відповідній продукції населення задовольняло завдяки кераміці, що надходила переважно з Херсонеса Таврійського. З огляду на це, масову ремісничу продукцію слід вважати такою, що мала місцеве, власне полісне, походження. Крім того, знайдену керамічну продукцію з інших центрів, причорноморських та середземноморських, можна вважати довізною до Херсонеса та інших міських центрів полісу, звідки вона потрапляла на Маслини та інші поселення хори. Саме такою виглядає загальна картина розподілу керамічної продукції на досліджених поселеннях херсонеської хори. Завдяки ж детальному вивченню керамічного комплексу Маслин, з'явилася можливість з'ясувати об'єми споживання кераміки в межах одного поселення херсонеської хори протягом усього періоду його існування. Крім того, вдалося дослідити спектр вжиткових форм, які були характерні для елліністичного часу, співвідношення імпорту та місцевої продукції.

3.1. Будівельна кераміка

Аналіз керамічного комплексу починаємо з характеристики будівельної кераміки, передусім черепиці. На Маслинах дана категорія матеріалу представлена вкрай обмежено. За весь час розкопок було

знайдено лише 62 фрагменти черепиці. Вони пов'язані переважно з баштовими спорудами, що з одного боку може свідчити про критий характер цих комплексів, а з другого — лишає відкритим питання, як перекривалися інші господарські та житлові споруди. Поки що можна впевнено констатувати лише факт присутності на поселенні відповідної продукції синопського та херсонеського виробництва. Тому, за браком керамічних клейм, в якості датуючого матеріалу дана категорія кераміки може слугувати лише опосередковано. Іншою причиною порівняно низької інформативності черепиці з Маслин є її фрагментарність, що не дозволяє встановити форми керамід і каліптерів для з'ясування системи крівлі споруд, а також реконструкції її кількісних характеристик. Однак така ситуація не є характерною для інших пам'яток регіону, адже навіть на сусідньому поселенні Гроти будівельна черепиця виступає масовим археологічним матеріалом [Латышева, 1982, л. 14]. За аналогіями з інших поселень, зокрема з розкопок башти садиби Ортлі, можна припустити наступний варіант крівлі споруд на Маслинах. Черепичний дах (для башти 10,10 × 10,15 м з Ортлі) мав двосхилу конструкцію, для його крівлі було використано 400 керамід та 400 каліптерів [Завадская, 2013, с. 250]. Однак здійснити аналогічні розрахунки для Маслин лишається проблематичним у зв'язку з обмеженою кількістю знахідок.

3.2. Тарний посуд

Повсякденне життя на поселенні Маслини не обходилося без широкого застосування різноманітного глиняного посуду і тарних ємностей. Гончарну кераміку за сферою застосування традиційно поділяють на тарну, кухонну, столову та вироби спеціального призначення. Ліплений посуд представлений переважно кухонними посудинами та в окремих випадках зустрічаються предмети спеціального призначення. Кожна група представлена конкретними формами, що застосовувалися у різних сферах ведення господарства [Власов, 1999; Гаврилюк, 2014, с. 30-50].

3.2.1. Амфори*

Тара з поселення Маслини представлена амфорами, піфосами та флягами. Амфорний матеріал на поселенні Маслини, як і на інших пам'ятках херсонеської хори є масовим. Він приблизно в однаковій кількості знайдений як у житлових, так і в господарських приміщеннях в межах садиб і поза ними — його поширення в межах культурного шару поселення є суцільним. Крім того, значне скупчення амфорних уламків у східній частині поселення швидше свідчить про використання даної території тривалий час в якості звалища, на що вказує накопичення тут різночасової фрагментованої кераміки. Переважна більшість амфор на поселенні представлена місцевим херсонеським виробництвом, в меншій кількості наявний також імпорт із середземноморських центрів.

Херсонеські амфори надходили на поселення протягом усього часу існування тут садиб (рис. 3.1). Морфологія цих амфор вже добре відома на підставі численних знахідок з Херсонеса і поселень його хори [Монахов, 1989, с. 40-42]. Враховуючи той факт, що клейма на них традиційно виступають головною датуючою ознакою, слід звернути особливу увагу на найраніші надходження амфорної тари з Херсонеса на Маслини. Так, в комплексі присутні херсонеські амфори з магістратськими клеймами астиномів Аполлонія і Гераклеона (дод. Г), які, згідно уточнених даних, датуються двома останніми десятиліттями IV ст. до н.е. [Кац, 1994, с. 19-20]. Основна ж маса продукції в херсонеських амфорах надходила на Маслини протягом III ст. до н.е. Поширення херсонеських амфор дає підстави говорити про тісні економічні зв'язки полісу з цим поселенням хори та, відповідно, про значний товарний обіг продукції між ними. Враховуючи той факт, що саме продукція херсонеського виробництва виступає масовою категорією матеріалу на поселенні, можна вважати, що

* Аналіз амфорних клейм було здійснено В. І. Кацем ще в процесі розкопок; загальна інформація з датами, встановленими на кінець 1970-х рр., опублікована В. О. Латишевою [Латышева, 1979, с. 335-341]. У зв'язку з цим, у роботі наведено уточнені сучасні дати, що позначають передусім ранній етап життя на поселенні (дод. В).

третьою четвертю (40-ми рр.) IV ст. до н.е. й датується заснування поселення Маслини і початок будівельної діяльності на ньому.

Імпортна тара на поселенні Маслини представлена обмеженими серіями і в переважній більшості маркує саме ранній етап існування пам'ятки. В подальшому основна маса продуктів в амфорах надходить переважно у херсонеській тарі.

Другим після Херсонесу на поселенні представлений імпорт з Синопи (рис. 3.2). Всі амфори з даного центру на Маслинах належать до двох хронологічних періодів. Так, за морфологією форми, піфодні амфори, як найпоширеніший тип синопської тари, датуються широко IV — III ст. до н.е. [Монахов, 2003, с. 148-149]. Саме такі амфори і представлені чисельно в керамічному комплексі поселення. Клеймована тара даного типу, наприклад з клеймом магістрата Іфіса середини останнього десятиліття IV ст. до н.е. [Кац, 2007, с. 434], маркує ранній етап надходження даних амфор на поселення (дод. Г). Інша форма синопських амфор з Маслин належить до пізнього типу, що датується від другої четверті III ст. до н.е. до кінця II ст. до н.е. Її характеризує порівняно невелика висота, високі плечі, конічна форма ніжки, сплющені вінця, тонкі ручки, дещо опукле горло. [Монахов, 2003, с. 152-153]. Таким чином, можна встановити, що амфори з Синопи надходили на поселення протягом всього періоду його існування.

Імпорт тари з Гераклеї Понтійської представлений двома основними типами конічних і біконічних амфор (рис. 3.3:1—2). Перші традиційно датуються кінцем IV — початком III ст. до н.е. [Монахов, 2003, с. 143-139], другий тип відноситься до IV ст. до н.е. [Монахов, 2003, с. 140-143], позначаючи надходження даної тари на початкових етапах існування поселення Маслини.

До ранніх надходжень відноситься також тара з Фасоса початку 10-х років IV ст. до н.е. з клеймами магістрата Клеофона (дод. Г) [Кац, 2007, с. 416], конічні амфори з ковпачковою ніжкою, що належать керамічній продукції Хіуса (рис. 3.3:3) третьої-четвертої четвертей IV ст. до н.е.

[Монахов, 2003, с. 20-23] та амфори Менди (рис. 3.3:4) третьої чверті IV ст. до н.е. меліпопольського типу за С. Ю. Монаховим [Монахов, 2003, с. 92-94].

Досить унікальним є надходження на поселення Маслини амфорної тари з малоазійського центру Еріфрі (рис. 3.3:5). Даний імпорт представлений у колекції одною цілою формою [Orait, 2010, р. 157; Монахов, 2013, с. 45-47]. За С. Ю. Монаховим, вона відноситься до типу амфор з «воронкоподібним горлом», датується кінцем IV — першою чвертю III ст. до н.е. і, таким чином, також маркує ранній етап існування пам'ятки [Монахов, 2013, с. 47].

Широко в хронологічному діапазоні представлені амфори з Кніду (рис. 3.4:1—3). Ранній для Маслин тип з високим циліндричним горлом і грибоподібним вінцем херсонеського варіанту датується третьою чвертю IV ст. до н.е. [Монахов, 2003, с. 103], дещо пізніші надходження у вигляді амфор з конічним горлом і кубарепоподібною ніжкою датуються з третьої третини IV — початком III ст. до н.е. [Монахов, 2003, с. 104-109]. До такого ж хронологічного відрізка відносяться амфори з грибоподібним вінцем з Самоса (рис.3.4:5) кінця IV — III ст. до н.е.[Монахов, 2003, с. 28-29]. Імпортна тара представлена також продукцією з Родоса (рис. 3.4:4, 6) у вигляді амфор з високим горлом, що датуються серединою — другою половиною III ст. до н.е. [Монахов, 2003, с. 117-118].

Найпізніші в хронологічному відношенні клейма належать амфорній тарі з Херсонеса і Синопи та датуються серединою II ст. до н.е., коли поселення потерпає від нападу кочовиків. Таким чином, варто відзначити, що довізні амфори, в яких містилися олія та вино, на поселенні Маслини були представлені в переважній більшості херсонеським виробництвом, надходили сюди разом з іншим керамічним товаром і обмінювалися на продукти землеробства. Імпортні амфори, очевидно, надходили на поселення через Херсонес, з якими він впродовж усього пізньокласичного — ранньоелліністичного часу мав тісні економічні відносини. Згодом же

поліс зміг у повному обсязі забезпечити поселення власною продукцією, лишаючи імпорти з окремих центрів і цим самим повністю контролюючи економіку віддалених пунктів хори. Аналогічна ситуація з надходженням тарних амфор прослідковується також на сусідніх пам'ятках регіону, зокрема на поселеннях Панське I та Ново-Федорівка [Кас, 2002, р. 107; Ланцов, 1994, с. 94-100], де переважає тара з Херсонеса та Синопи. Проводячи аналогії з матеріалами Пантікапея і поселень Боспору в цілому, варто відзначити, що і там імпортні амфори в ранньоелліністичний час надходили переважно з тих же центрів — з Синопи, Коса, Кніду, при чому фіксується чітка динаміка економічних відносин з Гераклеєю [Ломтадзе, 2015, с. 35-36]. Але інтенсивність товарообігу в керамічній тарі в елліністичний час у вказаному регіоні значно знижується [Кузнецова, 2013, с. 22], що може свідчити про зміщення економічних векторів у вказаний час.

3.2.2. Піфоси

Піфоси не виступають на поселенні масовим матеріалом, за весь час розкопок було знайдено фрагменти лише від двох піфосів. Перший походить з комплексу південної башти, де він був вкопаний в землю на території центрального подвір'я [Латышева, 1975, л. 28], окремі фрагменти другого були знайдені під час дослідження господарських приміщень (III, O). Піфоси використовувалися для зберігання зерна і очевидно цінувалися в господарстві, зважаючи на їх незначну кількість та численні сліди ремонту.

За морфологією ці піфоси відрізняються один від одного, тому їх можна поділити на два типи. До типу I належить об'ємна, зважаючи на товщину стінок (2,2 см), форма, яка мала пласке дно, діаметром 19,6 см (рис. 3.5:2—5, 6, 8). Потовщені вінця видавалися назовні, утворюючи зі стінкою майже прямий кут. Даний піфос виготовлений з червоної глини зі значною кількістю домішок. Характерною його рисою є крихкість формувальної маси, можливо через недостатність випалу глини. Середня частина форми не збереглася, що не дозволяє визначити її повну висоту та об'єм.

До типу II належить форма, яка характеризується звуженим дном, що закінчувалося профільованою ніжкою (рис. 2.5:1, 7). Посудина мала значний діаметр по вінцях — близько 44 см. На одному з фрагментів збереглася приліплена ручка для транспортації шириною 22 см. Як і у попередньому випадку, середню частину піфоса реконструювати не вдалося, що завадило визначити всі його параметри. Глина, з якої виготовлено посудину, має насичений червоний колір, однак формувальна маса має щільнішу консистенцію і не містить грубих домішок. Встановити центри виготовлення піфосів наразі проблематично, оскільки дана форма лише в поодиноких випадках трапляється на інших пам'ятках і дуже рідко клеймувалася, однак можна говорити, що вони були виготовлені не в майстернях Херсонеса Таврійського, про що свідчать характеристики глини. Тому, ймовірно, вони надходили з тих же центрів що й амфорна тара, і не виключено, що потрапили на поселення через власну метрополію. А зважаючи на те, що піфоси традиційно слугували досить тривалий час, їх хронологія, навіть за відомими аналогіями, не є визначальною у датуванні окремих комплексів поселення.

3.2.3. Фляги

До дрібної керамічної тари належать так звані фляги — невеликі посудини закритої форми, що характеризуються наявністю широкого округлого або сплющеного тулуба без визначеного дна. Дві ручки частіше кріпилися від плечей до горла, інколи скошеного відносно тулуба, або безпосередньо до плечей. Унікальність цього типу посуду полягає в його побутуванні протягом тривалого часу на широкій території в ареалі розселення різних культур. З цим, у свою чергу, пов'язана проблема відсутності єдиного терміну для визначення посудини в археологічній літературі [дет. див.: Котенко, 2014, с. 383-384].

На думку С. Ротрофф, фляги використовувалися для зручного транспортування рідини воїнами і мандрівниками, а форма еволюціонувала від невеликих посудин, які кріпилися на пояс. Враховуючи великі розміри

керамічних фляг і їх відповідний вагу, вони, ймовірно, транспортувалися на возах [Rotroff, 1997, р. 184-185]. Такі посудини могли використовуватися для води та іншої рідини, так як закрита керамічна тара довго зберігала її температуру і свіжість.

В керамічних комплексах античних центрів Північного Причорномор'я і поселень хори Херсонеса Таврійського фляги зустрічаються не так часто і досі не привертали уваги дослідників. Проте, цей тип посудин відомий з культурних шарів елліністичного часу як у самому Херсонесі [Белов, 1962, с. 153], так і далеко за його межами, включаючи поселення ольвійської хори. Зустрічаються фляги переважно в житлових комплексах, але відомі також і нечисленні знахідки з поховань [Ланцов, 2011, с. 77; Папанова, 2001 с. 38]. Загалом з поселення Маслини відомі фрагменти не менше п'яти фляг, серед яких за морфологічними ознаками можна виділити три різні типи, які можна встановити завдяки вцілілим формам.

Тип I — фляга фрагментована, має круглий сплющений тулуб діаметром 31 см, висота від збереженої частини вінця до реконструйованого дна 32,5 см. Реконструйований діаметр горла 7 см. Має дві петлеподібні ручки, що кріпляться до верхньої частини тулуба (рис. 3.6:1). На фрагментах збереглася орнаментация червоними концентричними смугами по тулубу. Візуальні характеристики глини безпомилково вказують на центр виробництва — Херсонес Таврійський. Фляга знайдена в західній частині Маслин, на території господарського приміщення, що відносилось до будівельного комплексу південної башти. Аналогії даному виробу відомі як в регіоні, так і за його межами. Подібний декор зустрічається на флязі з розкопок Східних воріт Калос Лімена, де посудину також віднесено до дрібної тари Херсонеса і датовано за комплексом першою третиною III ст. до н.е. [Кутайсов, 1994, с. 58]. Фрагменти фляги схожого типу виявлені під час розкопок Кульчукського некрополя в комплексі з речами останньої чверті IV ст. до н.е. [Ланцов, 2011, с. 77]. Слід відзначити той факт, що аналогічна

фляга за параметрами і орнаментациєю відома також з розкопок Ольвії. Такі посудини серед ольвійських матеріалів не є поодинокими [Котенко, 2015, с. 127-129].

Тип II — фляга збереглася до середини (верхня частина), має круглий сплющений тулуб з реконструйованим діаметром 16 см. Ймовірна висота посудини 21 см, діаметр горла 6,4 см. Дві петлеподібні ручки обома сторонами кріпляться до плечей по лінії сплющеного ребра (рис. 3.6:2). Глина має насичено-рожевий колір з видимими дрібними включеннями, товщина стінок становить 0,8 см. Виготовлена фляга ймовірно в керамічних майстернях Херсонеса Таврійського. В центральній частині під горлом нанесене графіто ПА в лігатурі. Враховуючи те, що посудина була призначена для індивідуального користування, В. О. Латишева була схильна бачити в ньому скорочення імені власника виробу [Латышева, 1983, с. 108].

Обставини знахідки близькі до попередніх — посудина виявлена в приміщенні Ч, біля південної башти. Подібна невелика фляга походить з розкопок садиби У-6 поселення Панське I, де вона віднесена до рідкісних форм [Каšaев, 2002, р. 166]. Близькі аналогії за формою і розмірами фляга знаходить на поселенні Чайка (приміщення 60₁), де її визначено також як виріб херсонеських майстерень [Попова, 2005, с. 23]. За матеріалами керамічного комплексу Чайкінського городища така фляга може датуватися кінцем IV — першою чвертю III ст. до н.е., що у випадку з поселенням Маслини збігається з часом функціонування комплексу південної вежі [Латышева, 1999, с. 83-84]. Схожа за розмірами фляга відома з некрополя Ольвії в комплексі з ольвійською монетою кінця II ст. до н.е. [Папанова, 2001, с. 38]. До відмінних рис цієї судини можна віднести інакше сформоване горло і кріплення ручок.

Тип III — фляга збереглася фрагментарно (без горла і ручок). Посудина має круглий сплющений корпус діаметром 24 см, що відповідає рівню висоти збереженого виробу. Реконструюється діаметр горла — 5 см. Фляга мала дві петлеподібні ручки, які кріпилися до плечей безпосередньо

під горлом (рис. 3.6:3). Глина червона, з включеннями вапняку; товщина стінок 0,8 см. Центр виробництва — Херсонес Таврійський. Посудина виявлена під час досліджень групи будівель комплексу північної башти. Приміщення *Ч'*, де була знайдена фляга, за попередніми висновками В. О. Латишевої, було житловим, про що говорить якість внутрішньої обробки стін, наявність вогнища і значне скупчення кухонного та столового начиння [Латышева, 1979, л. 19]. Аналогічні за формою фляги відомі з розкопок елліністичного будинку в Херсонесі, де вони датуються II ст. до н.е. і віднесені Г. Д. Беловим до синопського виробництва [Белов, 1962, с. 153]. У той же час, він слушно згадує про знахідки схожих посудин під час розкопок інших елліністичних приміщень в Херсонесі у 1936 р. [Белов, 1938, с. 234].

Аналогічні посудини, що походять з сусідніх поселень хори, безперечно маркують економічний вплив Херсонеса Таврійського в регіоні та розвиток його внутрішнього ринку. Це особливо чітко простежується на масовому матеріалі з поселень Північно-Західної Таврики. Поряд з цим слід зазначити, що для херсонеського керамічного виробництва, крім стандартизованої масової продукції, були характерні унікальні, нестандартні форми, які іноді зустрічаються на поселеннях хори у вигляді невеликих видовжених бочок з вертикальними ручками та горлом, як у амфор [Кутайсов, 1994, с. 58, с. 62, рис. 13, 7; Каšаев, 2002, р. 160]. Їх призначення наразі з'ясувати складно, однак враховуючи розміри і форму виробів можна припустити, що вони використовувалися в якості невеликої тари. Таким чином, фляги в античний час були відомі в Північному Причорномор'ї, де використовувалися як дрібна тара рядовим населенням полісів. Причому, що ще більш цікаво, вироби з поселення Маслини, які датуються елліністичним часом, належать до місцевого керамічного виробництва Херсонеського поліса. Вони близькі за типом і формою до аналогічних посудин з пам'яток Північно-Західного Криму, хоча відомі в обмеженій кількості. За межами хори Херсонеса Таврійського фляги, як

різновид привізного матеріалу, відомі поки тільки в синхронних керамічних комплексах Ольвії, що, поряд з іншими видами херсонеського імпорту, свідчить про налагоджені економічні контакти між обома полісами в ранньоелліністичний час [Котенко, 2015, с. 129; рис. 3.7].

3.3. Проста гончарна кераміка

У керамічному комплексі поселення (без урахування амфор) в кількісному співвідношенні перевага належить простому глиняному гончарному посуду без спеціального покриття. Він широко застосовувався для приготування та зберігання їжі, тому іноді слугував тарою, використовувався для сервірування столу та, як відомо за матеріалами Західного некрополя Херсонеса, подекуди використовувався і в якості урн в поховальному обряді [Щеглов, 1975, с. 111-112]. Цей тип кераміки представлений на поселенні всією повнотою форм, що загалом були характерні для елліністичного часу: каструлі з кришками, горщики, глеки, миски мали широке застосування в побуті поселенців (дод. Д). За формою, кольором і складом гончарної маси цей посуд не відрізнявся від аналогічного в Херсонесі та знайденого на інших поселеннях хори. Саме тому дослідження кожної окремої групи кераміки як складової частини повного керамічного комплексу на прикладі одного поселення дозволяє пролити світло на ряд проблемних моментів в їх вивченні. При цьому йдеться від таких конкретних питань, як асортимент херсонеського керамічного виробництва, до таких, загальних як економічні та культурні зв'язки поселення з власною метрополією.

3.3.1. Кухонний посуд

Посуд для приготування їжі представлений численними горщиками та каструлями з покриттями, які мали широке застосування в побуті. За формою, кольором (від світло-сірого і рожевого до червоного) та складом формувальної маси вони нічим не відрізнялися від аналогічних виробів з Херсонеса та інших поселень хори. Кухонні горщики на поселенні представлені переважно фрагментарно. Цілими дійшли лише посудини

дзвоноподібної форми (рис. 3.8; 3.9:3—5), виготовлені з червоної глини, з помітними домішками вапняку і шамоту, тобто тими самими, що додавалися до формувальної маси, з якої виготовляли амфори. В окремих випадках вони мають покриття у вигляді світлого ангобу і декоровані прокресленнями або оперізуючими смугами білої фарби. Горщики цього типу мають наступні розміри: висота 16 — 16,3 см, діаметр по вінцю 14,5 — 21 см, діаметр дна 7,4 — 8,5 см. Ці розміри повторюються в багатьох посудинах, що може свідчити про певну стандартизацію херсонеського керамічного виробництва. Не виключено, що даний тип посуду швидше використовувався для зберігання продуктів, а не для приготування їжі, оскільки на поверхні виробів відсутні сліди кіптяви. Вони зустрічаються переважно в межах укріплення разом з матеріалом III — початку II ст. до н.е., що дозволяє їх датувати досить широким діапазоном.

Інший тип горщиків представлений вінцями від невеликих форм — 8,5 — 10 см, які розширюються до середньої частини посудини (рис. 3.9:1—2). За фрагментами неможливо реконструювати їх вигляд. Уламки горщиків даного типу походять з території за межами кам'яної забудови, але враховуючи їх херсонеське походження, можна припускати, що вони потрапили туди вже після використання. Скоріш за все, вони функціонували на поселенні в період діяльності баштових комплексів і пов'язані саме з грецьким населенням.

Досить широко в керамічному комплексі Маслин представлені каструлі (рис. 3.10; 3.11; 3.12). Це посудини округлої форми діаметром 20—24 см з відігнутим бортиком, який має характерне профілювання під покриття (рис. 3.13), нижче якого із зовнішнього боку були наліплені парні горизонтальні ручки. Подібні посудини відомі з розкопок сусідніх поселень. На матеріалах з садиби У-6 поселення Панське I розроблена їх локальна класифікація [Каšаев, 2002, р. 156-157], в якій представлені абсолютно аналогічні форми. Ця обставина, а також те, що каструлі на поселенні Маслини в основному виготовлені з червоної або оранжевої глини з

домішками вапняку, вказує на їх херсонеське виробництво. На поверхні деяких виробів збереглися характерні сліди використання — закопчені ділянки. Часто в комплексах знаходять також покритишки від каструль (рис. 3.14), які щільно прилягали до бортика і теж мали різноманітну форму і профілювання ручки. В цілому слід зауважити, що глиняні каструлі як основний тип кухонного посуду були широко відомі на античних поселеннях Північного Причорномор'я, зокрема в Ольвії [Gavriljuk, 2010, р. 328-329]. Їх об'єднує не лише стандартизована форма, а й колір і склад формувальної маси, що ускладнює визначення центру виробництва. Враховуючи те, що каструлі з Маслин однотипні і не змінювали морфологію, можна припустити що вони побутували протягом всього часу існування поселення.

3.3.2. Столовий посуд

Для сервірування столу в побуті мешканців поселення використовувалися відкриті і закриті посудини різних форм, серед яких найпоширеніші — миски та глеки. Як і на сусідніх поселеннях хори, на Маслинах виділяється шість типів мисок (рис. 3.15; 3.16): із загнутими вінцями, з потовщеними і загнутими вінцями, з фігурними вінцями, з заокругленим вінцями, миски зі злегка вигнутими стінками і заокругленим вінцями, з відігнутими вінцями [Kašaev, 2002, р. 154; Егорова, 2014, с. 318; Кутайсов, 1994, с. 63]. У більшості випадків вони виготовлені з рожевої або оранжевої глини, у глиняній масі помітні домішки вапняку і шамоту, що також вказує на виготовлення цього посуду в Херсонесі Таврійському. Характерною рисою багатьох мисок з Маслин є сліди ремонту, що говорить про усталений попит на них серед населення.

Серед простого гончарного посуду з поселення Маслини виокремлюється група столових глеків, які очевидно використовувалися у побуті разом з флягами для води. Особливістю цієї категорії керамічного посуду є її наявність на всіх без виключення з нині досліджених херсонеських пам'ятках, а часом і за межами херсонеської держави.

Очевидно, що без глека не обходився набір води з криниці, про що можуть опосередковано свідчити їх масові знахідки у заповненні такої криниці з Маслин [Латышева, 1982, л. 11], цистерн у ХCVІ та ХCVІІ кварталах [Тюрин, 2011, с. 271; Zolotarev, 2005, р. 207-211] та криниці у вівтарній частині базилики «Крузе» у Херсонесі [Ушаков, 2011, с. 131-132]. Глеки різних форм зустрічаються як у житлових приміщеннях, так і в похованнях, що свідчить про неабияке поширення даної категорії посуду в Херсонесі.

Загалом глек як керамічна форма характеризується наявністю широкого тулуба на пласкому або майже пласкому дні, виразним (частіше за все) горлом з визначеним вінцем. Від вінця або від горла до тулуба кріпилася вертикальна інколи петлеподібна ручка (рідше дві — тоді їх слід вважати різновидом столових амфор). Аналіз археологічного матеріалу з поселення Маслини дозволив виокремити із загального масиву кілька типів глеків, які в цілому узгоджуються з попередніми типологіями, створеними на підставі вивчення керамічного комплексу Херсонеса та пам'яток хори. Так ключовими з огляду на методику створення загальної типології столового посуду Херсонеса слід вважати роботи Г.Д. Белова та С.Ф. Стржелецького, М.І. Золотарьова, С.В. Кашаєва, М.І. Тюріна, в яких систематизовано елліністичні глеки з розкопок різних ділянок та комплексів Херсонеса та Панського І.

Незважаючи на існування декількох детальних класифікацій, потреби узагальнення матеріалів з поселення Маслини вони повністю не задовольняють, оскільки всі мають свої недоліки. Крім того, середі матеріалів Маслин присутні й нові типи. Також принциповим у цьому відношенні є атрибуція та детальна характеристика орнаменту столових глеків, яка часто виступає «візитною карткою» херсонеського керамічного виробництва. Таким чином, введення до наукового обігу даного матеріалу з Маслин дозволило розширити інформацію про асортимент та декоративну схему херсонеської місцевої керамічної продукції за елліністичної доби та дослідити методом аналогій її поширення. До того ж, така ситуація зайвий

раз підкреслює необхідність створення локальних типологій окремих видів масового матеріалу на підставі його сучасної обробки. Тому, відповідно до картографування знахідок, можна стверджувати, що проста столова кераміка на поселенні Маслини була поширена рівномірно по території всього городища. Саме тому створена нами типологія базується не на матеріалах з окремих комплексів, а представляє собою класифікаційне дослідження певних видів форм посуду впродовж всього часу існування пам'ятки. При цьому, лише перші чотири типи з Маслин цілком узгоджуються з попередніми класифікаціями.

Тип I (рис. 3.17:1—5) представлений найпоширенішою формою як у самому Херсонесі, так і за його межами. До нього належать глеки з біконічним тулубом, високим вираженим горлом, плоским або майже плоским дном та сплющеною або овальною у розрізі ручкою. Загальна висота — до 26 см, верхній діаметр до 10 см, нижній 7—9,5 см. У більшості випадків такі глеки прикрашалися в середній частині тулуба трьома — чотирма смугами червоної фарби. До цього типу варто віднести й неорнаментовані вироби, які мають аналогічну форму. Поверхня посудин переважно ангобована. Глина має насичений оранжевий або червоний колір, помітні домішки подрібненого вапняку. За відомими аналогіями з Херсонеса [Белов, 1962, с. 154, рис. 12; Zolotarev, 2005, р. 208, fig. 12, 1—3; Тюрин, 2011, с. 281-283, рис. 1-12] даний тип переконливо демонструє продукцію місцевих херсонеських майстерень. Найближчі аналогії в регіоні походять з розкопок Панського I [Kašaev, 2002, р. 152, pl. 78-79], Чайкинського городища [Попова, 2005, рис. 12, 9; рис. 126, 8] та Калос Лімена [Уженцев, 2006, с. 209, рис. 74, 1-2; с. 80, рис. 1]. Всі вони знайдені в комплексах, що датуються кінцем IV — II ст. до н.е.

Тип II включає в себе широко- та вузькогорлі глеки малих розмірів, які повторюють форму типу I (рис. 3.17:6—12) або мають коротку шийку і відігнуті вінця [Латышева, 1979, табл. XXXVI, I], а також ті, що не піддаються реконструкції, проте, наближені за морфологією форми. Їх висота

становить до 17 см, верхній діаметр близько 6 см, нижній — до 6,2 см. Поверхня таких глечиків інколи покривалася світлим ангобом, хоча частіше вона лишалася необробленою. За візуальними характеристиками глиняної маси їх варто також віднести до херсонеської продукції. Схожі дрібні форми з витягнутим горлом відомі з розкопок Херсонеса [Тюрин, 2011, с. 285, рис. 6]. До глечиків цього типу очевидно відносяться також уламки вінець та денець тонкостінних виробів, які перегукуються за формою з відомим матеріалом Херсонеса та його хори [Белов, 1962, с. 155, рис. 13, б, в; Егорова, 2014, с. 318, рис. 18, 1/1]. Датуються дані глечики також широким діапазоном від кінця IV до II ст. до н.е.

Тип III представлений глеками зі сферичним приземистим тулубом, короткою шийкою, виразним вінцем та сплющеною петлеподібною ручкою (рис. 3.18:1—3). Характерною рисою таких глеків є їх специфічна орнаментация у вигляді трьох смуг червоної лакоподібної фарби частіше на рівні середньої частини тулуба. Висота таких посудин становить близько 19 см, максимальний діаметр тулуба — також близько 19 см, нижній діаметр — 9,5 см, верхній — 8,5 см. Денце ледь ввігнуте, але серед аналогічних форм з інших пам'яток відомі вироби з плоским дном або на кільцевому піддоні. Характер глиняної маси дозволяє віднести їх до херсонеського виробництва, що підтверджується даними з розкопок міста, де дана форма присутня чи не в кожному елліністичному комплексі [Белов, 1962, с. 156, рис. 14, г; Zolotarev, 2005, fig. 9; Тюрин, 2011, с. 286-287, рис. 7-8]. На пам'ятках Північно-Західної Таврики такі глеки зустрічаються також доволі часто. Зокрема аналогічні посудини відомі з садиби У-6 поселення Панське I, де С.В. Кашаєв схильний датувати їх вузьким проміжком часу, а саме першою третьою III до н.е. [Ка́шаев, 2002, р. 152, pl. 80, C16-17]. Подібна форма херсонеського глека відома також з розкопок садиби на городищі «Чайка» кінця IV — першої третини III ст. до н.е. [Егорова, 2014, с. 318, рис. 18, 1-3]. Таким чином, можна зауважити, що даний тип столових глеків був відомий з

ранньоелліністичного часу і був поширений в цей час на віддалених поселеннях херсонеської хори.

До окремого типу глеків (тип IV) варто віднести так звані господарські лагіноси, які не так часто трапляються в елліністичних керамічних комплексах. Дана форма характеризується біконічним сплющеним тулубом на кільцевому піддоні, високим вузьким горлом, що закінчується валикоподібним вінцем, та овальною у розрізі ручкою, що об'єднує горло з середньою частиною тулуба. З поселення Маслини відомі два реконструйовані лагіноси (рис. 3.18:4—5). Перший має наступні параметри: висота 26,5 см, максимальний діаметр тулуба — 25 см, нижній діаметр — 12,4 см, верхній — 5,5 см. У середній частині тулуба помітні прокреслені смуги. Другий лагінос має висоту 31,5 см, максимальний діаметр тулуба 26,2 см, нижній діаметр — 10,5 см, верхній — 4,5 см. Обидва вироби виготовлені з характерної червонуватої глини з помітними дрібними включеннями вапняку, що може свідчити про їх виробництво в майстернях Херсонеса Таврійського. Власне аналогічні форми відомі з розкопок самого городища [Белов, 1962, с. 153; с. 161, рис. 19, а; Тюрин, 2011, с. 288, рис. 9, 32]. З елліністичного будинку аналогічний лагінос Г. Д. Белов датував другою половиною II ст. до н.е. Сама ж форма була широко відома в Середземномор'ї ще з III ст. до н.е. [Rotroff, 2006, p. 82-84].

Тип V представлений глеками, що мають широке невиражене горло, відігнуті вінця з валикоподібним краєм, округлий видовжений тулуб, дно в виразним рантом та масивну ручку, що одним краєм кріпилася під вінця, а іншим до верхньої частини тулуба (рис. 3.18:6—7). Такі посудини виготовлені з характерної херсонеської глини, їх поверхня не покривалася ангобом, але на неї інколи наносилися оперізуючі прокреслені смуги. З Маслин відомі два варіанти глеків даної форми. Перший має висоту 24,4 см, нижній діаметр становить 10,8 см, верхній — 10,5 см, максимальний діаметр тулуба — 18 см. Характерною рисою даної форми є масивне широке майже пласке дно. Інший глек повторює форму першого, але у зменшеному вигляді.

Його висота становить 18,5 см, нижній діаметр — 7,5 см, верхній — 8,1 см, тулуб розширюється на 14,6 см. Аналогічні форми відомі з розкопок елліністичного будинку в Херсонесі, які Г. Д. Белов відніс до найпоширеніших зразків місцевого виробництва елліністичного часу [Белов, 1962, с. 155, рис. 13, д].

В окремий тип VI варто об'єднати глеки схожої з типом V форми, але зі своїми характерними рисами. Це масивні високі «парадні» посудини з опуклим тулубом на кільцевому піддоні або з пласким дном, невиразним горлом та фігурним відігнутим назовні вінцем. Вони виготовлені з характерної херсонеської червоної або оранжевої глини з домішками вапняку. Ручка, овальна у розрізі, кріпиться до вінця та до верхньої частини тулуба. З поселення Маслини відомі дві цілі форми таких глеків. Перший (рис. 3.19:1) має висоту 30,8 см, максимальний діаметр тулуба 19,4 см, пласке дно, діаметром 10 см. Діаметр вінця — 11,1 см. Виріб має неангобовану поверхню, середня частина тулуба прикрашена п'ятьма смугами бурої, або темної червоної фарби (між чотирма вузькими смугами нанесена одна широка). Характерною рисою є також орнаментація зовнішньої частини вінця смугою фарби аналогічного кольору. Другий глек (рис. 3.19:2) має висоту 30,5 см, максимальний діаметр тулуба 20,8 см, дно на кільцевому піддоні. Нижній діаметр становить 9,5 см, верхній — 11,2 см. Виріб має аналогічну орнаментацію, але лише по тулубу.

Найближчі аналогії походять з Калос Лімену, з шару пожежі 70 — початку 60-х рр. III ст. до н.е., де знайдено глек, орнаментований на рівні плечей трьома смугами червоної фарби [Уженцев, 2006, с. 208, рис. 73, 1]. Схожі вироби відомі також з розкопок Ольвії і неодноразово були опубліковані як типовий приклад керамічної продукції місцевого ольвійського виробництва [Книпович, 1941, с. 140, рис. 1; с. 141, рис. 3; Зайцева, 1982, с. 51, рис. 1-2]. Але наразі такі висновки слід переглянути у зв'язку з відомими аналогіями з комплексів херсонеської хори. Справа в тому, що дані глеки не лише повторюють форму та розміри посудин з

поселення Маслини, а й мають подібний мотив орнаментатії. Більше того, за наведеними в літературі описами, ці посудини виготовлені з червоної глини з тими домішками, які характерні для херсонеських виробів. Нам вдалося віднайти такі ж посудини в ольвійській колекції [Котенко, 2015, с. 120-127]. Однак привертає увагу той факт, що поверхня деяких ольвійських глеків підлягала лискуванню, що не було характерним для відомих виробів з поселень херсонеської хори. Тому варто говорити якщо не про походження всіх таких глеків з майстерень Херсонеса Таврійського, то принаймні про значні впливи цього полісу на місцеве ольвійське гончарство [Котенко, 2015, с. 129].

Тип VII об'єднує дворучні глеки невеликих розмірів. Окрім чисельних фрагментів, з польової документації В. О. Латишевої відома одна ціла посудина даної форми [Латышева, 1975, л. 29, табл. XX, 4]. Це невисокий (близько 16 см) глек зі сферичним тулубом, без вираженого горла з дещо відігнутими назовні вінцями. Дві петлеподібні сплюснені ручки кріпляться до складнопрофільованого горла та до верхньої частини тулуба (рис. 3.19: 3—6). У найширшій та у верхній частині тулуба виріб прикрашений смугами червоної фарби. Фрагменти таких глеків, а саме верхні частини посудин, мають наступні параметри: діаметр вінець 6,8 — 8 см, ручки овальні або профільовані, кріпляться верхніми кінцями до шийки. Аналогічні глеки зустрічаються як в самому Херсонесі [Тюрин, 2011, с. 288, рис. 9, 30], так і на поселеннях його хори [Kašaev, 2002, р. 151, pl. 77; Попова, 2005, рис. 18, 2], де вони віднесені до місцевого херсонеського виробництва і знайдені в шарах кінця IV — початку III ст. до н.е.

До типу VIII відноситься одинична знахідка з поселення Маслини, представлена масивним, ймовірно дворучним, глеком, який за морфологією форми можна віднести до столових амфор (рис. 3.19:7). Посудина має наступні параметри: реконструйована висота сягає 32,5 см, діаметр вінця 10,5 см, діаметр дна на кільцевому піддоні 11,8 см, ручки кріпляться до верхньої частини горла та до плечей. Горло прикрашене косими горизонтальними

смугами червоної фарби, під якими міститься рослинний орнамент у вигляді хаотичних завитків, нижче котрих знову нанесені смуги червоної фарби. Орнамент виконаний безпосередньо на поверхні посудини. Посудина виготовлена з червоної глини з помітними дрібними домішками різного характеру. Прямих аналогій даної форми наразі навести не вдається, однак датувати її елліністичним часом можна за характером орнаментациї. Розпис у вигляді рослинних завитків (винограду або плюща) відомий зокрема на глеках з Херсонеса [Книпович, 1941, с. 144, рис. 7; Тюрин, 2011, с. 285, рис. 6, 20-21]. Аналогічні орнаменти наведені також в узагальнюючій статті О. Д. Дашевської про елліністичну кераміку з пам'яток Північно-Західної Таврики. Автор цілком дотримується її місцевого херсонеського походження і традиційно датує III — початком II ст. до н.е. [Дашевская, 1967, с. 167-168, с. 164, рис. 2, 6-7, 86 — 82].

Характер орнаментациї та її походження у елліністичних глеків херсонеського виробництва наразі є окремим предметом дослідження. Орнамент виробів з херсонеських майстерень умовно можна поділити на три групи: лінійний, рослинний та комбінований. Лінійний орнамент зустрічається найчастіше і виконувався переважно на ангобованих виробах. «Смугасті» глеки відомі чи не на кожному з досліджених пам'яток херсонеської хори. Орнамент у вигляді рослинних завитків, гірлянд або гілочок зустрічається дещо рідше (рис. 3.20) і відноситься до імітації стилю Гадра (Hadra style), поширеному переважно в елліністичному Східному Середземномор'ї [Lungu, 2014, p. 234-236]. Таке наслідування херсонеськими майстрами орнаментациї столового посуду, що бере свої корені з Александрії та, ймовірно, з Криту, свідчить, перш за все, про залучення цього північнопричорноморського полісу до культурної орбіти елліністичного світу. У комбінованому орнаменті на виробах поєднані «традиційні» херсонеські смуги та рослинні мотиви, очевидно запозичені з імпортованих виробів.

Ця обставина свідчить про обізнаність херсонеських майстрів та про існування такого ж локального стилю (Pseudo-Hadra Style) в місцевому керамічному виробництві. На основі відомого матеріалу, варто констатувати широке розповсюдження орнаментованої херсонеської столової кераміки за межами власне держави. Так глеки, прикрашені смугами червоної або бурої фарби відомі в Ольвії, звідси також походять численні фрагменти глеків з рослинним орнаментом [Котенко, 2015, с. 120-127], які за характеристиками глиняної маси можна впевнено віднести до херсонеського виробництва (рис. 3.21—23). На жаль, говорити про херсонеське походження аналогічних виробів з інших центрів поки неможливо. Але для прикладу варто навести схожий орнаментований глек з Білозерського поселення на Нижньому Дніпрі [Былкова, 2008, с. 58, рис. 1, 9].

До глекоподібних форм посуду відносяться також лекіфи, які традиційно асоціюються з туалетними флаконами. Однак враховуючи розміри посудин з пам'яток Північно-Західної Таврики, важко припустити їх традиційне використання. На Маслинах даний тип посуду представлений великими і малими формами. До великих належать масивні посудини висотою понад 20 см, виготовлені з червоної глини без видимих домішок (рис. 3.24:1). Верхня частина єдиного вцілілого лекіфа великих розмірів не збереглася, діаметр майже плоского денця становить 9,5 см, найбільший діаметр посудина має у середній частині тулуба — 17,6 см. Схожі вироби відомі з розкопок поселення Панське I та Калос Лімена, де вони відносяться до першої половини III ст. до н.е. [Уженцев, 2006, с. 209, рис. 74]. Відомі також лекіфи дещо менших розмірів. Це вузькогорлі посудини з однією ручкою, яка кріпиться під вінцем і до середньої частини тулуба (рис. 3.24:2—4). Зразки з Маслин виготовлені з характерної херсонеської глини, вкриті ангобом і мають наступні параметри: діаметр вінця 3—4,5 см, максимальний діаметр тулуба 12 см. За матеріалами з Калос Лімена такі вироби датуються першою половиною III ст. до н.е. [Уженцев, 2006, с. 209, рис. 74].

Таким чином, простий гончарний посуд херсонеського виробництва посідав основне місце в керамічному комплексі поселення Маслини. Основними його рисами є масовість, широкий асортимент виробів різного призначення та наслідування формам і орнаменталізації середземноморських центрів. Враховуючи це, можна стверджувати, що херсонеська кераміка повністю задовольняла потреби мешканців віддаленого поселення в предметах першого вжитку, яким виступав кухонний і столовий посуд. Для керамічного виробництва Херсонеса характерні також рідкісні форми, зокрема у вигляді фляг, що демонструють асортимент і маркують західний вектор херсонеської торгівлі.

3.3.3. Товстостінний посуд

До першої групи товстостінного посуду відносяться лутерії та мортарії — великі відкриті господарські посудини іноді зі зливом та горизонтальними ручками. Застосовуючи типологічне визначення даної форми С. В. Кашаєва на матеріалах садиби У-6 поселення Панське I, варто відзначити, що лутерії і мортарії різняться передусім морфологічними особливостями: у останніх відсутній злив, присутні горизонтальні ручки і вони є глибшими [Ка́шаев, 2002, р. 158].

Лутерії відомі в античних центрах Північного та Північно-Західного Причорномор'я з VI ст. до н.е. [Зеест, 1962, с. 149-165; Лейпунська, 1980, с. 32-46; Крапивина, 2006, с. 187-190; Буйских А., 2014, с. 106] і поширюються в регіоні протягом всього елліністичного часу. На час існування поселення Маслини вони транспортувалися переважно з Синопи, Гераклеї, Пантікапея. За запропонованою Н.О. Лейпунською класифікацією лутеріїв з Ольвії, аналогічні форми з Маслин належать до II групи (лутерії з відігнутими вінцями) типу 10 [Лейпунська, 1980, с. 39]. Про це свідчать збережені вінця, орнаментовані напівовальними вдавленнями. Через те, що посудини збереглися фрагментарно, у більшості випадків складно встановити їх діаметр. Виміри деяких вінець вказують на діаметр в межах 27-34 см. Лутерії з Маслин представлені експортом з Синопи і виготовлені з червоної

чи коричневої глини з незначними включеннями (рис. 3.25:1—3). Такий тип, за Н. О. Лейпунською, побутував протягом IV-III ст. до н.е. і міг продовжувати існувати в II ст. до н.е. [Лейпунська, 1980, с. 39]. Не виключено, що окремі вироби походять з майстерень Херсонеса, на що вказують характерні риси формувальної маси. Найближчі аналоги лутеріям з Маслин походять з садиби У-6 поселення Панське I, де вони відносяться до форм з опущеним дзьобоподібним вінцем традиційно датуються елліністичним часом [Каšаев, 2002, р. 174].

Мортарії на поселенні Маслини представлені масивними посудинами з плоским або майже плоским дном та горизонтальними ручками, приліпленими до вінець (рис. 3.25:4—5). Вони глибші за лутерії і мають наступні розміри: верхній діаметр 34 — 38,5 см, нижній — 13 см, висота — до 15 см. За С. В. Кашаєвим, вони відносяться до типу зі складнопрофільованим грибоподібним вінцем [Каšаев, 2002, р. 158-159]. Вони виготовлені з червоної глини з домішками вапняку та інших невизначених включень. За візуальними характеристиками формувальної маси даний посуд можна віднести до херсонеського виробництва, як і аналогічні вироби з поселення Ново-Федорівка та городища «Чайка», де вони датуються ранньоелліністичним часом (кін. IV — поч. III ст. до н.е.) [Ланцов, 1994, с. 78, рис. 6, 10; Егорова, 2014, с. 321, рис. 21, 1-2].

До другої групи товстостінного посуду з Маслин можна віднести знахідку гідрії (рис. 3.25:6). Вона представлена п'ятьма фрагментами дна, корпусу, ручок і вінця, за якими умовно можна визначити її параметри. Діаметр плоского дна становить 17 см, найбільший діаметр тулуба 31,5 см, діаметр по вінцях близько 14,5 см, висота, на яку збереглася посудина — 28,5 см. Гідрія мала три ручки, одна з яких була приліплена до тулуба. На одній зі стінок збереглася частина декору у вигляді круглої наліпки, верхня частина тулуба була декорована прокресленими смугами. Посудина виготовлена зі світлої глини і має світлу, ледь зеленувату поверхню. Її походження лишається невідомим, як і аналогії. Очевидно посудина

датується елліністичним часом, її фрагменти знайдені у різних частинах поселення, що ускладнює її віднесення до конкретного комплексу.

Цілі форми та уламки лутеріїв і мортаріїв масово представлені в межах укріплення, часто зі слідами ремонту, що свідчить про широке їх застосування давнім населенням. Таким чином, товстостінний господарський посуд з поселення Маслини представлений характерним для елліністичного часу набором посудин синопського і херсонеського виробництва.

3.4. Парадний столовий посуд

На противагу простому глиняному посуду, аттична чорнолакова кераміка, використовувалася у побуті заможними мешканцями як міських центрів так і периферії в класичний та елліністичний час. Особливо цінувався такий посуд на віддалених від центру пам'ятках, куди вона надходила в обмеженій кількості. Для поселення Маслини до категорії парадної столової слід залучити також сіролощену кераміку, яка часто повторювала форми чорнолакових виробів. Крім того, вона не виступає масовим матеріалом і походить переважно з баштових комплексів. Ця обставина, до речі, ще раз підкреслює неординарну роль башт в комплексі пам'ятки.

3.4.1. Аттична чорнолакова кераміка

Парадний столовий посуд на поселенні Маслини представлений, перш за все, чорнолаковою керамікою. Вона традиційно вважається імпортом з Аттики, лише в окремих випадках відзначається надходження чорнолакових посудин з малоазійських центрів та, ймовірно, Македонії у другій половині III ст. до н.е. [Егорова, 2009, с. 46-64]. Питома вага чорнолакових судин на поселенні Маслини серед інших категорій археологічного матеріалу разом з амфорами незначна — менше 1% [Латышева, 2001, с. 67]. Основна маса їх знахідок локалізується в західній частині поселення і пов'язана з баштами. Зі східної частині поселення, де основним типом житла були заглиблені конструкції, походять лише випадкові фрагменти.

Основними формами чорнолакового посуду, представленими на поселенні, є відкриті посудини, перш за все, ribні блюда, миски і канфари. В меншій мірі знайдено закриті посудини. Датування форм чорнолакової кераміки, знайденої на пам'ятці, на сьогодні можливе завдяки уточненій хронології синхронних матеріалів з Афінської агори [Rotroff, 1997]. Так ribні блюда з Маслин, маючи діаметр 20—25 см (8—10 см по денцю), відігнутий майже під прямим кутом край на 1—1,5 см, заглиблену в денце на 1,5—2 см сільничку побутували з кінця IV до початку II ст. до н.е. (рис. 3.26:1—3). Найближчі аналогії вони знаходять на поселенні Панське I [Hannestad, 2002, pl. 69] і на городищі Чайка [Попова, 2005, с. 52-53]. Чорнолакові миски, також зустрічаються в керамічному комплексі поселення і відрізняються тонкими стінками — 0,5—0,7 мм, прямим або дещо загнутим вінцем, піднятим непрофільованим піддоном (рис. 3.26:4—10). За відомими аналогіями з малоазійських центрів, такі форми були поширені в регіоні з першої половини III в. до н.е. [Егорова, 2009, с. 156-157]. Одиначною знахідкою представлене блюдо великих розмірів (діаметр 35,6 см), прикрашене пальметами, характерними для декору елліністичної чорнолакової кераміки (рис. 3.26:11).

В окрему групу чорнолакового посуду слід виділити канфари — чаші для пиття вина з вертикальним витягнутим профілем, профільованою ніжкою, двома ручками, що можуть у різний спосіб кріпитися до шийки та тулуба, який часто прикрашався вертикальними канелюрами. Дана форма столового посуду широко представлена на поселенні Маслини. Типологія канфарів з пам'яток Північно-Західної Таврики розроблена Т. В. Єгоровою [Егорова, 2009, с. 46-64] на основі типологічних та хронологічних робіт С. Ротрофф [Rotroff, 1997]. Це надає додаткових можливостей для обробки даної групи матеріалу з Маслин, зокрема їхнього датування. Однак, враховуючи факт обмеженої кількості відомих канфарів з даного поселення, варто представити у розширеному вигляді інформацію про їх походження, атрибуцію і датування.

Наймасовішою є група класичних канфарів (classical kantharos) з чітким профілюванням — високе горло і канельований чи гладкий тулуб (рис. 3.27: 1—10). Ручки вертикальні, прикріплені до найширшої частини тулуба посудини та до вінця. Форма, яка зустрічається на Маслинах, знаходить паралелі у багатьох античних центрах, починаючи з сусідніх поселень хори Херсонеса (Калос Лімен, Панське I, Чайка) [Уженцев, 2006, с. 211; Hannestad, 2002, pl. 63; Попова, 2005, рис. 40, 6; рис. 51, 2; рис. 98; 3], Ольвії [Handberg, 2010, р. 185-261], Істрії [Alexandrescu, 1978, р. 82-93] і закінчуючи центрами материкової Греції [Rotroff, 1997]. Для датування класичних канфарів використовують показники коефіцієнтів, що відповідають відношенню показників максимального діаметру до висоти [Егорова, 2009, с. 24]. Враховуючи низьку збереженість екземплярів з пам'яток Північно-Західної Таврики, Т. В. Єгорова пропонує використовувати дані з умовно реконструйованих форм. З представленої вибірки вирахувати коефіцієнти вдається у п'яти канфарів, де збереглася частина з найбільшим діаметром тулуба та вінцем чи ніжкою.

Фрагмент (тулуб та ніжка) канфара (рис. 3.27:1), що відноситься до класичної серії (classical kantharos, plain rim). Походить із приміщення західної башти [Латышева, 1973, л. 2]. Посудина виготовлена з однорідної темно-сірої глини без помітних домішків. Тулуб декорований канелюрами. На горло під вінцем нанесений орнамент накладною білою фарбою у стилі Західного схилу (West Slope) — зображення гірлянди з лаврового листя [Behr, 1988, s. 157]. Лак густий, з металевим блиском, покриває посудину рівномірно ззовні і з середини. На внутрішній поверхні ніжки графіті — монограма НР. Аналогічні позначки відомі, наприклад, з матеріалу III ст. до н. е. з Керкінітиди і трактуються Е. І. Соломонік як присвячення Гераклу чи початок теофорного імені [Соломоник, 1984, с. 46]. Аналогічні форми посуду походять з цистерни у ХС VI кварталі Херсонеса і датуються кінцем першої — серединою останньої чверті III ст. до н. е. [Zolotarev, 2005, р. 198-199]. Посудина має коефіцієнт 0,6 (6,6/11), за яким можна поточнити його

датування другою чвертю III ст. до н. е. [Егорова, 2009, с. 24]. А близькі форми за матеріалами Афінської агори датуються кінцем першої чверті III ст. до н. е. [Rotroff, 1997, fig. 5]. Вірогідно, така форма була поширена, починаючи від рубежу першої та другої чвертей III ст. до н. е.

Фрагмент (вінці та частина тулуба) канфара (рис. 3.27:2). Належить до класичної серії канфарів з прямим вінцем (classical kantharos, plain rim). Знайдений під час розкопок південної башти [Латышева, 1973, л. 2]. Серед супровідного матеріалу — теракоти, бронзові монети низької збереженості, наконечник стріли, бронзове дзеркало, прикраси, фрагменти кухонного та столового посуду [Латышева, 1973, л. 2]. Канфар виготовлений з коричневої глини без значних домішок. Лак темний, густий, покриває посудину ззовні та з середини. Тулуб прикрашений канелюрами. Аналогічні форми відомі, як і в попередньому випадку, з цистерни Херсонеса в ХCVI кварталі і датуються кінцем першої — серединою останньої чверті III ст. до н. е. [Zolotarev, 2005, р. 198-199]. За коефіцієнтом 0,52 (6,4/12,4) фрагмент датується другою чвертю III ст. до н. е., а за подібними матеріалами з Афінської агори — кінцем першої чверті III ст. до н. е. [Rotroff, 1997, fig. 10]. Фрагмент (тулуб з ніжкою) канфара (рис. 3.27:4) з серії класичних канфарів (classical kantharos, plain rim). Виявлений під час розчищення вимостки двору комплексу південної башти в сукупності з іншими формами чорнолакового посуду та фрагментованими херсонеськими амфорами III—II ст. до н. е. [Латышева, 1976, л. 13-14]. Виготовлений зі світло-коричневої глини без помітних домішок, лак тьмянний. Тулуб декорований канелюрами. Аналогічна форма відома зі згадуваної цистерни в ХCVI кварталі Херсонеса кінця першої — середини останньої чверті III ст. до н. е. [Zolotarev, 2005, р. 198-199]. За коефіцієнтом 0,52 (6,3/12) датується другою чвертю III ст. до н. е., а за аналогічними формами з Афінської агори — кінцем першої чверті III ст. до н. е. [Rotroff, 1997, fig. 5].

Фрагмент (верхня частина) канфара (рис. 3.27:3). Відноситься до серії класичних з прямим вінцем (Classical kantharos, plain rim). Походить з

криниці, яка розташована у дворі комплексу південної башти, навпроти входу до споруди (західна укріплена частина поселення) [Латышева, 1975, табл. I]. Виготовлений з однорідної світло-коричневої глини без помітних домішок. На ручках виділяються профільовані виступи. Тулуб канельований. Лак рідкий, тьмянний, покриває посудину лише ззовні. Аналогічна форма відома з поселення Чайка і широко датована другою половиною IV — першою половиною III ст. до н.е. [Попова, 2005, с. 20]. За матеріалами з Істрії такі канфари датуються серединою III ст. до н.е. [Alexandrescu, 1978, p. 88]. Канфар має коефіцієнт 0,49 (7,4/15), відповідно може датуватися другою чвертю III ст. до н.е. За аналогіями з Афінської агори час його виготовлення припадає на кінець першої чверті III ст. до н.е. [Rotroff, 1997, fig. 5]. А сама форма можливо еволюціонувала з IV ст. до н.е., коли були поширені класичні канфари з модельованим вінцем (classical kantharos, model rim) та з відповідним декоруванням ручок [Егорова, 2009, с. 27].

В окремих посудинах вирахувати коефіцієнти неможливо за відсутності профільних частин. Фрагмент (верхня частина) канфара (рис. 3.27:5). Належить до класичної серії з прямим вінцем (classical kantharos, plain rim). Знайдений в керамічному комплексі у процесі дослідження території на південний схід за межами зовнішніх стін [Латышева, 1984, л. 14-16]. Посудина виготовлена зі світлої рожевої глини без помітних домішок. На ручках присутні виступи у вигляді ріжків, тулуб канельований. Лакове покриття червоно-рудого кольору, що може свідчити про нерівномірний випал. Аналогічна форма відома з поселення Глибока Пристань, у нижньодніпровському регіоні, і датується останньою чвертю IV — першою чвертю III ст. до н.е. [Vul'kova, 2005, p. 219-220]. Подібний за формою канфар з поселення Панське I датований кінцем IV ст. до н.е. [Hannestad, 2002, p. 133]. Коефіцієнт посудини — 0,75 (7,5/10), що відповідає першій чверті III ст. до н.е. Аналогічна форма канфара з Нижнього міста Ольвії датована останньою чвертю III ст. до н.е. [Handberg,

2010, р. 212]. Подібні форми з Афінської агори датовані кінцем першої чверті III ст. до н.е. [Rotroff, 1997, fig. 5].

Фрагмент (верхня частина) канфара (рис. 3.27:6). Відноситься до серії класичних канфарів з прямим вінцем (Classical kantharos, plain rim). Походить, ймовірно, із західної частини поселення, де проводилися розкопки в 1973 р. [Латышева, 1974а, с. 301-303]. Посудина виготовлена зі світло-сірої глини без помітних домішок. Ручки декоровані виступами. Горло орнаментоване накладною фарбою листям лавру (стиль West Slope). Лак густий, з оливковим відтінком. Аналогії за формою з Афінської агори датуються першою чвертю III ст. до н.е. [Rotroff, 1997, fig. 4].

Фрагмент (верхня частина) канфара (рис. 3.27:7) з серії класичних канфарів з прямим вінцем (classical kantharos, plain rim). Знайдений під час дослідження комплексу південної башти [Латышева, 1974, л. 36]. Виготовлений з однорідної світло-коричневої глини без помітних домішок. Ручки декоровані виступами, які дещо підняті над рівнем вінця. На горло нанесений орнамент (стиль West Slope) у вигляді листя лавру. Лак густий, покриття зберегло графітовий блиск. Подібна посудина відома з поселення Чайка і датується другою половиною IV — початком III ст. до н.е. [Попова, 2005, с. 63]. Аналогічна форма з Істрії датована серединою III ст. до н.е. [Alexandrescu, 1978, р. 88-89]. Схожий матеріал з Нижнього міста Ольвії датується кінцем IV — початком III ст. до н.е. [Handberg, 2010, р. 212], з Афінської агори — кінцем першої чверті III ст. до н.е. [Rotroff, 1997, fig. 5].

Фрагмент (горло з тулубом) канфара (рис. 3.27:8). Відноситься до серії класичних канфарів (classical kantharos), тип вінця визначити неможливо. Походить з приміщення комплексу монументальної споруди в західній частині укріплення [Латышева, 1973, л. 2-3]. Виготовлений з однорідної глини світло-коричневого кольору. Тулуб прикрашений канелюрами. Лак однорідний, з графітовим відтінком. Подібна форма знайдена в цистерні Херсонеса в ХCVI кварталі кінця першої — середини останньої чверті III ст. до н.е. [Zolotarev, 2005, р. 198-199]. За матеріалами

Афінської агори канфар датується кінцем першої чверті III ст. до н.е. [Retroff, 1997, fig. 5].

Фрагмент (ніжка з частиною тулуба) канфара (рис. 3.27:9). За формою відноситься до серії класичних (Classical kantharos). Походження визначити не вдається. Виготовлений зі світло-сірої глини без домішок. Збережена частина тулуба прикрашена канелюрами. Лак однорідний, густий. Можна припустити, що цей канфар за формою дублює вищеописаний виріб і може датуватися кінцем першої — серединою останньої чверті III ст. до н.е. [Zolotarev, 2005, p. 198-199; Retroff, 1997, fig. 5].

Фрагмент (ніжка) канфара (рис. 3.27:10) з серії класичних форм (classical kantharos). Знайдений на межі комплексів західної та південної башт [Латышева, 1976, табл. II; Латышева, 1983, с. 104-105]. Матеріали з таких приміщень В. О. Латышева датувала часом з кінця IV до кінця II — початку I ст. до н.е. [Латышева, 1977, с. 324]. Канфар виготовлений з однорідної, світло-коричневої глини без помітних домішок. Лак рідкий, з оливковим відтінком. На внутрішню сторону ніжки нанесене графіті AP в лігатурі. Така монограма зустрічається на посуді з Маслин неодноразово і може означати частину теофорного імені власника канфара [Латышева, 1983, с. 105]. За формою ніжка може датуватися III ст. до н. е. [Zolotarev, 2005, p. 198-199], схожий матеріал з Афінської агори датується другою чвертю III ст. до н.е. [Retroff, 1997, fig. 5], що підтверджує попередні висновки В. О. Латышевої стосовно функціонування комплексу південної башти.

Окрім класичних канфарів, на Маслинах присутні й інші, характерні для елліністичного часу, посудини. Один з них (рис. 3.27:11) відноситься до серії чашоподібних канфарів (bowl-kantharos) класичного типу першого варіанту [Егорова, 2009, с. 29]. Походить із західної укріпленої частини поселення. Виготовлений з яскраво-рожевої глини без помітних домішок. Лак густий, з металевим блиском та оливковим відтінком. Покриття рівномірне. Аналогічна форма відома з розкопок Керкінітіди і датується

кінцем IV — початком III ст. до н.е. [Егорова, 2009, с. 96]. За матеріалами Афінської агори такі канфари датуються рубежем IV—III ст. до н.е. та першою чвертю III ст. до н.е. [Rotroff, 1997, fig. 11].

Інший канфар (рис. 3.27:12) відноситься до серії чашоподібних (bowl-kantharos) класичного типу другого варіанту [Егорова, 2009, с. 29]. У звіті В. О. Латишевої про розкопки 1974 р. вказана посудина фігурує як кілік (в описі знахідок — як кубок) і датується III — II ст. до н.е. [Латышева, 1974, л. 20]. Знайдений він під час дослідження приміщення Ч, що відносилось до комплексу південної башти. Виготовлений зі світло-коричневої глини без помітних домішок. На середню частину канфара накладною білою фарбою нанесений орнамент — над двома горизонтальними смугами зображена гірлянда, декорована крапками та рисками (можливо морські хвилі), над якою здійснені дельфіни. Схожий сюжет присутній на канфарах класичного типу з Афінської агори, що датуються першою половиною III ст. до н.е. [Rotroff, 1997, fig. 6] та на чашоподібному канфарі початку III ст. до н.е. [Rotroff, 1997, fig. 11]. В. О. Латишева вбачала в такому декоруванні рослинний орнамент та зображення птахів [Латышева, 1974, л. 20]. Але інші матеріали довели присутність морського сюжету з участю декількох пар дельфінів. Лак густий, блискучий, покриття однорідне, присутнє на внутрішній та зовнішній стороні посудини. За слідами канфар мав горизонтальні ручки, що кріпилися на верхній частині тулуба. За матеріалами з Афінської агори така форма датується кінцем першої чверті III ст. до н.е. [Rotroff, 1997, fig. 6]. Цим же часом датована аналогічна посудина з Керкінітіди [Егорова, 2009, с. 96].

Ще один фрагмент (горло з ручкою) канфара (рис. 3.27:13) відноситься до чашоподібних (bowl-kantharos) елліністичного типу. Знайдений у приміщенні, яке входило до комплексу західної башти. Посудина виготовлена з однорідної світло-рожевої глини, без помітних домішок. Ручка декорована рельєфними наліпами. Лак рідкий, з оливковим відтінком, покриває посудину рівномірно ззовні і з середини. Знахідки

посудин такого типу в Північно-Західному Криму малочисельні. Схожий канфар з Західно-Донузлавського поселення датується початком III ст. до н.е. [Егорова, 2009, с. 29], як і подібні форми з Нижнього міста Ольвії [Handberg, 2010, р. 217] та з розкопок Афінської агори [Rotroff, 1997, fig. 6]. Аналогічна форма відома також з Калос Лімену з шару руйнувань середини II ст. до н.е. [Уженцев, 2006, с. 211].

3.4.2. Сіролощена кераміка

Сіролощений та чорнолаковий столовий посуд було знайдено здебільшого у західній частині поселення, під час дослідження башт та сусідніх приміщень. Його часто супроводжує нерядовий матеріал (прикраси, теракоти), що дозволило В. О. Латишевій зробити цілком логічне припущення про соціальну заможність населення, яке тут мешкало, а сам посуд віднести до категорії парадного і вбачати в ньому показник певного соціального достатку [Латышева, 2001, с. 67]. Натомість, з відкритого селища походять лише поодинокі уламки означеного посуду, що вкотре засвідчує використання даної території на певному етапі в якості звалища.

За призначенням сіролощений посуд з Маслин, подібно до чорнолакового, розподіляється на відкриті та закриті форми, а саме — рибні блюда, миски, столові глеки невеликих розмірів та специфічні форми. Сіролощений посуд за матеріалами Ольвії слушно відноситься до простого гончарного посуду [Крапивина, 1987, с. 72; 2007, с. 98], де він виступає в якості масового матеріалу і відноситься до місцевого виробництва. Технологія його виготовлення на сьогодні вже добре відома. Сірий колір поверхні зумовлений специфікою обпалу. Повне перекриття доступу кисню призводило до окиснення заліза у глиняній масі, що створювало сірий колір посудини. Якщо у піч проникав кисень, це викликало утворення червонуватого кольору на поверхні виробу. Перед обпалом посуд ложили, покривали темною обмазкою [Буйских С., 2006, с. 34]. Ця технологія зараз набула принципового значення під час трактування окремих видів керамічних виробів, адже темне лощене покриття інколи називають чорним

лаком [Егорова, 2009, с. 65]. Проте, чорнолакове та сіролощене покриття поверхні досягалося різними технологічними методами, тому їх отожднення є, на нашу думку, помилковим.

Чорнолаковий та сіролощений посуд на Маслинах дійсно синхронний, але перший традиційно асоціюється з аттичним виробництвом, а другий є продукцією північнопричорноморських центрів та лише за формами імітує довізний. Сіролощений посуд часто зустрічається у міських комплексах античних центрів Північного Причорномор'я та на їх сільськогосподарських поселеннях. На сьогодні найбільш дискусійним залишається питання про центри виробництва цього посуду. В. О. Латишева припускала, що цей посуд надходив до Маслин з Херсонесу [Латишева, 1972, л. 8]. Але подальші дослідження інших пунктів хори як Херсонеса, так і Ольвії дали цілу низку інших, іноді повністю протилежних, міркувань з цього приводу.

Спеціальних узагальнюючих робіт про сіролощений посуд з Північного Причорномор'я на сьогодні немає. Тому ще й дотепер на питання про надходження цього посуду на Маслини не можна відповісти однозначно. С. Б. Буйських та В. В. Крапівіна, торкаючись теми виробництва сіролощеного посуду в Ольвії [Буйских С., 2007, с. 39; Крапівіна, 2007, с. 98-99], зазначили, що тут він виступає як масовий керамічний матеріал і ґрунтовно відстоюють позицію щодо його місцевого походження ще з другої половини VI ст. до н. е. В класичний та елліністичний часи традиція гончарного виробництва в Ольвії не змінилася, сіролощений посуд IV-III ст. до н. е. представлений розмаїттям форм, серед яких переважають різноманітні глеки, рибні блюда, миски, та інші форми [Буйских С., 2006, с. 39, рис. 2].

На сьогодні існують дві протилежні думки щодо походження сіроглиняного та сіролощеного посуду з Херсонеса та поселень херсонеської хори. Так, Т. В. Єгорова наполягає на його місцевому, херсонеському виробництві, та на цій підставі припускає імпорт цих виробів з херсонеських майстерень до Ольвії [Егорова, 2009, с. 66]. З іншого боку, спостереження над складом саме херсонеського керамічного комплексу IV-III ст. до н. е.

дозволили висловити точку зору про імпорт цих посудин до Херсонеса з центру, який ще треба встановити [Ушаков, 2007, с. 45].

Натомість сіролощений посуд, зокрема рибні блюда зі специфічною орнаментацією країв у вигляді трьох рельєфних або пролощених канелюр, хоч і не є у Херсонесі таким масовим, як в Ольвії, проте досить поширений і там. На Маслини такий посуд міг потрапляти як безпосередньо з Ольвії, так і опосередковано через Херсонес. Проте, говорити про надходження сіролощеного столового посуду на Маслини саме з Ольвії зараз треба з певним застереженням, адже остаточні висновки можна зробити, спираючись лише на дані спеціальних аналізів глиняної маси. Та експорт з Ольвії на Маслини (як, до речі, і з Херсонесу) видається цілком реальним, перш за все, за масовістю та цілковитою подібністю форм.

Сіролощений посуд відомий і на інших поселеннях хори Херсонеса. Так, публікуючи сіролощений посуд з садиби У-6 поселення Панське І, дослідники зазначають, що його наявність на поселенні підтверджує тезу про виселення сюди населення з Ольвії та його участь у колонізаційному освоєнні цього регіону Північно-Західної Таврики [Hannestad, 2002, р. 131], не враховуючи можливість того, що сіролощений посуд міг надходити і з Керкінітіди, звідки до речі, він міг експортуватися і на Маслини. У випадку з поселенням, що розглядається, питання про походження його жителів не дискутується, адже масовий матеріал представлений херсонеським виробництвом, а саме населення було складовою частиною населення Херсонеської держави.

Дана категорія посуду вже частково введена до наукового обігу [Котенко, 2011, с. 68-76; Kotenko, 2011, р. 57-64]. Відкриті форми сіролощеного посуду представлені передусім характерними рибними блюдами — мисками з центральним заглибленням (соусниця чи солонка), що має дещо виступаючі на поверхню бортики, які слугували столовим посудом і використовувалися для сервірування столу (рис. 3.28). На Маслинах ця форма представлена досить широко. Враховуючи безпосередню близькість

поселення до моря, можна припустити, що чільне місце у раціоні його жителів займала риба, тому ця форма посуду була популярною серед населення.

Столовий сіролощений посуд з поселення Маслини зберігся переважно у вигляді уламків, цілі форми є рідкісними. Натомість збереглася значна кількість вінець рибних блюд, виготовлених з глини різного кольору, які об'єднує зовнішнє оформлення. Поверхня сіра, залощена, край посудин орнаментований двома—трьома виділеними прокресленими чи пролощеними смугами різної товщини (рис. 3.29). Таке оформлення краю характерне для місцевого ольвійського виробництва [Буйских А., 2010, с. 47]. Тож цілком вірогідно припустити, що рибні блюда, від яких збереглася лише придонна частина, також мали цей поширений орнамент. Це підтверджує наявність такої цілої форми та подібний колір і склад формувальної маси численних фрагментів.

До відкритих форм сіролощеного посуду відносяться також миски (рис. 3.30). Їх використовували для сервіруванні столу у повсякденному житті, тому ця форма набула популярності серед грецького населення. Вони представлені переважно у вигляді уламків денець на кільцевому піддоні та вінець і датуються III ст. до н. е. [Котенко, 2011, с. 73-74].

Закриті форми сіролощеного посуду з поселення Маслини представлені двома столовими глечиками та канфаром. Зважаючи на їх одиничні знахідки, варто представити повні характеристики. Перший глек (рис. 3.31:1) має діаметр дна 5 см, найбільший діаметр тулуба — 10 см, Посудина тонкостінна — товщина стінки не перевищує 0,5 мм. Горло починається на висоті 10 см від денця, але його форма не збереглася. Швидше за все, це була посудина з петлеподібною ручкою, яка кріпилася до її верхньої частини. Глина темно-сіра, формувальна маса неоднорідна, помітні домішки шамоту. Поверхня посудини лише зовні покрита темною обмазкою. За аналогіями з Ольвії, датувати посудину можна другою половиною IV — III ст. до н. е. [Буйских С., 2007, с. 40, рис. 2].

Другий глек (рис. 3.31:2) має діаметр дна 3,5 см, найбільший діаметр тулуба — 8 см. Як і попередня, ця посудина тонкостінна (0,3—0,5 мм) і візуально являє собою копію вищеописаного глечика. Глина світло-сірого кольору без помітних домішок. Поверхня покрита густою темною обмазкою, у верхній частині посудини є орнамент — тонкий прокреслений пояс. Форма посудини схожа на попередню і може датуватися другою половиною IV — III ст. до н. е. [Буйських С., 2007, с. 40, рис.2].

Канфар (рис. 3.31:3) є унікальною знахідкою із розкопок західної частини поселення. Чаша виготовлена з сірої глини, без помітних домішок. Зберіглася верхня частина канфару. Горло має діаметр 5 см, середня частина посудини орнаментована канелюрами, відстань між якими 2-3 мм. Сіра поверхня канфару досить ретельно покрита темною обмазкою. Прямі аналоги не відомі. Така форма була поширена наприкінці IV — середині III ст. до н. е. у чорнолаковому аттичному посуді [Hannestad, 2002, р. 129].

Таким чином, сіролощений посуд представлений на Маслинах різноманіттям форм, характерних для періоду еллінізму. Час його виробництва і використання не виходить за раніше встановлені загальні хронологічні межі існування всього поселення — друга половина IV — середина II ст. до н. е. Хоча, за іншими даними, така кераміка з поселень на перешийку Маячного півострова датується більш вузькими хронологічними межами, а саме першою половиною IV — першою половиною III ст. до н. е. [Ушаков, 2012, с. 176]. Відкритим залишається питання про центри експорту такого сіролощеного посуду — не лише на Маслини, а ширше — до Херсонесської держави. Натомість його масовість і паралельні форми відомі в сусідньому Ольвійському полісі ще від кінця пізньоархаїчного часу. Але ще й дотепер залишається невизначеним остаточно характер цих відносин і ступінь економічного впливу Ольвії на віддалені поселення хори Херсонеса Таврійського, як, до речі, і на самий Херсонес за елліністичної доби.

Таким чином, виходячи з подібності форм, сіролощений посуд використовувався поряд з чорнолаковим під час сервірування столу і часто імітував його форму, що може говорити про його парадність. Більшість фрагментів походять із території садиб і пов'язані з приміщеннями саме баштових комплексів. Дискусійним наразі лишаються висновки щодо надходження сіролощеного посуду до Херсонеської держави, однак стосовно поселення Маслини можна говорити про ольвійських експорт даної групи матеріалу. Не виключено, що саме Херсонес виступав тим посередником, звідки цей посуд привозився на поселення хори, зважаючи на тісні економічні контакти між Ольвією та Херсонесом у IV ст. до н.е. [Золотарев, 1994, с. 128-129; Котенко, 2015, с. 129].

3.5. Культова кераміка та вироби спеціального призначення

В керамічному комплексі поселення Маслини присутні специфічні форми, які виконували конкретні функції в побуті давніх греків. Мова йде про культову кераміку, світильники, флакони та ремісниче начиння — грузила та прясельця.

3.5.1. Культова кераміка

Культова кераміка, тобто глиняні вироби, що використовувалися в процесі відправлення культу, на поселенні Маслини представлена теракотою і спеціальними посудинами для ритуальних дій. Торкаючись питання про головні божества, культу яких вшановувалися на Маслинах, особливу увагу варто приділити теракотовим статуеткам. Серед різноманітного матеріалу з розкопок поселення теракота займає особливе місце. В. О. Латишева присвятила даній темі окрему статтю [Латышева, 1994, с. 127-140]. Не повторюючи її зміст, варто звернути увагу на основні риси даної категорії матеріалу. Теракота не належить до масових знахідок на поселенні — за час розкопок було знайдено 14 фігурок різного ступеня збереженості. Вся теракота з Маслин походить з території західного укріплення і, ймовірно, пов'язана з домашніми святилищами, де вшановувалися божества — покровителі аграрної сфери [Шевченко, 2011

,с. 333-334]. Серед культових фігурок домінують зображення божеств землеробського кола — Деметри і Кори, що були виявлені в культових комплексах поряд з вітварями (рис. 3.32:1). В. О. Латишева була схильна датувати найраніші з них останньою третиною IV ст. до н.е., а центром їх виробництва називала Херсонес [Латишева, 1994, с. 127]. Не менше шести з них мають відношення до аграрної тематики, що виглядає закономірним, враховуючи міфологічну сутність Деметри та її дочки Кори і землеробський характер поселення Маслини. Аналогічні статуетки відомі з Керкінітіди та садиби У-6 поселення Панське I [Кутайсов, 2004, с. 88; Hannestad, 2002, р. 203-213]. В обох випадках також засвідчуються відправлення культів аграрної тематики, а виробництво та побутування теракот датується кінцем IV — початком III ст. до н.е. [Hannestad, 2002, р. 208].

Окрім аграрної тематики в культовій теракоті Маслин представлені й інші сюжети. Так при розчищенні південної башти були виявлені три теракоти, у вигляді широко поширеного в грецькій коропластиці образу крилатого юнака [Латишева, 1978, с. 11; рис. 3.32:2]. Його ідентифікація виявилася суперечливою. В. О. Латишева не була схильна називати його традиційно ні Еротом-Танатосом, оскільки фігурка була виявлена в житловому приміщенні [Русяєва, 1982, с. 66-70], ні Іакхом, вказуючи на дуже сумний його вигляд. Прослідкувавши хтонічну основу землеробського культу Деметри і Кори, В. О. Латишева вбачала в ньому зв'язок з ідеєю життя і смерті і розглядала теракоти крилатого божества все ж як зображення Ерота-Танатоса [Латишева, 1994, с. 130-132]. Але в сучасній історіографії зображення крилатого хлопця пов'язується із землеробським культом, оскільки не лише на Маслинах, але й в інших центрах Північного Причорномор'я він супроводжує Деметру і Персефону [Вдовиченко, 2008, с. 101]. Аналогічна теракота Ерота з Панського I датується кінцем IV — початком III ст. до н.е. [Hannestad, 2002, р. 208].

Ще один сюжет в культовій теракоті Маслин представлений двома фігурками голуба (рис. 3.32:3—4). Ці статуетки порожні з середини і були

розраховані на підвішування. Взагалі теракота даного типу становить собою окремий тип виробів жанрової коропластики, оскільки вона була розрахована можливо й на активне використання у культових діях в якості прикрас жерців [Шевченко, 2010, с. 100]. У грецькій міфології голуб розглядається як символ Афродіти, що дозволяє припустити існування на Маслинах ще одного культу. У міфологічній свідомості древнього грека образ божества зазвичай зв'язувався з певною твариною або птицею, які ставали, таким чином, атрибутами даного божества, його священними символами. Голуб втілював не лише красу і любов, але і родинне щастя і благополуччя, згоду в сім'ї. На Маслинах фігурки голубів були знайдені в одному комплексі з вищеописаним крилатим божеством. Виходячи з цього, В. О. Латишева зв'язує їх в єдиний міфологічний сюжет про зберігання людської душі [Латышева, 1994, с. 130-132]. Вшанування культу Афродіти на поселеннях херсонеської хори в Північно-Західній Тавриці підтверджується знахідкою теракоти кін. IV — поч. III ст. до н.е. із зображенням богині у Керкінітіді. Правою рукою Афродіта притискала голуба — свій невід'ємний атрибут [Кутайсов, 2004, с. 89].

Серед теракотових статуеток можна виділити також зображення жінки в стрімкому танці з тимпаном в руці (рис. 3.32:5). Спочатку В. О. Латишева трактувала фігурку як супутницю Діоніса — менаду (вакханку). Але залишки крильця біля лівого плеча вказували на божественне походження жінки, тому, ймовірно, це Ніка [Латышева, 1994, с. 133]. В епоху еллінізму вшанування богині Ніки проявлялося у відправленні неофіційних приватних культів. Можливо, на Маслинах вона вважалася покровителькою успіху, буденних радощів, асоціювалася з покровительством [Шевченко, 2011, с. 143].

Відмінність хори від міських центрів виявляється, головним чином, в тому, що тут теракота ймовірно була власністю окремого, найбільш заможного, кола поселенців; це було ознакою матеріального достатку і високого соціального статусу, тоді як в міських центрах жанрова теракота

була скоріше атрибутом повсякденного життя, своєрідним стандартом міського побуту.

Відношення до культу, очевидно, мали фіміатерії — посудини на високій профільованій ніжці, виготовлені зі світло-сірої або червоної глини. Вироби з Маслин мають конусоподібну ніжку, циліндричну чашу, у ряді випадків посудина орнаментувалася смугами бурої фарби (рис. 3.33:1—10). Такі посудини використовувалися в якості курильниць і відомі на поселеннях херсонеської хори в обмеженій кількості. Фрагменти аналогічних виробів відомі з матеріалів поселення Панське I, де вони відносяться до херсонеського виробництва і датуються початком III ст. до н.е. [Ščeglov, 2002, p. 214]. З керамічного комплексу Маслин відомі також покритишки, які за діаметром співпадають з окремими чашами, що дозволяє доповнити інформацію про культову кераміку елліністичного часу. Слід зазначити, що аналогічні вироби були поширені також за межами Херсонеської держави, зокрема в Ольвії [Котенко, 2015, с. 129; рис. 3.33:11-12].

3.5.2. Світильники та дрібні керамічні форми

Особливу категорію керамічного матеріалу на поселенні Маслини складають форми спеціального призначення, зокрема світильники. Картографія пам'яток показала їх присутність переважно в житлових комплексах садиб, що говорить про консервативний метод їх використання в якості освітлювальних приладів. Як невід'ємний атрибут побуту еллінів, світильники повсякчас зустрічаються в окремих приміщеннях, однак для поселень херсонеської хори вони відомі в обмеженій кількості. Характерною рисою північнопричорноморських пам'яток є також відтворення типових грецьких форм у ліпленому вигляді, або виконання у зовсім іншому матеріалі.

З поселення Маслини відомо 16 цілих та фрагментованих світильників, які походять як з укріплення, так і з відкритого селища. Але, не зважаючи на їх обмежену кількість, серед них можна виокремити принаймні чотири типи,

які відрізняються, передусім, способом виробництва: чорнолакові, прості гончарні, ліплені, кістяні.

Чорнолакові світильники аттичного виробництва представлені на Маслинах двома типами мініатюрних виробів, які були широко відомі в елліністичному світі. До першого відносяться два цілі вироби, які належать до типу 25В, за Р. Холандом [Howland, 1958, р. 80-81] і мають ідентичні параметри: діаметр 4 см, діаметр отвору 1,4 см, висота 2,1 см (рис. 3.34:1). Глина червона, лак рідкий, на боковій частині присутній виступ для упору пальця. Перший з них походить з розкопок господарського приміщення на території комплексу південної башти, де основна маса знахідок пов'язана з переробкою зерна [Латышева, 1973, л. 15]. Інший світильник знайдений також на території комплексу південної башти, а саме безпосередньо на підлозі приміщення Ч. Найближчі аналогії даним виробам походять з розкопок будівлі У-6 поселення Панське I, де вони датуються 350—280 рр. до н.е. [Hannestad, 2002, р.202], та з шарів кінця IV — початку III ст. до н.е. Чайкинського городища [Попова, 2005, с. 63; рис. 98, I; рис. 100, I].

Інший тип чорнолакових світильників з поселення Маслини представлений одиничним виробом дещо спрощеної, у порівнянні з попередньою, формою (рис. 3.34:2). Він має наступні параметри: діаметр тулуба 5,5 см, діаметр отвору 2,3 см, висота 3,3 см. Лак рідкий, коричневого кольору, помітні сліди використання світильника. Знахідка була частиною набору побутових речей приміщення Т, що розташовувалося на межі комплексів східної та південної башт. Аналоги даному виробу відомі на поселенні Чайка і датуються кінцем IV — початком III ст. до н.е. [Попова, 2005, с. 63, рис.100, I].

Серед простих гончарних світильників можна виокремити форми на високій ніжці та звичайні відкриті світильники. До перших відноситься одинична знахідка з розчистки криниці на подвір'ї східної башти. Світильник має наступні параметри: діаметр 5 см, збережена висота (враховуючи петлеподібну ручку і ніжку) 11 см, діаметр отвору 2 см. Форма ріжка не

збереглася (рис. 3.34:3). Даний тип відноситься до так званих мініатюрних форм, які добре відомі в Ольвії [Шейко, 2014, с. 394]. Характер формувальної маси, з якої виготовлений світильник, вказує на його херсонеське виробництво: глина має червоний колір, помітні домішки шамоту, виріб покрито тонким шаром ангобу. Подібні світильники на ніжці були поширені на значній території протягом всього елліністичного часу, особливо у III – II ст. до н.е. [Шейко, 2014, с. 395], тому хронологічний діапазон побутування речі наразі з'ясувати неможливо, враховуючи факт відсутності даних зі стратиграфічних спостережень з розкопок криниці. Подібний, але фрагментований світильник, відомий з розкопок території садиби південної башти (рис. 3.34:4). Він має аналогічні параметри (висоту тулуба і діаметри отворів) та петрографічні характеристики і також був покритий тонким шаром світлого ангобу, тому його виробництво також можна віднести до херсонеського і датувати аналогічним часом.

Серед гончарних світильників з поселення Маслини присутня також дещо інша форма. Це звичайні так звані відкриті та напівзакриті світильники малих розмірів. Один з них походить з розкопок приміщення B^I , яке відносилось до комплексу південної башти і сполучалося з капітальною стіною укріплення. Виріб має наступні параметри: максимальний діаметр тулуба 5,2 см, висота 2,3 см, плечі утворюють отвір діаметром 3 см (рис. 3.35:1). Світильник виготовлений зі світло-червоної глини з помітними домішками вапняку, по всій поверхні містяться сліди кіптяви. Інший виріб відноситься до напівзакритого типу світильників, має діаметр 5 см, висоту 3 см, діаметр отвору 2 см (рис. 3.35:2). Знахідка походить з житлового приміщення A західної башти. Світильник виготовлений з оранжевої глини і має значні сліди кіптяви. За візуальними спостереженнями можна зробити висновок, що обидва світильники виготовлені в майстернях Херсонеса Таврійського і відображають культурний вплив материкової Греції, де подібна форма, за Р. Холандом (тип 23С) побутувала протягом IV ст. до н.е.

[Howland, 1958, p.60] та, ймовірно, наслідувалася у Північному Причорномор'ї.

Наймасовіша група світильників (за цілими формами та фрагментами) з поселення Маслини представлена ліпленими виробами, серед яких відомі два типи: глекоподібні та мініатюрні напівзакриті. Археологічно цілими можна вважати два глекоподібних світильника, що походять з розкопок 1983 р. на території відкритого селища. Перший з них має наступні параметри: діаметр 5,2 см, висота 3,4 см, діаметр отвору 2,4 см, навколо якого знаходяться дещо підняті й відігнуті назовні вінця (рис. 3.35:3). До тулуба ззаду прикріплена сплюснена ручка. Глина темно-сіра, помітні сліди частого використання виробу. Інший світильник має діаметр тулуба 6,3 см, висоту 3,5 см, діаметр отвору з піднятими вінцями 3,3 см (рис. 3.35:4). Дана форма світильників, але гончарних, була широко відома в елліністичному світі, особливо на території Боспору [Журавлев, 2010, с. 264]. Однак в якості аналогії можна навести й цілий ліплений виріб з розкопок будинку Хрисаліска, який датується I ст. до н.е. [Журавлев, 2010, с. 271, рис. 5]. Ймовірно до цього ж часу відносяться й дані світильники з Маслин, оскільки вони походять зі східної частини поселення, де розташовувалися будівельні об'єкти пізніх скіфів.

Ще один тип ліплених світильників представлений одиничною знахідкою мініатюрного виробу з наступними параметрами: діаметр 4 см, висота 2,3 см, діаметр отвору 1,6 см, ріжок дещо піднятий (рис. 3.35:5). Світильник виготовлений з темно-сірої глини, з помітними домішками шамоту, має грубу поверхню і тонкі стінки. Знахідка походить з приміщення *Б¹* комплексу південної башти. Дана форма рідко зустрічається в елліністичних комплексах. Зокрема схожий світильник відомий з розкопок на Березані, де він датується не раніше ніж V ст. до н.е. [Шейко, 2014, с. 393]. Ймовірно така форма була відома грецьким поселенцям ще й у середині IV ст. до н.е., на час, коли зводився комплекс південної башти, з якого почалася забудова поселення.

Насамкінець, особливу увагу привертає одинична знахідка кістяного світильника. Він відноситься до відкритого типу, виготовлений із суглобової кістки крупної тварини і являє собою посудину у вигляді чаші зі значними слідами кіптяви (рис. 3.36). Його параметри наступні: реконструйований діаметр 7,4 см, висота 3 см, з одного боку кістка утворює виступ у вигляді ручки, привертає увагу майстерно виконане дно. Виріб походить з розкопок східної частини поселення, де розміщувалися заглиблені з ґрунт житлові об'єкти варварського населення, що й визначає час його побутування.

Окремі світильники з поселення Маслини відомі лише за польовими звітами, тому їх характеристика не наведена. А відомі фрагменти за візуальними спостереженнями належать до вищеописаних типів. Таким чином, вдалося з'ясувати, що на поселенні Маслини протягом всього часу його існування населення традиційно використовувало освітлювальні прилади у вигляді світильників. З території укріплення походять переважно гончарні вироби, чорнолакові, ангобовані або без спеціального покриття. Вони відносяться до аттичного виробництва або ж виготовлені у майстернях Херсонеса Таврійського і потрапили на поселення в якості невід'ємного атрибуту давньогрецького побуту. Ліплені світильники походять переважно з відкритого селища, яке після гибелі античної пам'ятки було зайняте пізніми скіфами, й імітують відомі гончарні форми; унікальною є знахідка кістяного світильника.

До іншого типу кераміки спеціального призначення відносяться також туалетні флакони для зберігання ароматичних масел. Вони представлені унговентаріями — мініатюрними посудинами видовжених пропорцій на пласкому дні (рис. 3.37:1—7). Цілі форми сягають висоти 13 см, мають діаметр дна близько 3 см і діаметр по вінцю 2—2,5 см. Здебільшого вони виготовлені з червоної херсонеської глини і орнаментовані у верхній частині тулуба характерними оперізуючими смугами бурої фарби. Зустрічаються також світлоглинняні вироби подібних форм. З керамічного комплексу поселення Маслини можна виділити принаймні два типи унговентаріїв, в

залежності від розширення центральної частини посудини. До першого відносяться орнаментовані флакони з діаметром у найширшій частині тулуба 7 см. Другий тип представлений вузькими посудинами, де найбільший діаметр у середній частині тулуба становить 4,5 см. Найближчі аналоги походять з садиби У-6 поселення Панське I, де вони віднесені до херсонеського виробництва і датуються кінцем IV — початком III ст. до н.е. [Kašaev, 2002, p. 155].

До специфічної кераміки слід віднести також фрагменти поїльника, від якого збереглася лише частина ріжка (рис. 3.37:8). Виріб був виготовлений з червоної глини, яка містила незначні домішки вапняку, що говорить про херсонеське походження посудини. Ріжок був ретельно загладжений і зберігся на довжину 3,8 см. Серед відомих аналогів можна згадати імпортований чорнолаковий виріб з поселення Панське I, де він віднесений до елліністичного часу [Hannestad, 2002, p. 131].

3.5.3. Глиняні вироби для заняття промислами

Поруч з рядовими побутовими речами, на Маслинах присутня низка артефактів, що свідчить про поширення домашніх промислів. Перш за все, це ткацтво. Пряжу отримували за допомогою веретена, від якого збереглися чисельні прясельця, що насаджувалися на нижній кінець дерев'яного стержня для додання веретену рівномірного обертання [Латышева, 1998, с. 18]. На Маслинах знайдено близько 60 таких прясельць (рис. 3.38:1—11); спеціальних відтисків чи клейм на поверхні виробів зафіксовано не було. Прясельця з Маслин відрізняються великою різноманітністю форм: конічні, біконічні, бочкоподібні, кулеподібні, рідше зустрічаються прясельця у вигляді плоского круга з отвором в центрі, «котушки» та інші. Майже всі вони зроблені з глини, але одне виготовлене з каменю і одне зі свинцю [Латышева, 1998, с. 13]. Глина, з якої вони зроблені, за якістю та характером домішок подібна до тіста, з якого виготовлялися ліплені посуд. На основах багатьох прясельць прослідковуються поглиблення зі слідами спрацьованості, що утворилися в процесі прядіння від тертя прясельця з

нижнім кінцем веретена. Характерною рисою цієї категорії виробів з Маслин є їх виготовлення з фрагментів гончарної кераміки. Найчастіше для цих цілей використовувалися основи ніжок, що відбилися від канфарів, флаконів, а також бази невеликих амфор, в центрі яких просвердлювалися круглі отвори. До того ж, серед амфорних ніжок зустрічалися і заготовки під виріб з наміченими точками для свердління отворів [Латышева, 1998, с. 19]. Сліди розвитку прядильного ремесла зафіксовані й на інших пам'ятках регіону — на поселенні Панське I [Rogov, 2002, р. 274], у Керкінітіді [Кутайсов, 2004, с. 68].

Тканину давні греки традиційно отримували за допомогою ткацького верстата [Кругликова, 1984, с. 34; Латышева, 1994, с. 17-18]. Аналогічний спосіб побутував і на далекій хорі Херсонеса. На існування вертикального ткацького верстата на Маслинах вказують численні знахідки глиняних грузил (рис. 3.38:12—20). Вони представлені усіченими чотиригранними пірамідками заввишки 6-7,5 см з наскрізним отвором у верхній частині виробу. Сторона підквадратної основи коливається в межах 3—5 см. Про традиційність такого виду ремесла свідчать подібні вироби, зафіксовані на сусідніх поселеннях регіону, зокрема, на садибі У-6 поселення Панське I [Rogov, 2002, р. 274].

Різняться грузила з Маслин за якістю глиняної маси та обпалом. Майже половина з них виготовлена зі щільної глини високої якості, що нагадувала амфору. Такі грузила певно були привезені разом з товаром на поселення з інших центрів. Зокрема в Керкінітіді відомий імпорт таких грузил з Херсонеса Таврійського та Синопи [Кутайсов, 2004, с. 68]. Грузила другого типу за глиняною масою з домішками піску, вапняку, соломи нагадували тісто для ліпленого посуду та, певно, виготовлялися мешканцями поселення на місці. Окрім застосування таких виробів у ткацькому ремеслі, існує припущення про їх вотивне значення [Кутайсов, 2004, с. 68]. Таким чином, керамічний комплекс поселення Маслини представлений всіма основними формами посуду і виробами спеціального

призначення, які забезпечували у повній мірі життєдіяльність населення. Характеризуючи окремі групи матеріалу вдалося прийти до наступних висновків. За елліністичного часу Херсонес Таврійський дійсно переживав значну хвилю економічного підйому, про що свідчить його повний контроль над забезпеченням віддалених поселень передусім продуктами у амфорній тарі. З іншого боку, в цей же час Херсонес стає одним з передових виробників власної керамічної продукції у вигляді кухонного і столового посуду, дрібної тари, виробів спеціального призначення, які мають характерне декорування. Продукція в якості товару масово проникає на віддалені поселення, яким було Маслини, а також за межі Херсонеської держави, до Ольвійського полісу, де вона відома в культурних шарах елліністичного часу. З іншого боку, на керамічних матеріалах з поселення Маслини відомий зворотній вектор між полісною торгівлю у вигляді сіродощеного посуду. Враховуючи географічне розташування пам'ятки, варто визнати її стратегічне економічне значення і віднести даний пункт до так званої контактної зони, де перетиналися інтереси Херсонеса Таврійського, Ольвії та варварського населення.

Аналізуючи керамічний комплекс Маслин, вдалося дійти висновку, що метрополія у повній мірі забезпечувала поселення хори власною продукцією, про що свідчить масова херсонеська кераміка, зокрема амфорна тара. Дрібна керамічна тара, зокрема фляги, на поселенні Маслини демонструють, поруч з типовим столовим та кухонним посудом, широкий асортимент керамічного виробництва херсонеських майстерень в період еллінізму. Дана продукція була поширена й за межами херсонеського полісу.

Аналіз кераміки з Маслин дає достатні підстави констатувати існування та активне функціонування північно-західного вектору херсонеської торгівлі та економічних зв'язків між Херсонесом Таврійським та Ольвією в елліністичний час. Раніше такий напрямок зафіксував М. І. Золотарьов та підставі аналізу амфорної тари [Золотарев, 1994, с. 128].

Чорнолакова кераміка з поселення Маслини датується переважно за канфарами, які побутують від кінця IV ст. до н.е. до останньої чверті III ст. до н.е. Саме на цей час припадає пік активності життя на сусідніх садибах. Канфари з Маслин знаходять паралелі в багатьох античних центрах, починаючи з сусідніх поселень хори Херсонеса, Ольвії, Істрії і закінчуючи материковою Грецією.

Керамічні вироби спеціального призначення, зокрема світильники, як специфічна форма побутових речей давнього населення, дозволили розширити інформацію про матеріальну культуру населення Північно-Західної Таврики за елліністичного часу. Інші вироби культового призначення, теракота та ритуальний посуд, переконливо демонструють універсальність побуту міського центру та периферійних поселень. Тим не менше, варто зазначити, що населення використовувало дані речі в невеликій кількості, що свідчить про обмежений економічний потенціал віддалених пам'яток. Таким чином, варто відзначити традиційність античного побуту на віддаленому херсонеському поселенні Маслини, де керамічні матеріали представлені основними типами побутових речей елліністичного часу.

3.6. Ліплений посуд

Ліплений посуд займає значне місце у керамічному комплексі античних поселень [Кастанаян, 1984, 232-233; Марченко, 1988, с. 123-130]. За підрахунками В.О. Латишевої, всього за час розкопок поселення Маслини було отримано близько 20 тис. фрагментів посудин цієї категорії, цілих чи тих, що піддаються реконструкції форм нараховується близько сотні. Загалом вміст фрагментів ліпленої кераміки в керамічному комплексі поселення складає 25-30%; близько 40% всіх ліплених горщиків орнаментовані [Латышева, 1997, с. 57]. Наразі перевірити ці дані проблематично у зв'язку з розпорошеністю колекції, в якій ліплений посуд часто неможливо пов'язати з польовою документацією. Дана група кераміки на поселенні представлена традиційними формами — горщиками, мисками,

каструлями, сковорідками. Сліди виробництва ліпленої кераміки у межах укріплення зафіксовано не було, на відміну від відкритого селища, де в ході розкопок були знайдені скупчення глиняної маси для виробництва кераміки. Ця частина пам'ятки була заселена варварським населенням можливо від самого початку зведення античних садиб. Технологія виробництва такого посуду для поселень херсонеської хори найбільш повно описана для садиби У-6 поселення Панське I [Stolba, 2002, р. 180-183]. Так В. Ф. Столба пропонує поділяти традиційно весь процес домашнього керамічного виробництва на такі основні етапи: приготування пластичної маси, формування, обробка поверхні, декорування, висушування посудини, усунення тріщин в процесі висушування, випалювання. Щоб не повторювати детального опису кожного етапу виготовлення посуду на поселенні Панське I, можна припустити, що аналогічні процеси відбувалися й на поселенні Маслини, оскільки місцеві ліплені посудини, зафіксовані на Панському I, знаходять тут свої повні відповідники. Особливу увагу варто звернути на декорування посуду, яке попри своє феноменальне територіальне поширення було консервативним та здебільшого етновизначальним. Аналогічно до матеріалів з Панського I, ліплена кераміка з Маслин декорувалася ямково-пальцевими вдавленнями, інколи з відбитком нігтя; косими чи прямими насічками по краю вінця, виконаними паличкою чи ножом. Загалом весь скіфський посуд представлений на Маслинах товстостінними, грубо зробленими посудинами різних форм. Класифікація даного ліпленого посуду також узгоджується з розробками В.Ф. Столби на прикладі колекції Панського I. Колекція з Маслин їй цілком відповідає, а дещо — і доповнює. До першої групи відносяться закриті форми, які, в свою чергу, поділяються на окремі типи. На поселенні присутній тільки тип 1, який є наймасовішим серед всього масиву ліпленої кераміки (близько 70%) і представлений горщиками з округлим тулубом, плоским дном і відігнутим назовні вінцем, діаметр від 9 до 30 см. Висота таких посудин становить від 10 до 34 см, діаметр дна зазвичай у два-три

рази менший за діаметр вінця (рис. 3.39; 3.40). Більшість таких посудин має грубу поверхню нелощену поверхню темно-сірого або чорного кольору, на багатьох горщиках збереглися сліди приготування їжі на вогні. Близько третини цього посуду орнаментована вдавленнями пальцем чи паличкою або косими насічками по вінцю (рис. 3.44:1—3; 3.45).

Аналогічний посуд з Калос-Лімена пов'язаний з пізньоскіфськими будівлями і датується кінцем третьої чверті I — першою половиною II ст. н.е. [Уженцев, 2006, с. 33]. Переглядаючи позицію В. О. Латишевої щодо співіснування греків, таврів та скіфів [Латьшева, 1997, с. 57], можна зробити припущення, що окремі заглиблені будівлі східної неукріпленої частини поселення Маслини дійсно були пов'язані з пізньоскіфським населенням. Однак ранній амфорний матеріал на території розміщення напівземлянок дає можливість припускати тут проживання варварського населення від другої половини IV ст. до н.е. Етнічно це населення було близьке пізнім скіфам з другої половини III ст. до н.е., але до його складу входили й інші народи [Власов, 1999, с. 20-21].

Друга група представлена закритими формами. Перший тип представлений каструлями для приготування їжі (тип 8, за В. Ф. Столбою), яких з усього масиву виокремлюється близько 5 %. Це широкі посудини з відігнутими назовні бортами та округлим приземистим тулубом. Всі ці вироби мають специфічні виступи з внутрішнього боку вінця для утримування покритишки. Характерною ознакою даної форми є наявність горизонтальних ручок, інколи приліплених під вінцем та відсутність лощення поверхні (рис. 3.41:1; 3.44:6). Як і Панському I, ці посудини з Маслин за формою імітують відомі елліністичні гончарні вироби, які, на думку дослідників, були відомі з пізньоархаїчного часу [Stolba, 2002, р. 186].

Наступна форма представлена мисками з опуклими стінками та рівними чи загнутими до середини вінцями (тип 9, за В. Ф. Столбою); у загальному масиві ліпленого посуду такі вироби займають близько 15%

(рис. 3.41:2—5). Верхній діаметр таких посудин варіюється у межах 19—30 см. Такі вироби мають широке поширення як на сусідніх пам'ятках херсонеської хори, так і далеко за її межами, про що вже неодноразово наголошувалося в історіографії і датуються широким хронологічним діапазоном: наприклад, на садибі У-6 Панського I такі миски датуються від другої половини IV ст. до н.е. і до часу загибелі поселення [Stolba, 2002, р. 185]. До того ж, В. Ф. Столба зазначає, що за своїми технологічними особливостями вони не є однорідними. За характерними домішками окремі вироби, принаймні з Панського I, можна віднести до кизил-кобинської кераміки, тому однозначне їх трактування як скіфські наразі є упередженням [Stolba, 2002, р. 186].

Серед ліпленої кераміки з Маслин зустрічаються також в поодиноких випадках солонки (тип 10), які морфологічно імітують гончарні вироби і були широко розповсюджені у Північному Причорномор'ї протягом тривалого часу (рис. 3.41:6). Точно датувати такі вироби наразі неможливо, час їх побутування приходить на всю другу половину I тис. до н.е. [Stolba, 2002, р. 186-187], що може опосередковано свідчити про тривалий період існування пізньоскіфських об'єктів.

До окремої групи ліпленої кераміки слід віднести вироби спеціального призначення — курильниці та фіміатерії (рис. 3.41:7—9; 3.44:7). Враховуючи специфіку форми останнього, не виключено, що він відноситься до грецького виробництва. Курильниці слугували очевидно для обкурювання поховальної споруди під час поховання, або для ритуальних дій на території безпосередньо і самого поселення. Серед них вирізняються вироби грушоподібної форми з характерними канелюрами по тулубу. Аналогічні вироби відомі з Єлизаветинського городища і датуються доволі раннім часом — кінцем IV — першою третьою III ст. до н.е. [Синика, 2014, с. 83-84]. Походження канельованих курильниць часто пов'язують з Прикубанням, звідки вони з другої чверті IV ст. до н.е. розповсюдилися аж до Добруджі, а в Криму побутують до I ст. до н.е. [дет. див.: Синика, 2014,

с. 96-96]. Ліплений фіміатерій відомий в одиничному випадку і морфологічно повторює відомі гончарні вироби херсонеського виробництва. В масиві ліпленого посуду зустрічаються також цідилки (рис. 44:4—5), які представляють собою грубо виліплені вироби з наскрізними проколами по всій площині та спеціальним отвором.

Таким чином ліплена скіфська кераміка з Маслин маркує сліди міжетнічних контактів у регіоні, однак, будучи масовим матеріалом, не має чітких хронологічних меж побутування, що ускладнює визначення ступеню взаємодії еллінів зі скіфами. Проте, концентрація знахідок, перш за все, посуду негрецького походження на поселенні дозволяє говорити про його широкий побутовий діапазон використання, а, значить, і про певну взаємодію в часі різних за етнічним складом груп населення. Інше питання стосується їх соціальних відносин, проте воно не може бути вирішене лише на підставі вивчення побутових речей.

Значно менше в матеріальній культурі Маслин представлені речі, які традиційно пов'язуються з кизил-кобинською археологічною культурою. Присутність таврів у регіоні вже й раніше фіксувалася в ході досліджень поселень херсонеської хори. Її маркують здебільшого поховання у кам'яних скринях та специфічний посуд. Так характерна димлена кераміка з врізним та гребінчастим орнаментом добре відома з Керкінітіди та Панського I [Рогов, 2005, с. 196-199]. Найбільш проблемним моментом у цьому питанні лишається взаємовідношенні греків та таврів у межах однієї пам'ятки. Так Є. Я. Рогов зазначив, що в керамічному комплексі Керкінітіди кизил-кобинська кераміка з'являється задовго до заснування Херсонеса, а на Панському I ймовірно була подібна ситуація [Рогов, 2005, с. 198], тобто таври займали дану територію до включення її до херсонеської хори. З іншого боку, В. Ф. Столба датує кизил-кобинську кераміку з Панського I часом від середини IV ст. до н.е. і пов'язує факт її появи тут з приходом херсонеситів разом із залежним таврським або скіфо-таврським населенням [Столба, 1991, с. 10], хоча згодом теза про скіфський компонент у

варварському населенні на прикладі Керкінітіди була спростована [Кравченко, 2009, с. 198].

Подібно до інших поселень регіону, в керамічному матеріалі Маслин виокремлюється група кизил-кобинського посуду, представлена одиничними фрагментами лискованих орнаментованих виробів (рис. 3.42; рис. 3.43). Вперше на таврський посуд на Маслинах звернула увагу В.О. Латишева у статті про населення херсонеської хори в Північно-Західному Криму [Латышева, 1997, с. 57-61]. На її думку, таври з'являються на поселенні разом з переселенцями з Херсонеса, адже фрагменти кизил-кобинської кераміки були знайдені саме в культурному шарі давньогрецького поселення. Також, за висновками В. О. Латишевої, таври не представляли на поселеннях хори самостійного етносу, а на Маслинах зокрема вони мали залежне положення у землеробській общині греків-колоністів та обслуговували їх побут, про що свідчить походження таврської кераміки з укріпленої частини поселення [Латышева, 1997, с. 59]. Але присутність посуду в приміщеннях баштових комплексів не підтверджує там постійну фізичну присутність таврів, а може свідчити лише про економічні зв'язки між грецьким та таврським етносами. В.О. Латишева була схильна датувати посуд кизил-кобинської культури часом від кінця IV до II ст. до н.е., тобто періодом всього існування пам'ятки.

Інші результати показали сучасні дослідження старожитностей носіїв кизил-кобинської культури у Західному Криму. За новітніми розробками Е. А. Кравченко, ця категорія посуду з Маслин відноситься до таврського періоду розвитку кизил-кобинської культури (ТП-2) і може датуватися 373—350 рр. до н.е. [Кравченко, 2011, с. 234]. Орнаментация виробів у вигляді врізних фігур відноситься, за С. М. Сенаторовим, до третього етапу кизил-кобинської культури, що датується другою половиною VI – першою половиною IV ст. до н.е. [Сенаторов, 2002, с. 15]. Такі розробки дозволяють припускати інший розвиток подій в регіоні у ранньоелліністичний час. Зокрема скореговане і доволі вузьке датування даного посуду з Маслин дає

можливість говорити про заселення таврами даної території в період до приходу грецьких колоністів. Цей факт підтверджується, перш за все, тим, що надходження амфорної тари на поселення активно починається саме з середини IV ст. до н.е. До того ж, одиничні фрагменти таврського посуду говорять про мінімальне використання даної кераміки, очевидно вже після зникнення варварського поселення на місці Маслин. Тому говорити про яку-небудь роль таврського населення в середовищі грецької общини в межах даної пам'ятки наразі можна вкрай гіпотетично. З іншого боку, лишається фактом присутність таврів у цьому регіоні аж до освоєння його херсонеситами.

РОЗДІЛ 4

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ПОСЕЛЕННЯ МАСЛИНИ В СИСТЕМІ АНТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ ТАВРИКИ

4.1. Поселення Маслини та організація хори Херсонеса Таврійського

4.1.1. Зв'язки поселення в системі «поліс-хора»

Детальний аналіз археологічного матеріалу, який походить переважно з закритих комплексів Маслин, дозволяє наблизитися до реконструкції історичних процесів у Північно-Західній Тавриці в елліністичну добу та з'ясувати місце цієї пам'ятки в загальній системі поселень херсонеської хори. На підставі його комплексного вивчення можна також здійснити спробу з'ясувати, яку роль відіграла ця пам'ятка для херсонеської хори в цілому. Проте, дослідження цілісної системи зв'язків «поліс-хора» на прикладі конкретної пам'ятки може дати очікувані результати лише разом із активним залученням матеріалів з розкопок інших поселень цього регіону. Такий аналіз не лише додає нової інформації про устрій поселення та його господарську діяльність, а й, врешті, дозволяє робити узагальнюючі висновки про просторовий розвиток та стан економіки Херсонеського полісу часу його найвищого розквіту.

Проте, передусім варто відзначити низку дискусійних моментів, які наразі мають у інтерпретації конкретного матеріалу з поселення, оскільки вони залишаються так само дискусійними і для інших пам'яток. Так, вивчення будівельних решток вже досліджених античних поселень регіону і Маслин, зокрема, показало їх різнопланову забудову, в якій особливо відзначаються укріплені садиби з баштами. Саме вони власне й маркують поширення херсонеських пам'яток. Свого часу саме ця риса херсонеської забудови дозволила дійти висновку про агресивний та наступальний

характер освоєння території Західної Таврики у другій половині IV ст. до н.е. [Щеглов, 1981, с. 212]. У цьому відношенні дискусійним лишається першочергове призначення таких башт та декілька поверхової кам'яної забудови в цілому, яка, в залежності від поглядів дослідника, подекуди набуває значення фортифікації. Цей момент є важливим, передусім, у зв'язуванні питання зовнішньої політики херсонеської держави в елліністичний час, а саме характеру відносин із оточуючим варварським середовищем.

Дослідження будівельних комплексів поселення Маслини переконливо свідчить про поліфункціональний характер таких башт, які використовувалися передусім як об'єкти, житловий характер яких було поєднано з господарською та захисною функціями. Такі риси забудови властиві основній масі сільськогосподарських поселень на території материкової Греції та Пелопоннесу [Наман, 1969, с. 16; Nowicka, 1975, р. 61; Реґірка, 1973, р. 113-143; Lohmann, 1992, р. 40-51]. У зв'язку з цим, варто ще раз звернутися до трактування терміну ΤΑ ΤΕΙΧΕ, що згадується в херсонеській присязі і має смисловий зв'язок з поселеннями, підпорядкованими Херсонесу. В історіографії тривалий час переважала думка, що під цим визначенням варто розуміти укріплені поселення Північно-Західної Таврики, фортеці з основною оборонною функцією [Дашевская, 1964, с. 151-153; Щеглов, 1978, с. 75-77]. Однак більш широке значення цього терміну не виключає також таких понять як стіна або огорожа [Nowicka, 1975, р. 9], чим могли позначатися садиби з баштами та обвідними стінами, як це спостерігаємо на поселенні Маслини, де оборонна функція башт в якості основної спростована в процесі аналізу археологічного матеріалу.

До типової херсонеської забудови відносяться також обвідні стіни поселення, які оточували його вздовж всього периметра, але за характером кладки та відносно невеликою шириною (менше або близько 1 м) їх наразі

важко віднести до фортифікаційних споруд. Ці висновки про головні елементи організації життєвого простору на Маслинах набувають особливого значення, враховуючи віддаленість поселення від центру поліса та його усталену в літературі роль північного «форпосту» Херсонеської держави. Активна експансійна політика Херсонеса у Північно-Західній Тавриці, направлена на освоєння нової території, та періодичні конфлікти з варварами, ймовірно, все ж не створили конфліктної ситуації в регіоні. Це зрозуміло, оскільки окраїна держави залишалася без належних оборонних елементів, які б мали дійсно захищати велику територію. До того ж, не маючи надійних свідчень письмових джерел про соціальний склад населення поселень хори, слід констатувати реальну відсутність у матеріальній культурі Маслин типових військових артефактів, перш за все, будь-яких фрагментів наступальної та оборонної зброї. Тобто, можна констатувати, що, розширюючи власні володіння, Херсонес Таврійський, очевидно, забезпечував власну безпеку у більшій мірі дипломатією у відношенні до варварського середовища, а не фактичною військовою присутністю в регіоні. Зовнішньополітична ситуація навколо Херсонеського полісу в період від раннього до пізнього еллінізму кардинально змінилася [Виноградов, 1990, с. 369; Виноградов, 1995, с. 24, 34], що згубно вплинуло передусім на поселення його хори. Але археологічно простежується, що північна межа держави була представлена типовою пам'яткою з характерними садибами, зблокованими за квартальним принципом на кшталт міської забудови Херсонеса, тобто, в типологічному відношенні — такими ж пам'ятками, які відомі зараз на Тарханкутському півострові та в районі Керкінітіди [Буйских А., 2008а, с. 148]. А це означає, що забудова Маслин протягом існування поселення кардинально не змінювалася і не містить типових елементів оборонного будівництва.

Інший аспект, що розкриває значення поселення Маслини в контексті вивчення розвитку Херсонеської держави, можна визначити на підставі

дослідження його керамічного комплексу. По-перше, слід констатувати добре налагоджені економічні стосунки поселення з центром полісу. Вони, перш за все, підтверджуються фактом абсолютного переважання в керамічному комплексі Маслин тарних амфор херсонеського виробництва. Знову-таки, схожа картина присутня на всіх інших пам'ятках херсонеської хори в цій частині Таврики. Тобто очевидно, що саме звідти, безпосередньо або за участі інших центрів регіону (зокрема, Керкінітіди або Калос Лімену), надходили основні продукти харчування, перш за все, вино місцевого виробництва в амфорах та інший товар. Він призначався для населення віддалених поселень хори, в замін яких цілком вірогідно постачалися продукти землеробства та тваринництва, а також ті, які пов'язані з їх первинною переробкою, зокрема, шкіра та кістка як матеріал для ремісничого виробництва. По-друге, дослідження масової керамічної тари, проведене нами, дало підставу відзначити однотипність імпортих амфор як з самим елліністичним Херсонесом, так і з синхронними пам'ятками Північно-Західної Таврики. Переважання тари з Синопи, Гераклеї Понтійської, Фасоса говорить про включення пам'ятки до орбіти торгівельних зв'язків Херсонеса та тісний зв'язок з ним, оскільки саме поліс виступав посередником у економічних контактах з поселеннями хори. По-третє, характерною рисою керамічного комплексу поселення Маслини є присутність тут широкого спектру форм гончарного посуду переважно херсонеського виробництва за відсутності на поселенні власних гончарних майстерень. Таким чином, вивчаючи матеріальну культуру даної пам'ятки, вдалося зафіксувати інтенсивні торгівельно-економічні та культурні зв'язки в системі «поліс-хора», які прослідковується саме завдяки масовому надходженню до віддалених поселень товарів першого вжитку з Херсонеса Таврійського. Про внутрішньополісні економічні відносини свідчать знахідки на Маслинах монет херсонеської [Латышева, 1978, с. 59; дод. Е] і керкінітідської чеканки III ст. до н.е. у кількості дев'яти штук. Частково вони

видані С.Ю. Саприкіним [Сапрыкин, 2005, с 33]. Така незначна їх кількість може свідчити насамперед про характер цих зв'язків. Очевидно варто говорити не стільки про товарно-грошові відносини між центром і поселенням Маслини, стільки про наявність товарно-обмінних, які, тим не менше, могли регулюватися державною політикою.

4.1.2. Міжполісні економічні контакти в Північному Причорномор'ї: Херсонес — Ольвія та Маслини

Ще один напрямок зв'язків поселення Маслини демонструє по лінії міжполісних контактів в економічній галузі. В історіографії існує окремий напрямок, що досліджує політичні зв'язки північнопричорноморських полісів за елліністичної доби, де послідовно розкриваються основні етапи розвитку контактів між античними державами регіону, їх передусім військово-політичний чи соціальний характер та лише як додаток — економічна складова [Виноградов, 1995, с. 5-56; Былкова, 1995, с. 61-64; 2008, с. 56-64; Доманский, 1995, с. 78-99; Золотарев, 1994, с. 123-137; 2002, с. 68-69].

Археологічний матеріал з Маслин дозволяє на новому рівні встановити ступінь контактів між Херсонеською державою та Ольвією та надає можливість реконструювати роль даного поселення як ймовірного, проте необхідного транзитного пункту в цих контактах. В елліністичний час обидва сусідні поліси переживають хвилю економічного підйому, про що свідчить, зокрема, потужний розвиток власного керамічного виробництва в обох центрах та торгівлі із Середземномор'ям. Проблема широких політичних зв'язків між цими полісами в даний період наразі лишається не вирішеною до кінця, не зважаючи на джерельну базу, представлену, перш за все, лапідарними написами та масовим археологічним матеріалом, яким виступає глиняний гончарний посуд. Для періоду еллінізму епіграфічні пам'ятки, що засвідчують наявність міжполісних контактів, представлені у вигляді почесного декрету на честь сім'ї херсонеситів в Ольвії, а також

проксеніями громадянам обох полісів, посвяти, надгробним написом ольвіюполіту в Херсонесі [Виноградов, 1995, с. 30, 40]. Особливу увагу варто звернути на ольвійських декрет на честь херсонесита Аполлонія з синами, зміст якого має суто економічний характер. У ньому йдеться про грошові позики Ольвії від громадянина Херсонеса Аполлонія, сини якого на лоляльних умовах приймали виплату боргу в період економічної нестабільності, що мало місце в другій половині III — першій половині II ст. до н.е. [Виноградов, 1989, с. 209-217]. Цей документ є реальним доказом того, що в елліністичний час існували тісні економічні стосунки між обома полісами. Проте, оскільки кількість таких свідчень збільшується вкрай повільно, натомість, переважну більшість нових висновків про характер економічних стосунків можна зробити саме на підставі ретельного вивчення масового керамічного матеріалу та порівняння знахідок з різних пам'яток. Масові керамічні знахідки є вагомим аргументом наявності стабільних торговельних контактів між Херсонесом та Ольвією. Частково це питання було порушене на підставі вивчення колекції амфорних клейм херсонеського виробництва, знайдених в Ольвії.

Двосторонні торговельно-економічні контакти між полісами демонструє, в першу чергу, херсонеський матеріал з Ольвії, представлений амфорною тарою та столовим посудом. М.І. Золотарьов свого часу дійшов висновку, що з останньої третини III ст. до н.е. до Ольвії з Херсонеса збільшуються поставки товарів, передусім, вина у амфорах, що співпало у часі з розширенням релігійно-політичних контактів між полісами. Виходячи із вивчення херсонеських амфорних клейм, знайдених в Ольвії, на його думку, ця торгівля переживає певні фази підйому та занепаду і у першій чверті II ст. до н.е. остаточно припиняється [Золотарев, 1994, с. 128].

Стосовно ж інших видів кераміки, то дискусійним є не лише визначення центрів виробництва окремих типів столової і кухонної кераміки з Ольвії та Херсонеса, а й безпосереднє виділення компактних груп довізного

матеріалу, знайденого в обох центрах, які часто зараховуються до виробів місцевих майстерень, причому, один і той же різновид керамічної продукції — як місцевий в обох центрах. Як було показано вище, це, перш за все, сіролощений посуд, часто практично із чорним покриттям, який зустрічається на поселеннях хори обох полісів та в самих полісах, але його інколи відносять до місцевого херсонеського виробництва [Егорова, 2009, с. 65-66], незважаючи на те, що для керамічного комплексу Ольвії він є масовим матеріалом впродовж значного проміжку часу [Буйских С., 2007, с. 39-42]. З іншого боку, до ольвійського місцевого виробництва, хоч і з певним застереженням, було віднесено деякі розписні та прості гончарні посудини [Зайцева, 1982, с. 59], які, згідно з сучасними уявленнями, у більшій мірі відповідають херсонеському керамічному виробництву. Складнощі виникають також в ході атрибуції кухонного посуду, який для даного періоду був ідентичним за формою та кольором випалу. Звісно, що остаточні висновки про походження окремих груп кераміки можна буде робити, лише отримавши конкретні результати аналізів глиняної маси.

В археологічному матеріалі з поселення Маслини присутній матеріал, що наявно демонструє торгівельно-економічні контакти Херсонеського полісу з Ольвійським. Він представлений сіролощеною керамікою, яка, за попередніми висновками, зробленими на підставі вивчення масового ольвійського матеріалу ще від пізньоархаїчного часу, виготовлялася саме в гончарних майстернях Ольвії. Основним аргументом на користь її місцевого походження є масовість та різноманіття форм як у самому місті, так і на поселеннях ольвійської хори протягом довгого відрізка часу, присутність бракованих та погано випалених виробів, а також виготовлення одних і тих самих форм посуду не лише у сіролощеному, а й у червоноглиняному варіантах. Надходження ольвійського посуду очевидно відбувалося через Херсонес, який також міг запропонувати в якості товару власну продукцію та місцеве вино у тарних амфорах. Хоча не виключені й товарно-грошові або

товарно-обмінні зв'язки в межах контактної зони, що сформувалася на кордоні обох полісів.

Наразі очевидно, що з херсонеськими амфорами до Ольвії в якості товару надходив також столовий керамічний посуд та дрібна керамічна тара. Тому важливим здається виокремлення цієї привізної групи посуду з-поміж ольвійської місцевої кераміки, що дозволить додати нових аргументів у вирішенні питання про економічні та культурні зв'язки між двома сусідніми північнопричорноморськими полісами за елліністичної доби.

Довізний посуд в Ольвії, що походить з Херсонеса Таврійського, як доводить його дослідження, здійснене нами, репрезентований компактними групами столових форм з розписом, а також дрібною тарою — флягами та посудом спеціального призначення, зокрема, фіміатеріями. Розписний посуд представлений глеками різної форми, на зовнішню поверхню котрих нанесений рослинний орнамент або горизонтальні смуги переважно у середній частині тулуба червоною чи коричневою фарбою. Орнаменти на збережених фрагментах умовно можна поділити на три групи. До першої відносяться концентричні волютоподібні завитки різного розміру та складності виконання, а також поєднаний з ними хвилеподібний декор (рис. 3.21). Часто рослинний орнамент поєднується в одну композицію зі смугами, які розміщуються переважно під розписом (рис. 3.22). Остання група представлена горизонтальними смугами у місці найбільшого розширення тулуба глека або на плечах (рис. 3.23). Вивчаючи розписний посуд херсонеського виробництва з Ольвії, варто зазначити, що серед орнаментованих фрагментів зустрічаються дещо відмінні матеріали, які мають схожий рослинний розпис, але відрізняються, перш за все, характеристиками глини, вмістом домішок та способом обробки поверхні. В деяких випадках орнамент наносився на лощену поверхню посудини аналогічною червоною або коричневою фарбою. Глина таких уламків яскраво оранжева, не містить виражених включень вапняку та дещо

щільніша. Тому, можливо, такий посуд можна віднести до ольвійського місцевого виробництва, проте, не виключено, що сам тип декору міг сформуватися під безпосереднім херсонеським впливом. До того ж, варто враховувати, що в цей час стиль Гадра набув свого розквіту на території всього Східного Середземномор'я [Lungu, 2014, p. 234-236].

Тема розписного посуду з античних центрів Північного Причорномор'я була порушена ще на початку XX ст. та неодноразово висвітлювалася в науковій літературі, де найгостріше поставало питання його походження. Теза про місцеву ольвійську розписну кераміку знайшла свій розвиток зокрема у численних роботах [Книпович, 1941, с. 139-151; Дашевская, 1967, с. 162-168; Зайцева, 1982, с. 50-69]. Проте сьогодні в ольвійському керамічному комплексі можна з високою долею вірогідності виокремити виключно закриті форми посуду, які можна віднести до херсонеського виробництва, перш за все, за стійкими візуальними характеристиками глини та усталеними стилістичними і технологічними особливостями розпису.

Найближчі аналоги посуду з таким орнаментом відомі саме з території Херсонеського полісу. Аналогічний матеріал широко відомий на поселеннях Кара-Тобе, Чайка, Південно-Донузлавське городище, Беляус, Тарпанчі, бухта Вітряна та ін. [Дашевская, 1967, с. 162; Егорова, 2014, с. 319]. Зокрема з культурного шару 70-60 рр. III ст. до н.е. городища Калос Лімен відомий майже цілий одноручний глек з рослинним та смужковим орнаментом, впевнено віднесений до херсонеського виробництва [Уженцев, 2006, с. 208, рис. 73, 1]. Дуже схожий глек відомий також з розкопок Ольвії, який, тим не менше, неодноразово був віднесений до місцевої ольвійської продукції [Книпович, 1941, с. 141; Зайцева, 1982, с. 51].

У значній кількості такий матеріал присутній також в керамічному комплексі поселення Маслини. Зокрема звідси відомі численні стінки розписних посудин, а також масивний, ймовірно, дворучний глек (або

столова амфора) з аналогічним розписом по плічках [Котенко, 2015, с. 124]. Аналогічні орнаменти наведені також в узагальнюючій роботі О. Д. Дашевської про елліністичну кераміку з пам'яток Північно-Західної Таврики. Автор цілком дотримується її місцевого херсонеського походження і датує традиційно III — початком II ст. до н.е. [Дашевская, 1967, с. 167-168]. Більше того, ця дата підкріплена матеріалами закритих комплексів з декількох поселень. З розкопок Херсонеса також відомий подібний тип глеків. Зокрема, з цистерни у північно-східному районі городища (квартал ХСVI) походить орнаментований рослинними мотивами глек (горизонтальні гілочки), який, за матеріалами всього комплексу датується в межах III ст. до н.е. [Zolotarev, 2005, p. 197, 209; fig. 11, 4].

Різноманіття форм «смугастих» глеків з Ольвії цілком співвідноситься з відомими матеріалами херсонеського виробництва з різних пам'яток Північно-Західної Таврики. О.Д. Дашевська, зокрема, опублікувала подібні ойнохою та глеку зі смугастим орнаментом з бухти Вітряної, городищ Чайка та Південно-Донузлавське [Дашевская 1967, с. 165-166, рис. 4, 2; 4, 5]. Один з глеків з приміщення III ст. до н.е. Південно-Донузлавського городища має округлий тулуб діаметром 13 см, його поверхня вкрита білим ангобом на який у місці найбільшого розширення нанесено три смуги червоною фарбою. Схожий за орнаментациєю глек з високим циліндричним горлом і роздутими плечима відомий також з будівлі III — початку II ст. до н.е. городища Чайка [Дашевская 1967, с. 165-166, рис. 4, 5; 4, 2]. З цієї ж пам'ятки з приміщень IV — III ст. до н.е. походять також столові глеку херсонеського виробництва з лінійним орнаментом [Попова, 2005, с. 13, рис. 12, 9; с. 19, рис. 33, 6; с. 76; рис. 126, 8; Егорова 2014, с. 317-318, рис. 18, 1, 3]. З поселення Панське I походить також низка червоноглиняних глеків, орнаментованих смугами у середній частині тулуба. Їх виробництво віднесене знову-таки до херсонеського [Кабаев, 2002, p. 161-162, pl. 78, 7, 8, 12]. З городища Калос Лімен також відомий масивний глек херсонеського виробництва з пожежі 70

— початку 60-х рр. III ст. до н.е., орнаментований на рівні плечей трьома смугами червоної фарби [Уженцев, 2006, с. 209, рис. 74, 2]. Аналогічний посуд використовувався і в якості поховального інвентарю. Так з некрополя городища Беляус відомі цілі форми дворучного глека (плоскодонної амфори) зі смугастою орнаmentaцією на плечах посудини та масивного одноручного глека з аналогічним розписом, які також датуються елліністичним часом і відносяться до херсонеського виробництва [Дашевская, 2014, с. 113, табл.4, 2; с. 122, табл. 13, 1]. З поселення Маслини також відомі цілі форми та чисельні фрагменти мальованих херсонеських глеків. Зокрема слід відзначити характерний тип, представлений цілою формою високого одноручного глека, прикрашеного у середній частині чотирма вузькими та однією широкою смугами червоної фарби [Котенко, 2014, с. 333-334]. Глек походить з укріпленої частини поселення, ймовірно з елліністичного приміщення III ст. до н.е.

Саме херсонеське виробництво глеків з орнаmentaцією червоною фарбою у вигляді горизонтальних «поясків» неодноразово стверджувалося дослідниками самого городища. Так ще Г. Д. Белов, публікуючи матеріал з елліністичного будинку в Херсонесі зазначав, що наймасовішою серед знахідок є група глеків, більшість з яких належить місцевому виробництву. Для них характерна однакова херсонеська глина з однаковими домішками, техніка виготовлення, подібність форми [Белов, 1962, с. 152]. Група глеків аналогічної форми відома також з розкопок неодноразово згаданої цистерни північно-східного району Херсонеса, де вони представлені широким спектром форм та варіаціями у взаєморозташуванні смуг орнаменту і датуються III ст. до н.е. [Zolotarev, 2005, p. 197-198, fig. 10-12].

Серед матеріалів херсонеського виробництва у керамічному комплексі Ольвії виокремлюється група посуду спеціального призначення. До малочисельної групи дрібної керамічної тари належать, зокрема, фляги (рис. 3.7). Присутність херсонеських фляг у керамічному комплексі

елліністичної Ольвії вже згадувалася [Котенко, 2014а, с. 385, рис. 2, 2; 2015, с. 127-128, рис. 6]. За аналогіями, що походять з поселень хори Херсонеса Таврійського (Південно-Донузлавське, Калос Лімен, Кульчук, Маслини, Чайка), посудини можна датувати кінцем IV — першою третьою III ст. до н.е. [Дашевская, 1967, с. 165, рис. 4, 3, 6; Кутайсов, 1994, с. 58, рис. 13, 5—6; Ланцов, 2011, с. 77, рис. 2.1; Котенко, 2014, с. 385, рис. 2, 2; Егорова, 2014, с. 319, с. 19, 1]. Слід зазначити, що, попри значний ареал поширення фляг херсонеського виробництва як в межах власної держави так і поза ними (присутність серед ольвійських матеріалів), ця форма дрібної керамічної тари була знайома також гончарям Ольвії. Відома сіроглиняна фляга з Білозерського поселення на східній окраїні ольвійської хори [Билкова, 2014, с. 91, рис. 5], а також фляга з розкопок самої Ольвії [Котенко, 2015, с. 128, рис. 6, 4]. Асортимент херсонеських керамічних виробів в Ольвії доповнюють фіміатерії (рис. 3.33:11—12). Зокрема слід відзначити два фрагменти таких курильниць, про херсонеське походження яких говорить характер глини. На основі цього можна припустити запозичення даної керамічної форми з Херсонесу, оскільки чисельність таких виробів там набагато перевищує такі, що можна віднести до ольвійського.

За таких обставин, економічні зв'язки між полісами, починаючи від ранньоелліністичного часу, не виглядають суперечливо. Тісні торгівельно-економічні контакти, які реально можна прослідкувати на підставі вивчення масового археологічного матеріалу і шляхом співставлення колекцій різних пам'яток, в даному випадку, Херсонеса, Маслин і Ольвії, свідчать про наявність налагоджених відносин між цими двома полісами. Крім того, доводиться вкотре спростувати тезу про військовий конфлікт між полісами в ранньоелліністичний час [Золотарев, 2002, с. 68-69], тобто в період територіального росту Херсонеської держави на північ, адже саме цим часом датується період широких торгівельних зв'язків. Більше того, використовуючи відому на сьогодні інформацію про Північно-Західну

Таврику та район Нижнього Подніпров'я, можливо спробувати побудувати дещо іншу модель контактів між Ольвією та Херсонесом Таврійським у вказаний час.

Це можна зробити шляхом співставлення археологічних матеріалів з рубіжних поселень хори обох елліністичних держав — така робота також проводиться вперше, незважаючи на багаторічні дослідження цієї території. Так наразі остаточно можна стверджувати, що поряд з торгівлею продуктами виноробства в амфорах, Херсонес Таврійський поставляв до Ольвії також власні керамічні вироби в якості товару. Припускаючи той факт, що хори обох полісів межували між собою в районі Перекопу, можна з деякою ймовірністю говорити не лише про північно-західний вектор херсонеської торгівлі, а й про існування певної контактної зони. Таке припущення підтверджується аналізом археологічних матеріалів, зокрема з поселення Маслини, крайнього північного укріплення Херсонеської держави. Тут зустрічається, поряд з масовим столовим посудом з Херсонеса, також ольвійська кераміка. З-поміж досліджених пам'яток, до контактної зони відноситься за місцем розташування передовсім Білозерське поселення у гирлі Дніпра, матеріальна культура котрого знаходить спільні риси не тільки з Ольвією [Билкова, 1994, с. 29; Былкова, 2008, с. 63], а й з віддаленими поселеннями херсонеської хори. У зв'язку з цим, слід зазначити, торгівельні зв'язки Ольвії та Херсонеса з населенням Нижнього Подніпров'я вже фіксувалися для кінця V—IV ст. до н.е. [Былкова, 1995, с. 63-64]. Саме тому дещо дискусійним видається точка зору про належність Білозерського поселення виключно до території ольвійської хори [Билкова, 1994, с. 29], оскільки, як здається, зараз є можливість запропонувати його дещо іншу, посередницьку роль саме у цій контактній зоні.

Базуючись на отриманих результатах, варто переглянути також тезу про херсонесько-ольвійський конфлікт. Справа в тому, що ольвійська присутність наразі доведена лише для поселення Панське I, яке знаходиться

на невеликій відстані від Маслин, і тому, якщо конфлікт мав місце в третій чверті IV ст. до н.е. [Рогов, 1999, с. 135-136], то це неодмінно мало б відобразитися і на поселенні Маслини. Тому, військові сутички Ольвії з Херсонесом, якщо і мали місце, то носили вкрай локальний характер (в межах одної пам'ятки), враховуючи доведені економічні відносини між полісами в елліністичний час на матеріалах поселення Маслини та самої Ольвії.

4.2. Греко-варварські контакти

В ході вивчення поселення Маслини постало питання співіснування грецького та варварського населення серед мешканців Херсонеського полісу, що гостро дискутується вже тривалий час [з літ: Столба, 1990, с. 3-14; Stolba, 1996, с. 439-466; Марченко, 2005, с. 14-26; Зубар, 2005, с. 16-28]. На відміну від ряду античних пам'яток регіону, де чітко простежуються пізньоскіфські культурні нашарування [напр.: Гречко, 2015, с. 177-190], Маслини є одношаровим поселенням. У значному історіографічному масиві виокремлюються протилежні точки зору на міжетнічні контакти у Північно-Західній Тавриці: мирне співіснування та військове протистояння. Особливу увагу в процесі археологічних досліджень пам'яток регіону слід звернути на контакти населення Херсонеської держави зі скіфами та таврами. Крім того, в керамічному матеріалі поселень виокремлюється компактна група відповідного ліпленого посуду та специфічних будівельних решток, представлених землянками та напівземлянками. Всі вони, як відомо на сьогодні за результатами дослідження синхронних пам'яток цього регіону, залишені варварським населенням.

Перші висновки про характер взаємин греків та скіфів на Маслинах були зроблені В. О. Латишевою ще під час розкопок пам'ятки. Так дослідниця передбачала, що східна частина поселення, на відміну від західного укріплення, була відкритим селищем, де проживали рядові мешканці Маслин, які займалися ремеслами місцевого значення [Латышева,

1984, л. 4]. Таку позицію В. О. Латишева пояснювала обмеженими економічними можливостями периферійного поселення, де виготовлення ліпленого посуду було справою місцевих еллінів. В той же час нею не заперечувався «скіфоїдний» характер ліпленої кераміки, а взаємодія двох різних етносів зводилася до незалежного співіснування [Латишева, 1993, с. 74-75; Латишева, 1997, с. 57, 60]. Цей висновок підтверджується відсутністю слідів знищення пам'ятки в середині III ст. до н.е., як було простежено на інших пам'ятках регіону [Столба, 1990, с. 12; Ланцов, 1994, с. 91], що дало привід для висновку про обмежені масштаби військової активізації скіфів.

Аналізуючи загальні питання греко-варварських відносин на території херсонеської хори, В.О. Кутайсов зазначив, що в цьому регіоні не було такого чітко вираженого осідання скіфів з подальшим їх включенням до складу держави, як це простежується на Боспорі. Хоча саме на прикладі Маслин було виказане припущення про існування поруч з грецькими укріпленнями відкритих селищ варварського характеру [Кутайсов, 2004, с. 117]. Вже тільки цей факт означає, що питання інфільтрації скіфського населення до херсонеської хори в Північно-Західній Тавриці не може бути вирішене одностайно в межах всієї території.

Для аналізу етнічної ситуації на поселеннях хори Херсонеса Таврійського у Північно-Західному Криму методично прийнято розглядати різні, проте одночасні прояви варварської присутності, а саме — заглиблені житла, ліплений посуд та поховальний обряд [Рогов, 2005, с. 196-209]. На сьогодні всі вони всебічно охарактеризовані лише для Калос Лімена та Керкінітіди [Уженцев, 1994, с. 238-252; Уженцев, 2006, с. 92-108; Кутайсов, 1990, с. 112-123]. Саме тому в дослідженні поселення Маслини аналіз цих категорій матеріалу є нагальною справою, оскільки це питання пов'язане з хронологією освоєння варварським населенням не лише цієї пам'ятки, але й всього регіону.

Питання наявності некрополя на поселенні Маслини, як на низці інших синхронних пам'яток в Північно-Західній Тавриці, ще й дотепер лишається відкритим. Зокрема на відстані 1 км на південний-схід від поселення Маслини [Латышева, 1976, л. 27-29] був виявлений курганный могильник з ледь помітними розораними насипами (0,5 — 0,7 м). На їх поверхні було розкидане дрібне каміння, фрагменти амфор, глеків, на одному з курганів знайдено в якості підйомного матеріалу чорнолаковий канфар. На глибині 20 см від сучасної поверхні були зафіксовані кам'яні брили місцевого вапняку, викладені в один ряд приблизно по колу, шириною 0,2 — 1,2 м. У центрі розкопу, в середині кільця, майже на рівні денного похованого ґрунту, розміщувалася вимостка з дрібного плаского каміння, розмірами $2,20 \times 2$ м (рис. 4.1; 4.2:1—2). На цьому рівні були лежали людські кістки, поганої збереженості і без дотримання анатомічного порядку (рис. 4.2:3). Серед купи кісток було вилучено сім людських черепів, два з яких, ймовірно належали дітям [Латышева, 1976, л. 27-29]. Під час розчистки скелетів була знайдена ліплена мисочка, бронзовий тригранний наконечник стріли та десять намистин (рис. 4.3). На відстані 2 м на схід від центра кургану, під кам'яним кільцем, було зафіксоване ще одне поховання. Скелет мав задовільну збереженість: небіжчик лежав на лівому боці, у зібганому стані, головою орієнтований на північний схід, права рука зігнута в лікті, кистю до обличчя, ліва дещо зігнута і опущена вниз (рис. 4.4). Супровідний інвентар був представлений лише залізним ножем, який лежав біля правої гомілкової кістки (рис. 4.4).

Характер отриманого матеріалу дозволяє зробити висновок про те, що цьому місці розміщувався варварський курганный могильник. Аналогічні поховальні пам'ятки неодноразово досліджувалися в регіоні і пов'язуються з присутністю на цих землях скіфів і таврів. Зокрема, кам'яні гробниці характерні для могильників у Західній Тавриці (наприклад, Новоозерне), де вони датуються кінцем V — початком III ст. до н.е. [Внуков, 2007, с. 67-69;

Гречко, 2014, с. 182-195]. Поховання біля Маслин має дещо іншу конструкцію, однак ці особливості не варто вважати принциповими, за винятком поховання під кам'яною кладкою. Сучасні дослідження у регіоні дозволили також інтерпретувати саме місце поховання. За відомими аналогіями, скупчення кісток на вимостці може вказувати на те, що це була родова усипальниця седентаризованого скіфського населення, однак маючи розкопаним лише один курган ці висновки підтверджувати наразі складно. Про синхронність його існування з поселенням Маслини наразі говорити складно, оскільки датувати його за інвентарем неможливо з причини недостатнього дослідження. Однак не виключено, що це могильник був залишений осілим варварським населенням, будівельні рештки якого зафіксовані біля зовнішніх стін античного поселення. Присутність пам'яток такого характеру в Північно-Західній Тавриці, зокрема біля північної околиці Херсонеської держави, свідчить лише про перебування тут кочовиків в певний хронологічний період, а не про тісні культурні чи економічні контакти між грецьким та варварським етносами.

Враховуючи значний масив ліпленої кераміки навіть в межах античних садиб, а також факт присутності матеріалів IV-III ст. до н.е. на території відкритого селища, можна припустити синхронність існування обох поселенських структур на Маслинах в другій половині IV – першій третині III ст. до н.е., як це прослідковано, наприклад, на поселенні Джангуль [Кутайсов, 2013, с. 22-23]. Про походження варварського населення на матеріалах з поселення Маслини говорити складно, однак в науковій літературі зустрічається версія про перебування тут місцевих землеробських племен, які згодом стали частиною пізньоскіфського етносу Північно-Західної Таврики [Смекалова, 2013, с. 8].

Таким чином, аналіз археологічного матеріалу з поселення Маслини дозволив поставити низку проблемних питань з історії Херсонеської держави та запропонувати відповіді на них. Поселення, як вдалося з'ясувати,

відіграло вкрай важливу роль в системі археологічних пам'яток Північно-Західної Таврики. Не виключено, що саме ключова необхідність присутності Херсонеського полісу та контролю над територією практично на межі кордонів хори і обумовила появу тут великої поселенської структури, якою і стали Маслини. Провідні зв'язки поселення за елліністичного часу проходили по лінії «поліс — хора», шляхом котрих реалізовувалися економічні, культурні та духовні контакти. У зв'язку з географічним розташуванням пам'ятки, воно впритул підходило до так званої контактної зони на межі хори Херсонеської держави та Ольвії, між якими від середини IV до середини II ст. до н.е. фіксуються економічні зв'язки. Особливо варто відзначити той факт, що поселення Маслини відіграло важливу посередницьку роль в торгівлі Херсонеса з Ольвійським полісом, а можливо і з варварським населенням, контролюючи потоки товару на північній околиці держави або через неї.

Поселення Маслини наразі варто розглядати як мультикультурну пам'ятку, в археологічному матеріалі якої, окрім переважаючих речей грецького та насамперед, херсонеського походження, присутні вироби варварського характеру. Зокрема присутність ліпленої кераміки, заглиблених житлово-господарських об'єктів та специфічних поховань говорить про активні етнокультурні процеси в Північно-Західній Тавриці в елліністичний час. Однак найбільш тривалий період життєдіяльності на поселенні асоціюється з присутністю тут еллінів, мешканців Херсонеського полісу, які лишили по собі яскраву матеріальну культуру зі специфічним будівництвом та яскравим керамічним комплексом.

ВИСНОВКИ

Всебічне вивчення поселення херсонеської хори Маслини, розташованого у Північно-Західній Тавриці, на північному рубежі полісу, дало змогу зробити низку наступних висновків. У зв'язку з тим, що пам'ятка не була належним чином залучена до наукового обігу за життя автора розкопок, В. О. Латишевої (1934—2002 рр.), а опублікована інформація вкрай обмежена, а подекуди й застаріла, було опрацьовано значний масив документації та археологічний матеріал.

На підставі цієї роботи здійснено комплексний аналіз матеріальної та духовної культури мешканців поселення. Комплексний аналіз залишків архітектурно-будівельної діяльності дозволив виявити та довести наявність єдиного принципу забудови садиб, який полягав у поетапності та дотриманні чіткого плану. Розкопками на поселенні були відкриті будівельні рештки чотирьох таких садиб, в процесі вивчення яких були виділені їх основні структурні елементи, що повторювалися, тобто вдалося прослідкувати певний алгоритм забудови.

Вивчення будівельної діяльності поселення Маслини із залученням аналогій дозволило з'ясувати внутрішню розбудову поселення і на цій підставі — запропонувати реконструкцію її просторового розвитку. Башти, обвідні стіни та прилеглі до них приміщення різного призначення, передовсім, господарсько-побутового, знаходять найближчі аналогії практично на всіх сусідніх пам'ятках хори Херсонеса Таврійського. Більш того, вони не демонструють суттєвої різниці з аналогічними комплексами позаміського будівництва і в Середземноморському регіоні. Ця обставина дала підставу стверджувати, що на далекій периферії Херсонеського полісу населення чітко дотримувалося універсальних і традиційних прийомів будівництва, притаманних саме цьому полісу. Їх витoki слід пов'язувати із

планувальною структурою та міською архітектурою Херсонеса, де за тими самими планувальними принципами та в подібній техніці зводилися житлові квартали та велася міська забудова впродовж всього доримського часу його існування. Звідси очевидно що позаміські садиби, на кшталт поселення Маслини, не мали виключно прямих оборонних функцій. Тому одним з вагомих результатів дослідження є висновок про їх трактування як багатофункціональних будівельних комплексів, де башти мали першочергову житлову та господарську функцію. Приміщення, що розташовувалися по периметру внутрішніх дворів, було за рядом типових ознак поділено на господарські та житлові. Слід відзначити, що садиби мали основні елементи внутрішнього благоустрою, а також водогони та криниці, що свідчить про перенесення загальноприйнятих життєвих стандартів навіть на далеку полісну периферію.

Заснування поселення Маслини та початок будівельної діяльності на ньому визначається за рядом хронологічних показників, якими виступають клейма амфор, чорнолаковий посуд та монети. Одночасний прояв цих елементів припадає на 40-ві рр. IV ст. до н.е., тобто саме в цей час відбувається освоєння території та початок зведення першої південної садиби.

На Маслинах не простежуються сліди погрому 2-ї чверті 3 ст до н.е. і повторної відбудови пам'ятки. Загибель античної пам'ятки варто пов'язувати з подіями в регіоні в середині II ст. до н.е. Цим же часом, наприклад, В.Б. Уженцев датував гибель пунктів херсонеської хори від нападу скіфів (Уженцев, 2006, с. 122).

До окремої категорії будівельних решток відносяться заглиблені об'єкти, винесені за межі обвідних стін садиб. Відкрите селище представляло собою компактне місце проживання населення, основним заняттям якого біла, скоріш за все, реміснича діяльність. Про етнічний склад цього населення однозначно говорити поки складно. За комплексом матеріальної культури, очевидно воно близьке пізньоскіфському населенню Центральної

Таврики та з'явилося тут вже після гибелі античних садиб в середині II ст. до н.е. Напівземлянки мали господарсько-житловий характер і містили сліди керамічного та металообробного виробництва. Враховуючи факт відсутності пізньоскіфських шарів кладки в межах античних садиб, варто визначити саме цю територію як місце компактного проживання етнічно близького до пізньоскіфського населення на Маслинах.

Виходячи з аналізу будівельних решток, вдалося дійти висновку, що на поселенні Маслини не було власного гончарного виробництва. Потреби у відповідній продукції населення задовольняло завдяки кераміці, що надходила з Херсонеса Таврійського. Аналіз масового керамічного матеріалу дозволив виокремити із загального масиву основні вжиткові форми, характерні для побуту позаміського населення полісу в елліністичний час. Керуючись загальноприйнятими критеріями типології кераміки, які, передусім, спираються на її функціональне призначення, окремо проаналізовано основні форми посуду та вироби спеціального призначення. Вивчення будівельної кераміки, а також тари, дозволило зробити висновки про тісні економічні зв'язки Маслин із власною метрополією, а також з тими центрами, з якими була налагоджена торгівля Херсонеса за елліністичної доби. На матеріалі це прослідковується наступним чином: переважна більшість амфор на Маслинах належить місцевому херсонеському виробництву, в меншій кількості представлений імпорт із східно-середземноморських центрів.

Опрацьовуючи масовий керамічний матеріал, вдалося з'ясувати, що у кількісному співвідношенні перевага належить простому глиняному гончарному посуду херсонеського виробництва, який використовувався для зберігання і приготування їжі, а також для сервірування столу. Зокрема, на матеріалах з Маслин розроблено локальну типологію глеків херсонеського виробництва, окремо висвітлено питання їх орнаменталізації. Загалом, характерними рисами керамічного комплексу поселення Маслини є

масовість, широкий асортимент виробів різного призначення та наслідування виробам середземноморських центрів.

Виходячи з обмеженої кількості виробів, особливо цінувалася на Маслинах чорнолакова кераміка аттичного виробництва, основними формами якої є рибні блюда, миски і канфари. До категорії парадного столового посуду слід віднести також сіролощену кераміку, ймовірно ольвійського виробництва, яка часто дублювала форми чорнолакових виробів. Так же, як і херсонеська продукція, вона доповнювала асортимент столового посуду щоденного вжитку.

Культова кераміка представлена теракотовими статуетками і спеціальними ритуальними посудинами. Теракота здебільшого відображала популярність на поселенні культів, пов'язаних з аграрною тематикою і, ймовірно, була власністю обмеженого кола поселенців. В компакту групу керамічного матеріалу було віднесено світильники, що традиційно використовувалися як освітлювальні прилади протягом всього часу існування пам'ятки. До іншого типу кераміки спеціального призначення віднесено туалетні флакони. Таким чином, з'ясовано, що керамічний комплекс поселення представлений всіма основними формами посуду і виробами спеціального призначення, які забезпечували у повній мірі потреби населення.

До окремої групи віднесено ліплений посуд скіфського типу, який знайдено не лише на території відкритого селища, а й у межах садиб. Як масовий матеріал цей посуд не має чітких хронологічних реперів побутування, що ускладнює визначення ступеню взаємодії еллінів з варварським населенням на Маслинах. Однак, велика кількість посуду негрецького походження на поселенні дозволяє говорити про його широкий побутовий діапазон використання і про певні контакти в різний час різних за етнічним складом груп населення. Встановлено, що на пам'ятці присутні також фрагменти кераміки ще одної етнічної групи населення — таврів, носіїв кизил-кобинської археологічної культури. За сучасним датуванням

такого посуду у Північно-Західній Тавриці, зроблено висновок, що це населення проживало тут в період, що передував заснуванню античної пам'ятки.

Особливу увагу в роботі було присвячено економічному розвитку як окремо поселення Маслини, так і херсонеського полісу загалом. З'ясовано, що основне матеріальне забезпечення підвладних територій з боку Херсонеса відбувалося шляхом товарно-грошових або товарно-обмінних відносин. Власна керамічна продукція полісного центру в якості товару масово проникала на внутрішній ринок, на поселення хори, одним з яких було Маслини, а також за межі Херсонеської держави, до Ольвії, де вона відома в елліністичних культурних шарах. Вперше відмічено, що керамічний комплекс поселення Маслини демонструє й зворотній вектор міжполісної торгівлі у вигляді сіролощеного посуду. Враховуючи пограничне розташування пам'ятки, було визначено її стратегічне економічне значення і віднесено до так званої контактної зони, де перетиналися інтереси Херсонеса Таврійського, Ольвії Понтійської та варварів. У зв'язку з цим, наголошено на існуванні та активному функціонуванні північно-західного вектору херсонеської торгівлі та економічних зв'язків між Херсонесом Таврійським та Ольвією в другій половині IV– початку III ст. до н.е.

Для з'ясування місця та ролі поселення Маслини в системі античних пам'яток Північно-Західної Таврики було взято до уваги прояви варварської матеріальної культури в межах пам'ятки та на її околицях. Зокрема було порушене питання етнічної ситуації в регіоні, взятий до уваги специфічний поховальний обряд в курганному могильнику поблизу Маслин.

Як вдалося з'ясувати в результаті проведеного дослідження, поселення Маслини відігравало вкрай важливу роль в системі археологічних пам'яток Північно-Західної Таврики. Не виключено, що саме гостра необхідність присутності Херсонеса Таврійського в регіоні та контролю над територією практично на межі кордонів хори з ольвійськими

володіннями та варварами й спричинила появу тут потужної поселенської структури, якою стало поселення Маслини. Провідні зв'язки пам'ятки за весь період її існування проходили по лінії «поліс — хора». Саме так реалізовувалися економічні, культурні та духовні контакти віддаленого поселення. Географічне розташування Маслин вказує на те, що воно входило до контактної зони на межі хори Херсонеської держави та Ольвії, між якими від середини IV до середини II ст. до н.е. фіксуються економічні зв'язки. Особливо варто відзначити той факт, що поселення Маслини могло відігравати важливу посередницьку роль в торгівлі Херсонеса з Ольвійським полісом, а можливо і з варварським населенням, контролюючи потоки товару на північній околиці держави.

Таким чином, враховуючи іноетнічні елементи в матеріальній культурі поселення, Маслини слід вважати мультикультурною пам'яткою, в археологічному матеріалі якої, з-поміж переважаючих грецьких речей та, зокрема, речей херсонеського походження ранньоелліністичного часу, виокремлюються вироби варварського характеру. Присутність кизилкобинської та скіфської кераміки, заглиблених житлово-господарських об'єктів та підкурганних поховань зі специфічним ритуалом говорить про активні етнокультурні процеси в Північно-Західній Тавриці в елліністичний час. В той же час, очевидно, що основний масив будівельних решток та керамічного комплексу належить грецькому населенню, економіку і побут якого вдалося комплексно дослідити, зважаючи на те, що поселення повністю розкопане. А відтак отримані матеріали демонструють повну картину життєдіяльності поселення Маслини, що відноситься до херсонеської хори у Північно-Західній Тавриці.

ДОДАТКИ

Додаток А

Дослідження на поселеннях Гроти та Скелясте

Поселення Гроти розміщене на відстані 7,5 км на північний схід від с. Міжводне Чорноморського району АР Крим і досліджувалося в 1973 — 1975 рр. та 1982 — 1983 рр. Поселення знаходилося на високому крутому березі, здіймаючись над рівнем моря більш ніж на 10 м. З південно-західного боку воно обмежувалося глибокою балкою, а з південно-західної сторони рубежем була звивиста берегова лінія. За висновками проведених досліджень, поселення не мало кам'яного укріплення, а головним будівельним матеріалом було дерево і глина [Латышева, 1982, л. 12]. Переважна кількість знахідок була представлена керамічним матеріалом. У ньому особливе місце зайняли фрагменти херсонеської черепиці (сотні уламків), часто з клеймами. До масового матеріалу з Гротів відносяться також амфори, переважно також херсонеського виробництва [Латышева, 1976, л. 19]. Серед інших центрів присутні Синопа та Фасос. Окремо слід відзначити велику концентрацію клейм на ручках амфор. Амфорний матеріал з Гротів виявився цікавим ще й тому, що в його масиві зафіксовано велику кількість діпінті червоною фарбою [Латышева, 1974, л. 29].

Кухонний та столовий посуд не був представлений у такій кількості. Серед них значний відсоток займають фрагменти глеків, миски та лутерії херсонеського виробництва. До малочисельної групи посуду з поселення Гроти відноситься чорнолакова кераміка типових форм. Досить чисельною виявилася група ліпленої кераміки, яка за кількістю поступалася лише амфорам і черепиці. Хронологічні рамки існування поселення Гроти були поставлені за знайденою в якості підйомного матеріалу монетою, що належить херсонеській чеканці і датується, за визначенням А.М. Гілевич, кінцем IV — першою половиною III ст. до н. е. [Латышева, 1973, л. 22].

Інший матеріал був представлений світильниками, грузилами, прясельцями — типовими речами для синхронних поселень регіону. Серед металевих речей відомі залізні ножі, серпи, риболовні гачки, втулка від спису, наконечники стріл, цвяхи, заклепки [Латышева, 1974, л. 30]. За попередніми висновками В. О. Латышевої, поселення Гроти відігравало роль торговельного посередника між Херсонесом і пам'ятками Північно-Західної Таврики, було своєрідним торгівельним пунктом по закупівлі та збуту амфорної тари і черепиці.

У 1973 р. також проводилися дослідження поселення Склеясте, відкритого на відстані 10 км на північний схід від с. Міжводне на високому скелястому березі однойменного урочища. Будівельних решток на поселенні зафіксовано не було ймовірно у зв'язку з обмеженою площею дослідження, зокрема слідів кам'яної забудови не знайдено. Зате у великій кількості був представлений керамічний матеріал: амфори, херсонеські глеки, миски, чорнолаковий посуд, ліплені горщики. Наразі точно датувати поселення з урахуванням нових даних немає можливості. На час дослідження Склеястого В. О. Латышева датувала його появу кінцем IV — III ст. до н. е. і не виключала багат шаровість пам'ятки, що робить неможливим поки що встановити час його загибелі: в культурному шарі, окрім типових для поселень херсонеської хори речей, були знайдені ребристі амфори, посуд з лінійно-хвилястим орнаментом, полив'яна кераміка [Латышева, 1973, л. 25]. У 2007 р. на поселенні Склеясте були проведені магнітні розвідки, в результаті яких вдалося зняти точний план садиби [Смекалова, 2009, с. 6; Смекалова, 2011, с. 28]. Але необхідність проведення повномасштабних розкопок на цих пам'ятках херсонеської хори досі актуальна, зважаючи, перш за все, на їх природну руйнацію.

Додаток В

Вироби з каменю

Додаток Г

Керамічні клейма (за В.І. Кац, В.О. Латишева)

Центр	Легенда		Дата	Посилання	При- мітки
Фасос	Κλεοφ[]ν Факел→. Θασ[]ων	магістрат Κλεοφ[]ν	322 – 315 рр. до н.е.	Кац 2007, 416, прил. II	
	[Κ]λεοφ[]ν(τος) емблема? [Θασ[]ων]	магістрат Κλεοφ[]ν I	початок 10-х IV ст. рр. до н.е.	Кац 2007, 416, прил. II	
Родос	[]γ[ησι]- κλε[]ς ←	фабрикант []γησικλ[]ς I	друга третина III ст. до н.е.	Кац 2007, 419, прил. III	новий штамп
Синопа	[]στυνομο[]ντος Α[]σχρ[]ωνος το[] Канфар. []ρτεμιδ[]ρου []νθεστήριος]	астином Α[]σχρίων το[] []ρτεμιδ[]ρο υ	рубіж III-II ст. до н.е.	Кац 2007, 436, прил. VII	
	[]στ[]ν[]μου] ☼☼☼☼☼☼ το[] трофей <☼☼☼☼☼☼ το[] > ☼☼☼☼☼☼ ◆ Α[][-----]	астином ☼☼☼☼☼☼ ☼☼☼☼☼☼ ☼☼☼☼☼☼ ☼☼☼☼☼☼	кінець 40-х рр. III ст. до н.е	Кац 2007, 435, прил. VII, 7	повто- рюється
	[]σ[]ν[]μου] ☼☼☼☼☼☼ ☼☼☼☼☼☼	астином ☼☼☼☼☼☼ I	середина останнього десятиліття IV ст. до н.е.	Кац 2007, 434, прил. VII, 4	
	[]στ[]ν[]μου ☼☼☼☼☼☼ ☼☼ το[] '☼☼☼☼☼☼ вершник ☼☼☼☼☼☼	астином ☼☼☼☼☼☼ ☼☼☼☼☼☼ '☼☼☼☼☼☼ ☼☼	середина 30- х років III ст. до н.е.	Кац 2007, 435, прил. VII, 7	повто- рюється
	[]στυν[]μου []νθεσ[]τηρ[]ου Акростилій.	астином []νθεστήριος	кінець 50-х рр. III ст. до	Кац 2007, 435,	

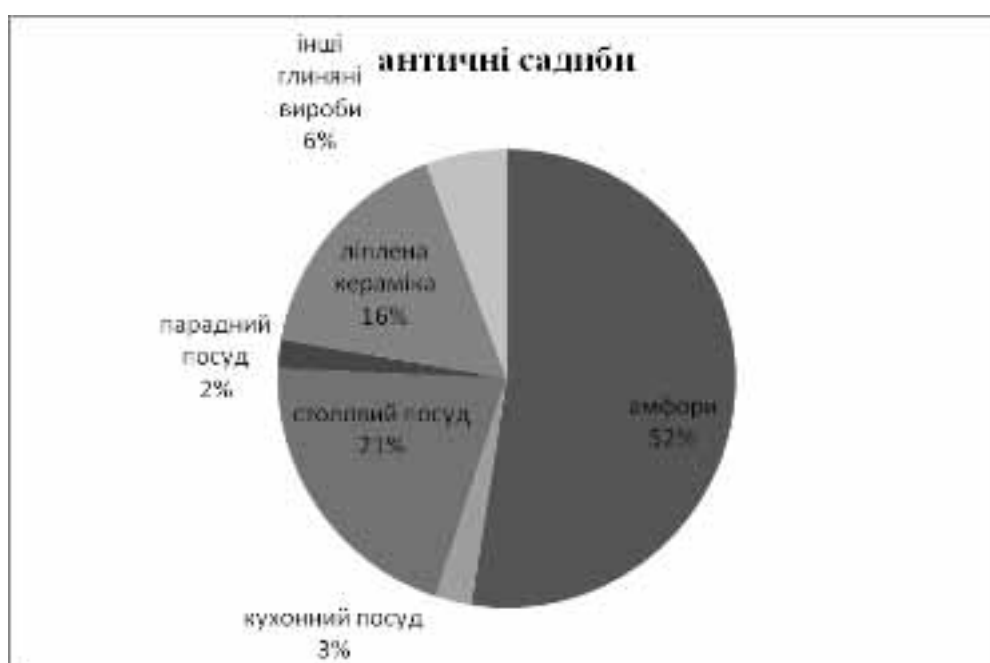
	[το□ Νουμη]ν□ου [Μ□νω]ν	το□ Νουμηνίου	н.е.	прил. VII	
	[□στυν□μου] [□νθεσ]τηρ□ου Ακροστιλῆ. [το□ Νου]μην□ου [Φιλ□μ]ων	астином □νθεστήριος το□ Νουμηνίου	кінець 50-х рр. III ст. до н.е.	Кац 2007, 435, прил. VII	
	[□ραβος] Ρir↑. □στυн□μου □ντιμ□χου	астином □ντίμαχος II	в межах 60-х рр. III ст. до н.е.	Кац 2007, 435, прил. VII	
	□στια□ου □στυн□μο[υ] □στια□ου Канфар.	астином □στι□ιος III	кінець 50-х рр. III ст. до н.э.	Кац 2007, 435, прил. VII	
	□στυн□μου Πυθοχρήστου Ακροστιλῆ. το□ □πολλων□δου Πρ□τος	астином Πυθ□χρηστο ς το□ □πολλων□δ ου	кінець 50-х рр. III ст. до н.э.	Кац 2007, 435, прил. VII	
	[- - -] [- - -] Орел на дельфіні.← [- - -]	не читается	кінець 60-х – 40-ві рр. IV ст. до н.е.	Кац 2007, 434, прил. VII	
Херсонес	[□γ]ασικλ□ος [□]στυн□μου	астином □γασικл□ς	90-ті рр. III ст. до н.е.	Кац 2007, 442, прил. X	повто- рюється
	[□θα]να□ου [Ε□σεμ]π□ι[ον]	астином □θανα□ος	90-ті рр. III ст. до н.е.	Кац 2007, 442, прил. X	
	[□θα]να□ου Ε□σεμπ□[ιον]	астином Ε□κλε□δας	90-ті рр. III ст. до н.е.	Кац 2007, 442, прил. X	
	[Α]□σχ□να [□σ]τυ[ν□μου]	астином Α□σχ□νας	останнє десятиліття IV ст. до н.е.	Кац 2007, 442, прил. X	повто- рюється

	[☐ πολ]λαθ ☐ ου) [☐ στυνομο ☐]ντος	астином Απολλ ^α θεος	останне десятиліття IV ст. до н.е.	Καυ 2007, 442, прил. X	повто- рюється
	[☐ στυν ☐ μου] [☐ πολ]λω[ν ☐ δα] [το ☐ ☐]πολ[λων ☐ ου]	астином ☐ πολλων ☐ δ ας το ☐ ☐ πολλων ☐ ο υ	останне десятиліття IV ст. до н.е.	Καυ 2007, 442, прил. X	
	☐ πολλων ☐ ου] ☐ στυν ☐ μο[υ]	астином ☐ πολλ ☐ νιος	10-ті рр. IV ст. до н.е.	Καυ 2007, 442, прил. X	повто- рюється
	☐ πολλ[ων ☐ ου] ☐ στυνομο ☐ [ντος]	астином ☐ πολλ ☐ νιος	10-ті рр. IV ст. до н.е.	Καυ 2007, 442, прил. X	повто- рюється
	[Βα]θυ[λλου] ☐ στυ[νόμου]	астином Β ☐ τυλλος	10-ті рр. IV ст. до н.е.	Καυ 2007, 442, прил. X	повто- рюється
	Δαμοκλ ☐ ος] ☐ στυνόμο[υ]	астином Δαμοκλ ☐ ς	10-ті рр. IV ст. до н.е.	Καυ 2007, 442, прил. X	повто- рюється
	Δα[μοτελε ☐ ος] ☐ στυνόμο[υ]	астином Δαμοτ ☐ λης	90-ті рр. III ст. до н.е.	Καυ 2007, 442, прил. X	повто- рюється
	☐ ρα[κλε ☐ ου] ☐ στ[υνόμου]	астином ☐ ρ ☐ κλειος I	10-ті рр. IV ст. до н.е.	Καυ 2007, 442, прил. X	повто- рюється
	[☐ ρακλε ☐]ου [☐ στυνομ ☐]ντος	астином ☐ ρ ☐ κλειος II	останне десятиліття IV ст. до н.е.	Καυ 2007, 442, прил. X	повто- рюється
	[☐ ρ]ογε ☐ του [☐ σ]τυн ☐ μ[ου]	астином ☐ ρ ☐ γειτος	10-ті рр. IV ст. до н.е.	Καυ 2007, 442, прил. X	повто- рюється
	[☐ ροξ ☐]νο[υ] [☐ στυн ☐]μου	астином ☐ ρ ☐ ξενος	останне десятиліття	Καυ 2007, 442,	повто- рюється

			IV ст. до н.е.	прил. X	
	Πασάωνος Πασάων[ου]	астином Πασάων	останнє десятиліття IV ст. до н.е.	Κατ 2007, 442, прил. X	повто- рюється

Додаток Д

Керамічний комплекс. Статистичні показники.

«грифон – Діва» і «Діва – грифон»		Херсонес		352-290 pp. до н.е.
«квадрига – воїн»		Херсонес		
«Геракл – орел» або «скіф – кінь» ⁴		Керкінітіда		350-300 pp. до н.е. або 300-290 pp. до н.е.

⁴ У тексті не уточнено.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ*

Рис. 1.1. Розташування поселення Маслини.

Рис. 1.2. Дослідники поселення Маслини: 1 — Павло Миколайович Шульц (1900 — 1983 рр.) (за *Смекалова, 2010*); 2 — Олександр Миколайович Щеглов (1933 — 2009 рр.) (за *Bilde, Hojte, Stolba, 2003*).

Рис. 1.3. Дослідники поселення Маслини: 1 — Аскольд Олександрович Щепинський (1926 — 1997 рр.); 2 — Олена Миколаївна Черепанова (1935 — 1972 рр.); 3 — Валерія Олександрівна Латишева (1934 — 2002 рр.).

Рис. 2.1. Поселення Маслини. План (за *Латышева, 1985* з корективною *Буйских А., 2008а*).

Рис. 2.2. Південна, західна та східна башти з прилеглими приміщеннями (розкопки 1975 року).

Рис. 2.3. Південна башта з групою прилеглих приміщень: I — план; II — профілі бортів ділянки.

Рис. 2.4. Південна башта: 1 — зовнішній фас південно-східної стіни; 2 — зовнішній фас північно-західної стіни; 3 — внутрішній фас північно-західної стіни; 4 — зовнішній фас південно-західної стіни; 5 — внутрішній фас південно-західної стіни.

Рис. 2.5. Північно-західна стіна південної башти.

Рис. 2.6. Криниця південної башти. План.

Рис. 2.7. Південна садиба: 1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення Ч; 2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення Ч; 3 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення Ч; 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Ч; 5 — зовнішній фас стіни 11; 6 — внутрішній фас стіни 11.

Рис. 2.8. Приміщення H^I — B^I — B^I : I — план; II — профілі бортів ділянки.

Рис. 2.9. Приміщення B^I : 1 — внутрішній фас південно-східної стіни; 2 — зовнішній фас північно-західної стіни; 3 — внутрішній фас північно-західної

* Креслення і фото з розкопок наведені за польовою документацією В.О. Латишевої

стіни; 4 — зовнішній фас північно-східної стіни; 5 — внутрішній фас північно-східної стіни.

Рис. 2.10. Приміщення A^I , B^I , B^I , P , $Ц$, $Ш$, $Э$, $Ю$, $Я$: I — план; II — профілі бортів ділянки.

Рис. 2.11. Приміщення T , t , $У$, Φ , X , $Ц$, $Ш$. Профілі бортів ділянки: 1 — план приміщень; 2 — профіль східного борту ділянки; 3 — профіль північного борту ділянки; 4 — профіль південного борту ділянки; 5 — розріз приміщення T по лінії AA' .

Рис. 2.12. Південна садиба. Північно-західна частина: 1 — зовнішній фас стіни 9; 2 — внутрішній фас стіни 9; 3 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення A^I ; 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення A^I ; 5 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення $Ц$; 6 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщень $\Phi—\varphi$; 7 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщень $\Phi—\varphi$; 8 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Φ ; 9 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення Φ ; 10 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення φ ; 11 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення φ .

Рис. 2.13. Західна башта з групою прилеглих приміщень: I — план; II — профіль борту ділянки.

Рис. 2.14. Приміщення H , P , C . Профілі бортів ділянок: 1 — взаєморозташування приміщень; 2 — профіль північного борту по лінії $ББ'$; 3 — розріз приміщення H по лінії NN' ; 4 — розріз приміщення AA' ; 5 — внутрішній фас стіни 1 приміщення H ; 6 — внутрішній фас стіни 2 приміщення H ; 7 — внутрішній фас стіни 7 приміщення H ; 8 — зовнішній фас стіни 7 приміщення H .

Рис. 2.15. Приміщення h та P : 1 — план приміщення h ; 2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення h ; 3 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення h ; 4 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення P ; 5 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення P .

Рис. 2.16. Приміщення $\mathcal{E}$ та $\mathcal{Y}$: 1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення $\mathcal{E}$; 2 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення $\mathcal{E}$; 3 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення $\mathcal{Y}$; 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $\mathcal{Y}$.

Рис. 2.17. Західна садиба: 1 — приміщення $B^2, B^2, \Gamma^2, E^2, \mathcal{K}^2, Z^2, \mathcal{I}^2, K^2, \mathcal{L}^2, M^2$; 2 — профіль борту ділянки по лінії $A'A$; 3 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщень $\mathcal{I}^2 — K^2$; 4 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщень $\mathcal{I}^2 — K^2$; 5 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення $\mathcal{I}^2$; 6 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $\mathcal{I}^2$; 7 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення $\mathcal{I}^2$; 8 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення K^2 ; 9 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення K^2 ; 10 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення K^2 .

Рис. 2.18. Приміщення $E^2, \mathcal{K}^2, \mathcal{L}^2, M^2$: 1 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень $E^2 — \mathcal{K}^2 — \mathcal{L}^2$; 2 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень $E^2 — \mathcal{K}^2 — \mathcal{L}^2$; 3 — фас південно-східної стіни приміщень $E^2 — \mathcal{K}^2 — \mathcal{L}^2$; 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення E^2 ; 5 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення E^2 ; 6 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення E^2 ; 7 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення $\mathcal{K}^2$; 8 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $\mathcal{K}^2$; 9 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення M^2 ; 10 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення M^2 ; 11 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення M^2 .

Рис. 2.19. Приміщення $\mathcal{E}^I, \mathcal{Y}^I, \mathcal{Y}^I$: I — план; II — профілі бортів ділянок.

Рис. 2.20. Приміщення $\mathcal{E}^I, \mathcal{Y}^I, \mathcal{Y}^I$: 1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення $\mathcal{E}^I$; 2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення $\mathcal{E}^I$; 3 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення $\mathcal{E}^I$; 4 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення $\mathcal{E}^I$; 5 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення $\mathcal{Y}^I$; 6 — зовнішній фас південно-західної стіни

приміщення $Я^1$; 7 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщень $Ю^1—Я^1$; 8 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $Я^1$; 9 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень $Э^1—Я^1$; 10 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень $Э^1—Я^1$.

Рис. 2.21. Приміщення $Я^2$: 1 — план; 2 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення $Я^2$; 3 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення $Я^2$; 4 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення $Я^2$; 5 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $Я^2$.

Рис. 2.22. Східна башта: 1 — приміщення K ; 2 — зовнішній фас південно-західної стіни; 3 — внутрішній фас південно-західної стіни.

Рис. 2.23. Приміщення $K^1—Л^1—М^1$: 1 — план; 2 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщень; 3 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщень; 4 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень $Л^1—М^1$; 5 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення K^1 ; 6 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення K^1 ; 7 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення K^1 ; 8 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $Л^1$; 9 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення $Л^1$; 10 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $М^1$; 11 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення $М^1$; 12 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення $М^1$.

Рис. 2.24. Приміщення $Г^1—Д^1—Е^1$: I — план; II — профілі бортів ділянок.

Рис. 2.25. Приміщення $Ж^1—З^1—И^1$: 1 — план; 2 — профіль північно-західного борту; 3 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень; 4 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень.

Рис. 2.26. Приміщення $Д^1$ та $Е^1$: 1 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $Д^1$; 2 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення $Д^1$; 3 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщень $Д^1—Е^1$; 4 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщень $Д^1—Е^1$; 5 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення $Е^1$; 6 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $Е^1$; 7 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення $Е^1$.

Рис. 2.27. Приміщення $\mathcal{K}^I$, $\mathcal{Z}^I$, $\mathcal{I}^I$ та план криниці: 1 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення $\mathcal{K}^I$; 2 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $\mathcal{K}^I$; 3 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення $\mathcal{Z}^I$; 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $\mathcal{Z}^I$; 5 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення $\mathcal{I}^I$; 6 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $\mathcal{I}^I$; 7 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення $\mathcal{I}^I$; 8 — криниця східної садиби.

Рис. 2.28. Приміщення $\mathcal{P}^I$, $\mathcal{R}^I$, $\mathcal{C}^I$, Φ^I : I — план; II — профілі бортів ділянок.

Рис. 2.29. Приміщення $\mathcal{C}^I$: 1 — зовнішній фас північно-західної стіни; 2 — внутрішній фас північно-західної стіни; 3 — зовнішній фас південно-східної стіни; 4 — внутрішній фас південно-східної стіни; 5 — зовнішній фас південно-західної стіни; 6 — внутрішній фас південно-західної стіни; 7 — зовнішній фас північно-східної стіни; 8 — внутрішній фас північно-східної стіни.

Рис. 2.30. Приміщення $\mathcal{P}^I$ та Φ^I : 1 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення $\mathcal{P}^I$; 2 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення $\mathcal{P}^I$; 3 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення $\mathcal{P}^I$; 4 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення $\mathcal{P}^I$; 5 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень Φ^I — $\mathcal{P}^I$; 6 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень Φ^I — $\mathcal{P}^I$; 7 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення Φ^I ; 8 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Φ^I .

Рис. 2.31. Північна садиба: I — план приміщень; II — розрізи господарських ям.

Рис. 2.32. Приміщення $\mathcal{A}^2$ та $\mathcal{T}^I$: 1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення $\mathcal{A}^2$; 2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення $\mathcal{A}^2$; 3 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення $\mathcal{A}^2$; 4 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення $\mathcal{A}^2$; 5 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень $\mathcal{T}^I$ — $\mathcal{U}^I$; 6 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення $\mathcal{T}^I$; 7 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення $\mathcal{T}^I$; 8

— внутрішній фас північно-західної стіни приміщення T^I ; 9 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення T^I .

Рис. 2.33. Приміщення $Ч^I$, $Д$, $Х^I$, $Щ^I$, $Ц^I$: 1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення $Ч^I$; 2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення $Ч^I$; 3 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $Ч^I$; 4 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення $Ч^I$; 5 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення $Ч^I$; 6 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення $Д$; 7 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $Д$; 8 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення $Д$; 9 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $Х^I$; 10 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення $Х^I$; 11 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення $Х^I$; 12 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $Щ^I$; 13 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення $Щ^I$; 14 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення $Щ^I$; 15 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення $Ц^I$; 16 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення $Ц^I$; 17 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення $Ц^I$.

Рис. 2.34. Приміщення $О$, $Ж$, $З$: 1 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення $О$; 2 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення $О$; 3 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення $О$; 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $О$; 5 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення $О$; 6 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення $Ж$; 7 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення $Ж$; 8 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення $Ж$; 9 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $Ж$; 10 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення $Ж$; 11 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення $Ж$; 12 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення $З$; 13 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення $З$.

Рис. 2.35. Садиби, зблоковані за квартальним принципом (за Буйських А., 2008а)

Рис. 2.36. Заглиблений об'єкт 1980 р.: 1 — загальний план; 2 — розріз по лінії АА'; 3 — розріз по лінії ББ'; 4 — розріз по лінії ВВ'.

Рис. 2.37. Заглиблений об'єкт 1983 р.: 1 — загальний план; 2 — розріз по лінії АА'; 3 — розріз по лінії ББ'.

Рис. 2.38. Східна частина розкопу 1985 р.: 1 — загальний план; 2 — профіль західного борту; 3 — розріз по лінії АА'.

Рис. 2.39. Південна башта: 1 — загальний вигляд; 2 — південно-східна стіна.

Рис. 2.40. Південна башта: 1 — південний кут; 2 — внутрішнє планування.

Рис. 2.41. Південна башта: 1—2 приміщення Л; 3 — оформлення дверного отвору.

Рис. 2.42. Південна садиба: 1 — водогін; 2 — криниця.

Рис. 2.43. Приміщення Ч.

Рис. 2.44. Приміщення Б¹: 1 — кам'яне корито; 2 — рештки вогнища.

Рис. 2.45. Лінія приміщень вздовж стіни 9.

Рис. 2.46. Приміщення Х: 1 — загальний вигляд; 2 — рештки вогнища.

Рис. 2.47. Приміщення Т: 1 — загальний вигляд; 2 — рештки вогнища.

Рис. 2.48. Рештки стіни 7.

Рис. 2.49. Приміщення А західної садиби: 1 — загальний вигляд; 2—3 — розвали вогнищ.

Рис. 2.50. Приміщення Н та Р: 1 — загальний вигляд приміщення Н; 2 — кам'яна ступа з приміщення Р.

Рис. 2.51. Західна садиба: 1 — приміщення Б; 2 — приміщення Э.

Рис. 2.52. Приміщення В: 1 — рештки вогнища; 2 — ступа; 3 — кам'яне корито.

Рис. 2.53. Приміщення Э¹: 1 — загальний вигляд; 2 — рештки вогнища.

Рис. 2.54. Східна башта: 1 — загальний вигляд; 2 — південно-західна стіна.

Рис. 2.55. Східна садиба. Внутрішнє подвір'я.

Рис. 2.56. Загальний вигляд приміщень К¹ — Л¹ — М¹.

Рис. 2.57. Господарські будівлі: 1 — приміщення Е¹; 2 — приміщення ІІ¹.

Рис. 2.58. Східна садиба: 1 — водогін; 2 — криниця.

Рис. 2.59. Північна садиба: 1 — приміщення A^2 ; 2 — приміщення III^I .

Рис. 2.60. Північна садиба: 1 — приміщення $Ч^I$; 2 — приміщення $Ж$.

Рис. 2.61. Приміщення 3.

Рис. 2.62. Заглиблений об'єкт 1980 р. Вигляд з моря.

Рис. 2.63. Заглиблені споруди: 1 — об'єкт 1983 р. (розкопки 1984 р.);
2 — напівземлянка 1985 р.

Рис. 3.1. Херсонеські амфори.

Рис. 3.2. Синопські амфори.

Рис. 3.3. Імпортні амфори: 1—2 — Гераклея Понтійська; 3 — Хіос; 4 — Менди; 5 — Еріфрі.

Рис. 3.4. Імпортні амфори: 1—3 — Кнід; 4, 6 — Родос; 5 — Самос.

Рис. 3.5. Фрагменти піфосів: 2—6, 8 — тип I; 1, 7 — тип II.

Рис. 3.6. Керамічні фляги: 1 — тип I; 2 — тип II; 3 — тип III.

Рис. 3.7. Фляги з Ольвії.

Рис. 3.8. Горщики типу I.

Рис. 3.9. Кухонні горщики: 1—2 — тип II; 3—5 — тип I.

Рис. 3.10. Кухонна кераміка. Каструлі.

Рис. 3.11. Кухонна кераміка. Каструлі.

Рис. 3.12. Кухонна кераміка. Каструлі.

Рис. 3.13. Профілі каструль.

Рис. 3.14. Покришки каструль.

Рис. 3.15. Столова кераміка. Миски.

Рис. 3.16. Столова кераміка. Миски.

Рис. 3.17. Столові глеки: 1—5 — тип I; 6—12 — тип II.

Рис. 3.18. Столові глеки: 1—3 — тип III; 4—5 — тип IV; 6—7 — тип V.

Рис. 3.19. Столові глеки: 1—2 — тип VI; 3—6 — тип VII; 7 — тип VIII.

Рис. 3.20. Фрагменти столових орнаментованих глеків.

Рис. 3.21. Херсонеська кераміка з Ольвії. Фрагменти орнаментованих глеків.

Рис. 3.22. Херсонеська кераміка з Ольвії. Фрагменти орнаментованих глеків.

Рис. 3.23. Херсонеська кераміка з Ольвії. Фрагменти орнаментованих глеків.

Рис. 3.24. Лекафі: 1 — тип I; 2—4 — тип II.

Рис. 3.25. Товстостінна кераміка: 1—3 — лутерії; 4—5 — мортарії; 6 — гідрія.

Рис. 3.26. Чорнолакова кераміка: 1—3 — миски; 4—10 — рибні блюда; 11 — столове блюдо.

Рис. 3.27. Чорнолакові канфари: 1—10 — класичні; 11—13 — чашоподібні.

Рис. 3.28. Сіролощені рибні блюда.

Рис. 3.29. Оформлення краю сіролощених блюд.

Рис. 3.30. Сіролощені миски.

Рис. 3.31. Закриті форми сіролощеної кераміки: 1—2 — глечики; 3 — канфар.

Рис. 3.32. Теракота: 1 — Деметра; 2 — Ерот; 3—4 — голуби; 5 — Ніка.

Рис. 3.33. Фіміатерії: 1—10 — з поселення Маслини; 11—12 — з Ольвії.

Рис. 3.34. Світильники: 1—2 — чорнолакові; 3—4 — гончарні.

Рис. 3.35. Світильники: 1—2 — гончарні; 3—5 — ліплені.

Рис. 3.36. Кістяний світильник.

Рис. 3.37. Кераміка спеціального призначення: 1—7 — унговентарії; 8 — фрагмент поїльника.

Рис. 3.38. Ремісничі вироби з глини: 1—11 — прясельця; 12—20 — грузильця.

Рис. 3.39. Форми ліплених горщиків.

Рис. 3.40. Форми ліплених горщиків.

Рис. 3.41. Форми ліпленого посуду: 1 — фрагмент каструлі; 2—5 — миски; 6 — солонка; 7—8 — курильниці; 9 — фіміатерій.

Рис. 3.42. Кераміка кизил-кобинської культури.

Рис. 3.43. Кераміка кизил-кобинської культури.

Рис. 3.44. Ліплена кераміка: 1—3 — горщики; 4—5 — цідилки; 6 — каструля; 7 — фіміатерій.

Рис. 3.45. Орнаменти ліплених горщиків.

Рис. 4.1. Курган 1976 р.

Рис. 4.2. Курган 1976 р.: 1—2 — кам'яна вимостка; 3 — поховання.

Рис. 4.3. Знахідки з кургану.

Рис. 4.4. Поховання під вимосткою та супутній інвентар.

ІЛЮСТРАЦІЇ

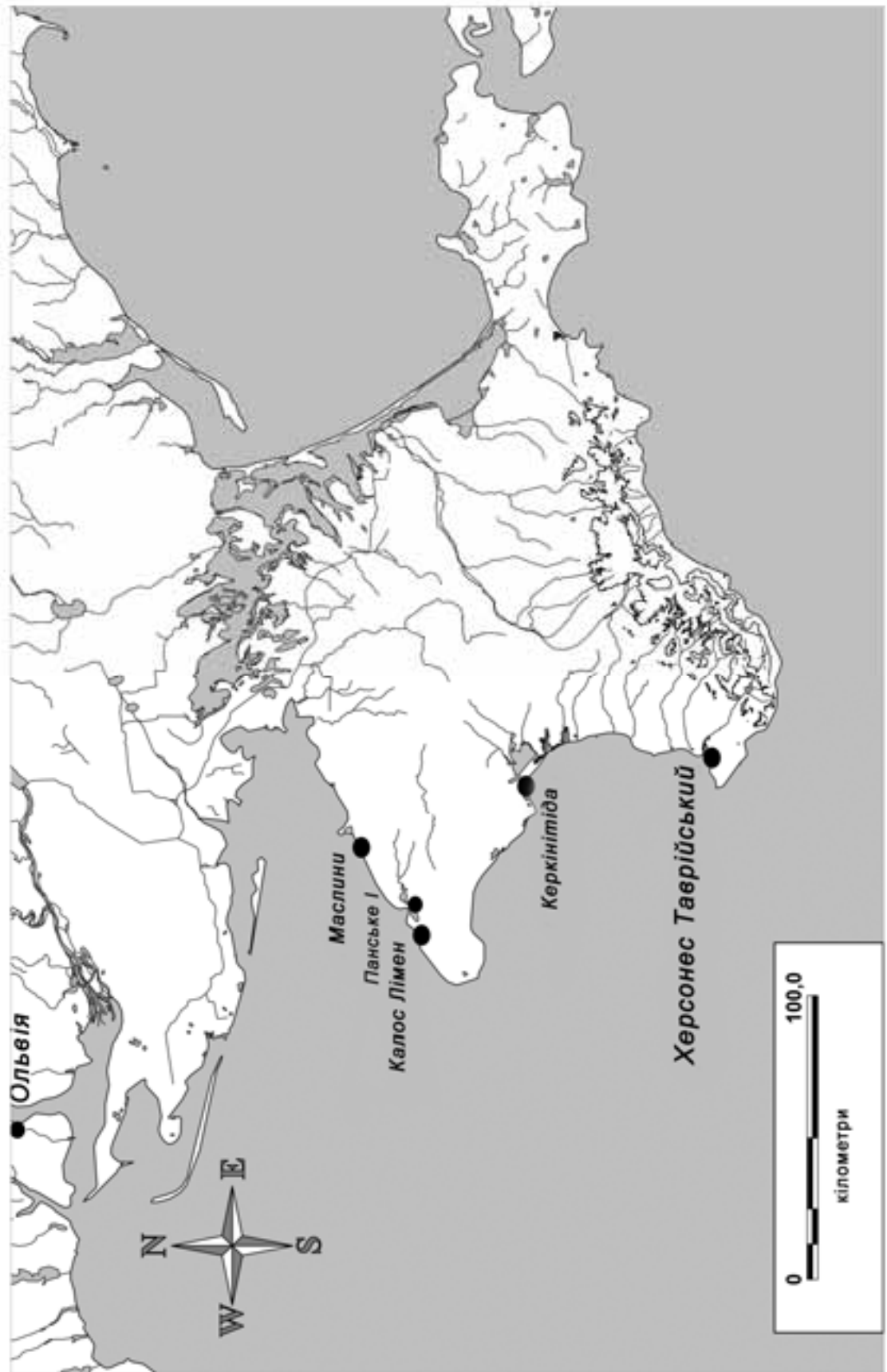

Рис. 1.1. Розташування поселення Маслини.

Рис. 1.2. Дослідники поселення Маслини: 1 — Павло Миколайович Шульц (1900 — 1983 рр.) (за *Смекалова, 2010*); 2 — Олександр Миколайович Щеглов (1933 — 2009 рр.) (за *Bilde, Hojte, Stolba, 2003*).

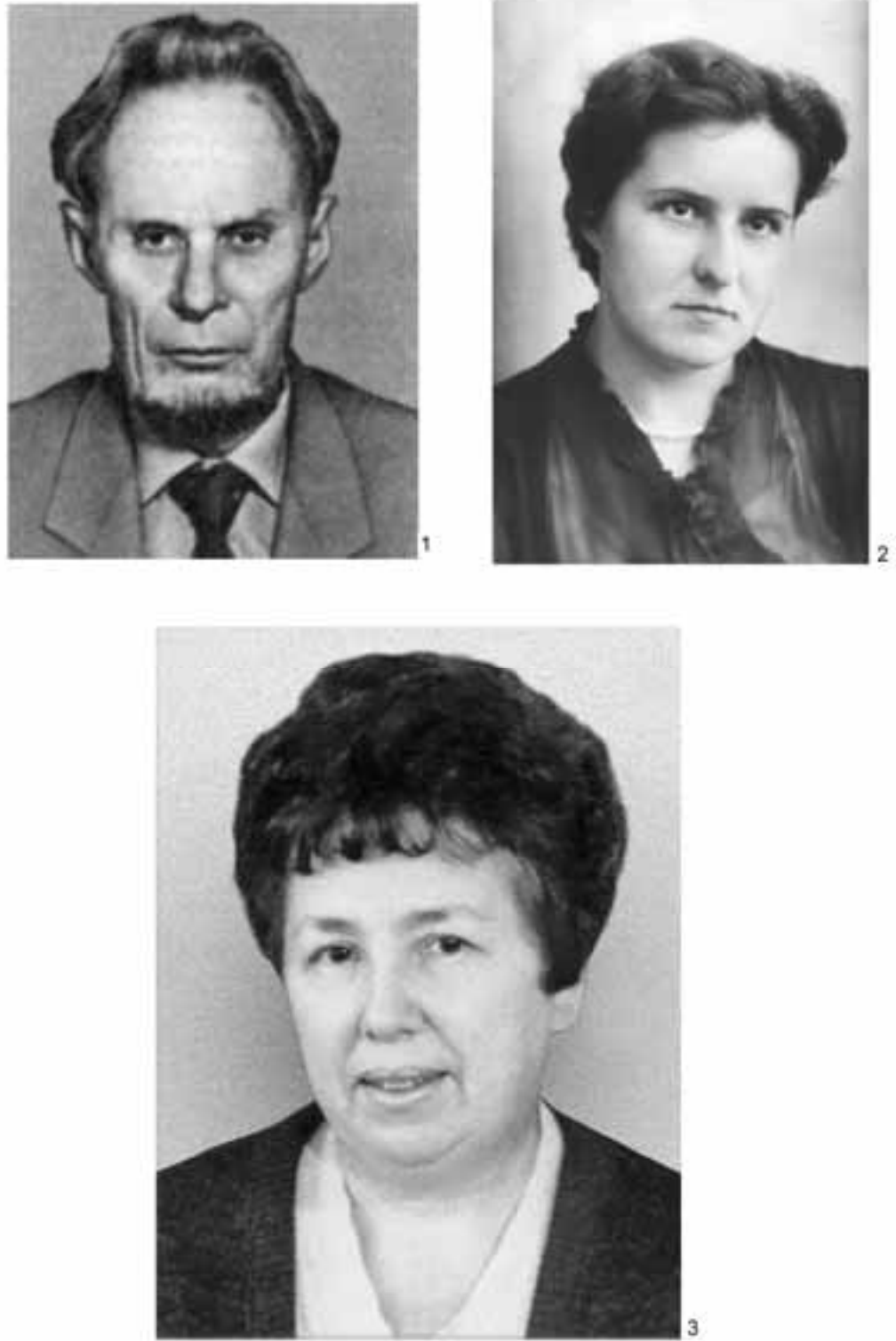

Рис. 1.3. Дослідники поселення Маслини: 1 — Аскольд Олександрович Щепинський (1926 — 1997 рр.); 2 — Олена Миколаївна Черепанова (1935 — 1972 рр.); 3 — Валерія Олександрівна Латишева (1934 — 2002 рр.).

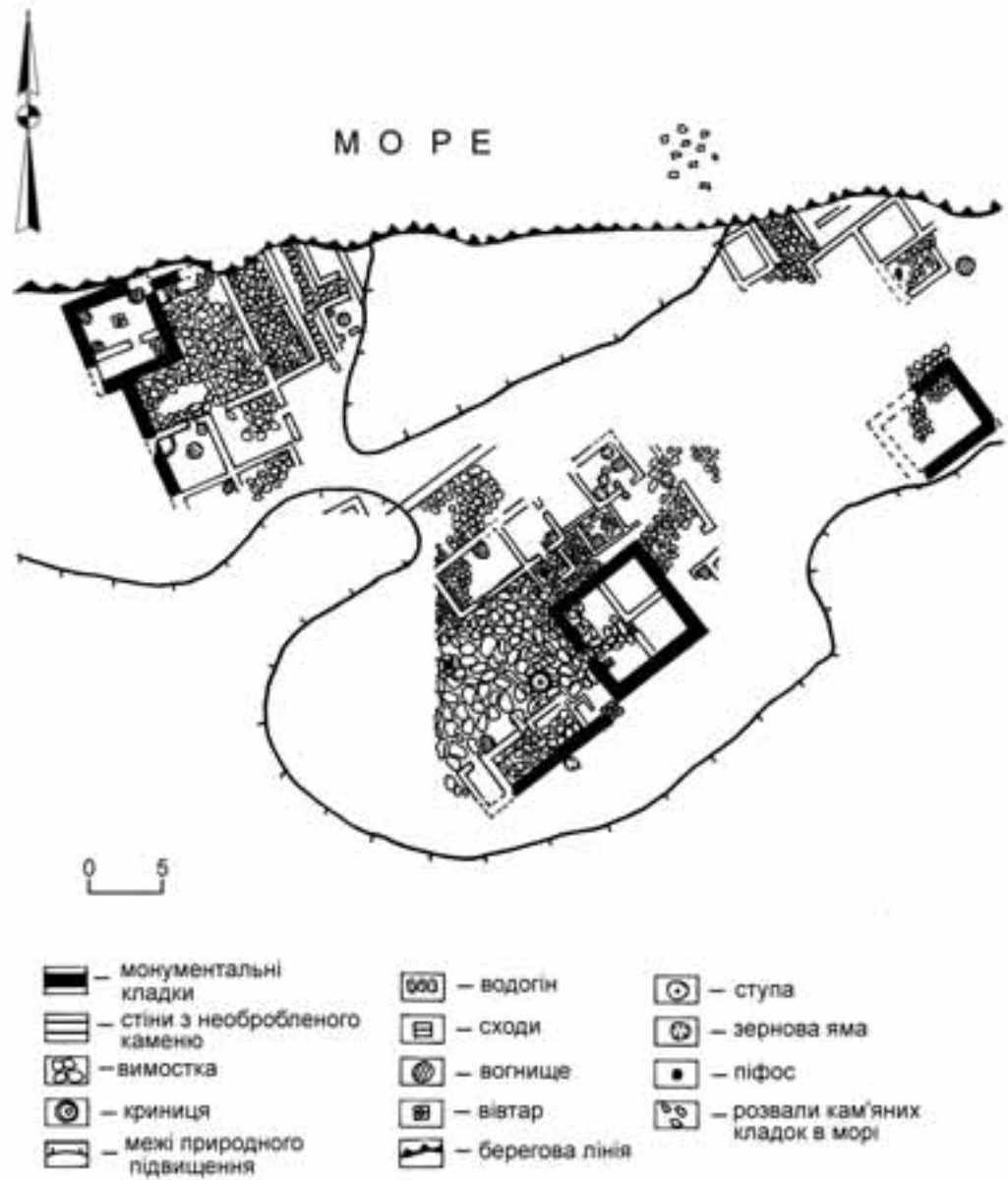

Рис. 2.2. Південна, західна та східна башти з прилеглими приміщеннями (розкопки 1975 року).

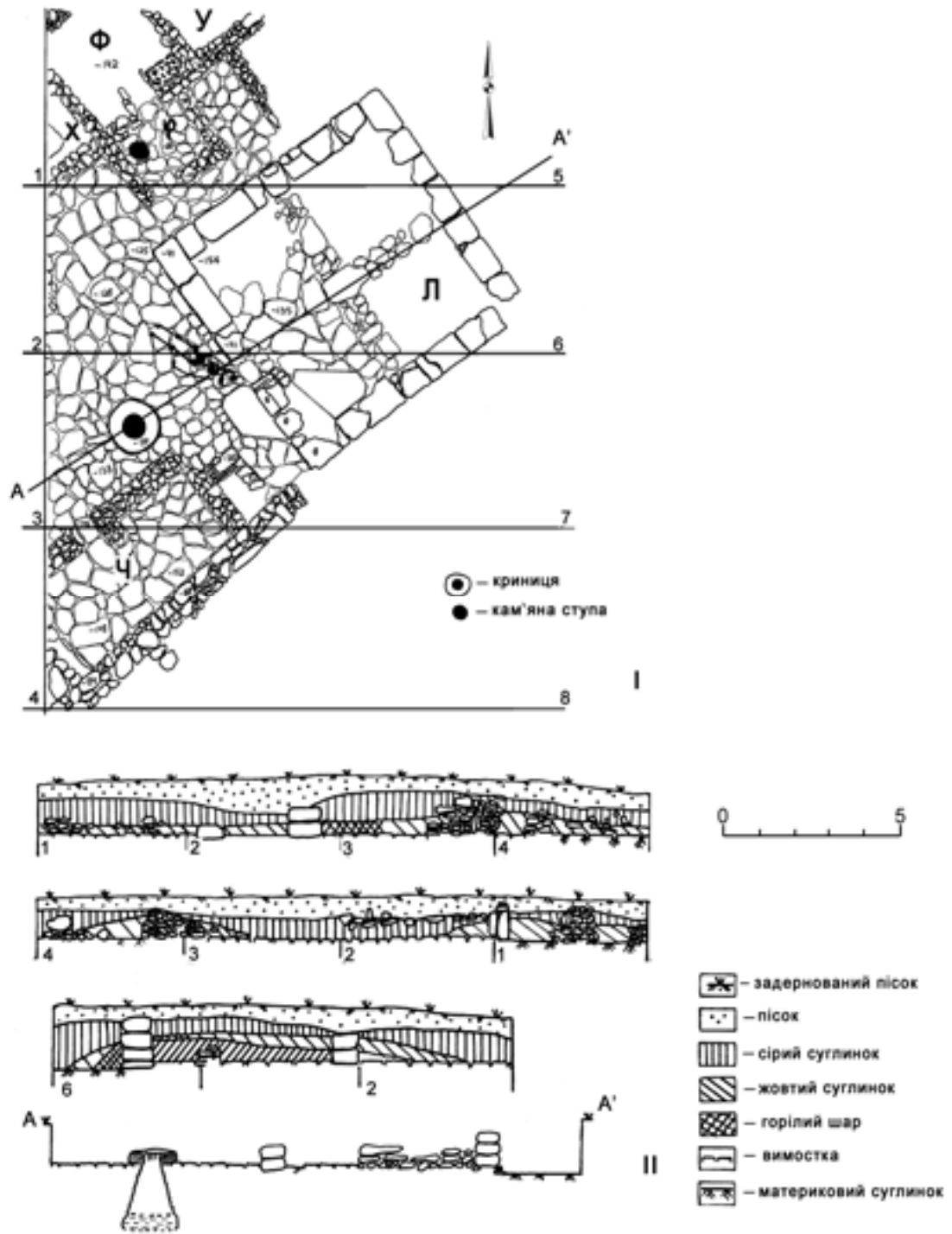

Рис. 2.3. Південна башта з групою прилеглих приміщень: І — план; ІІ — профілі бортів ділянки.

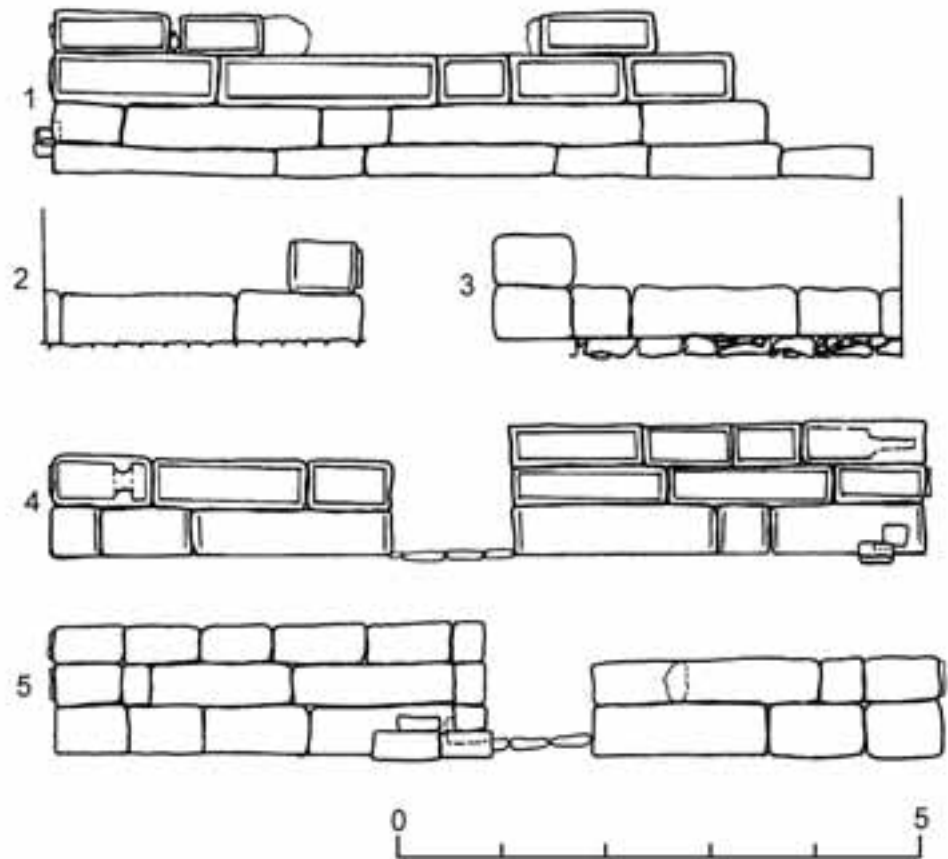

Рис. 2.4. Південна башта: 1 — зовнішній фас південно-східної стіни; 2 — зовнішній фас північно-західної стіни; 3 — внутрішній фас північно-західної стіни; 4 — зовнішній фас південно-західної стіни; 5 — внутрішній фас південно-західної стіни.

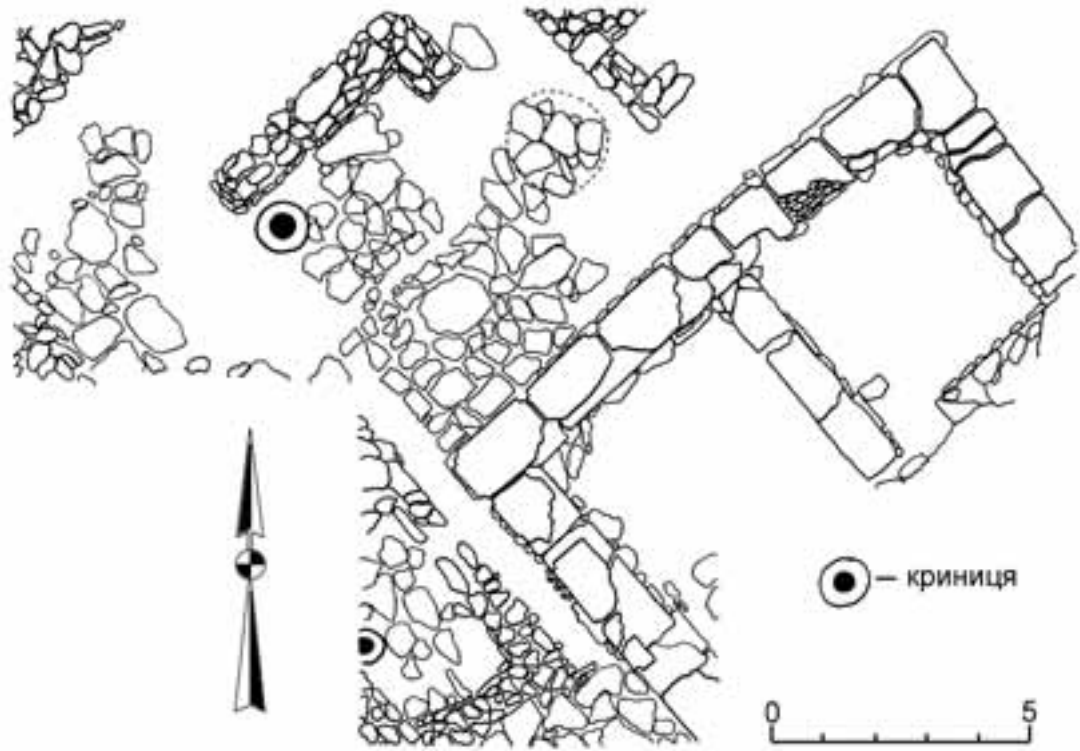

Рис. 2.5. Північно-західна стіна південної башти.

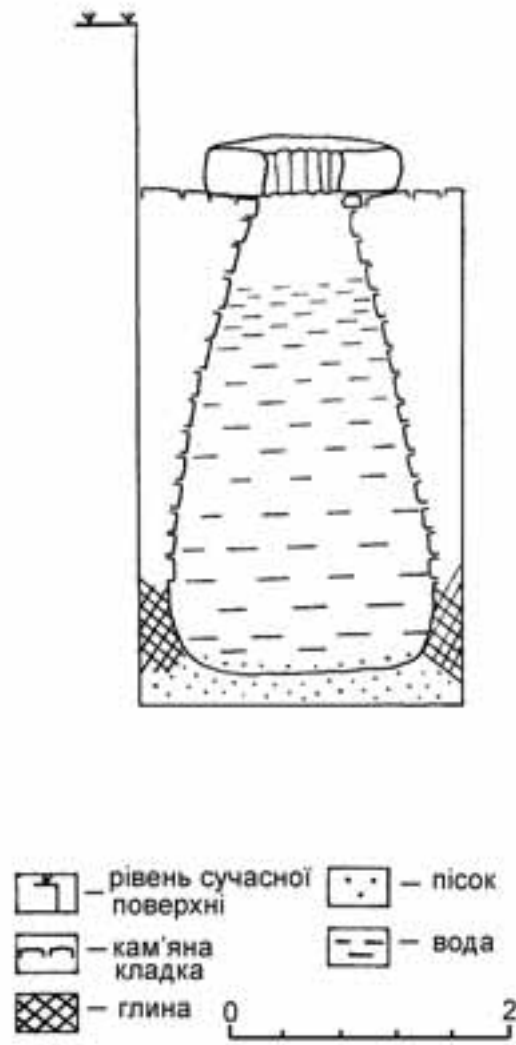

Рис. 2.6. Криниця південної башти. План.

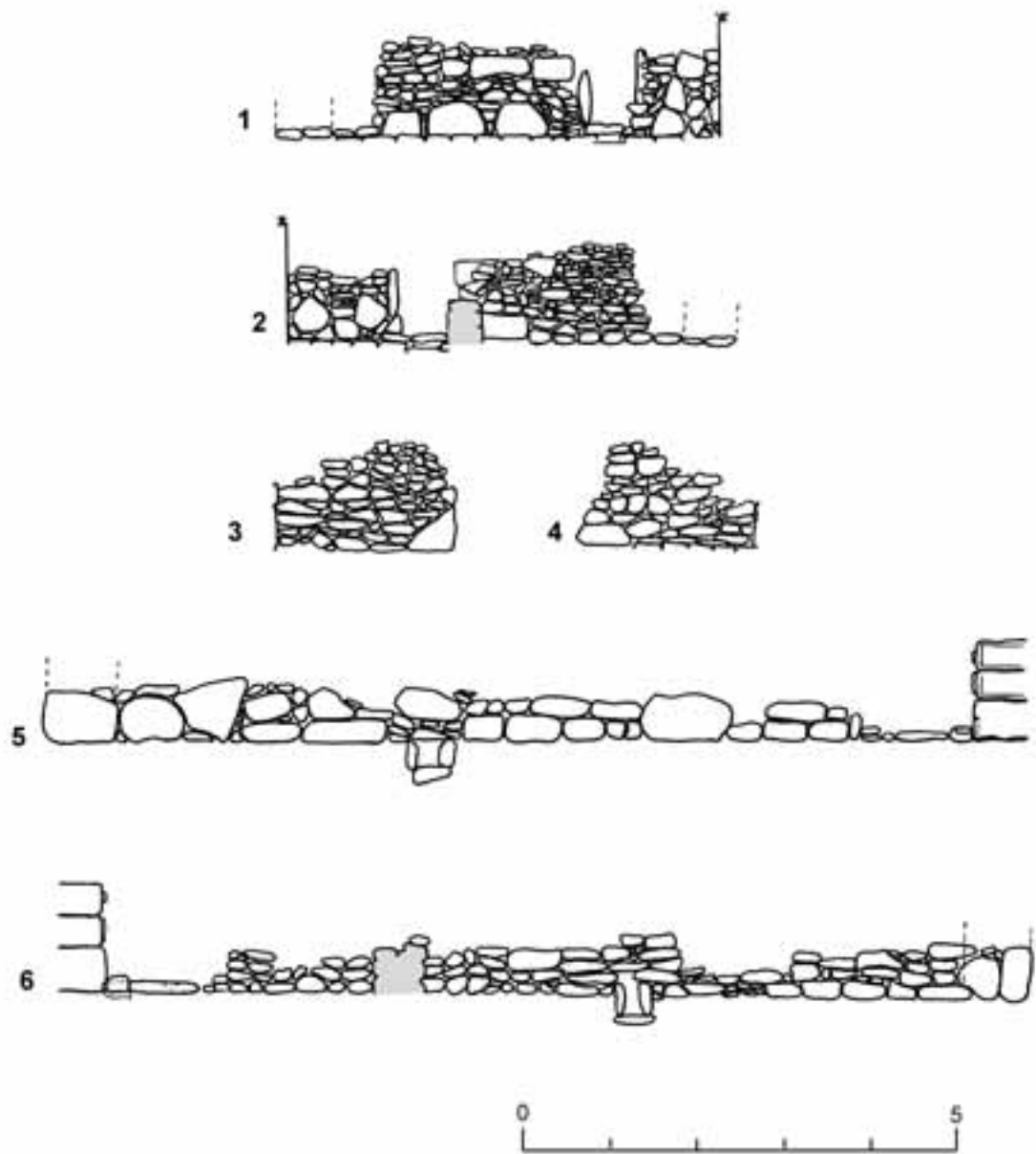

Рис. 2.7. Південна садиба: 1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення 4; 2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення 4; 3 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення 4; 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення 4; 5 — зовнішній фас стіни 11; 6 — внутрішній фас стіни 11.

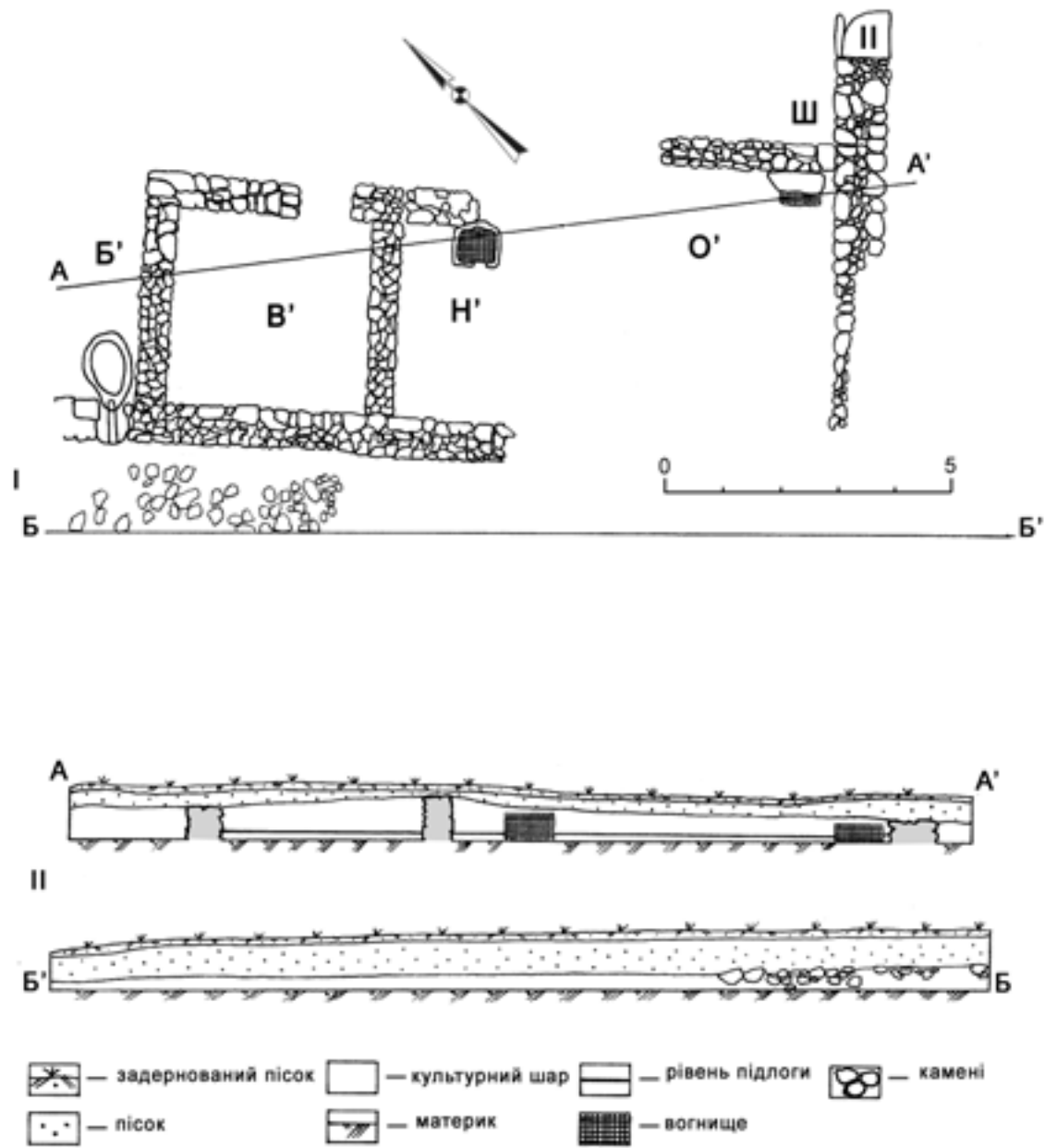

Рис. 2.8. Приміщення H^I — B^I — B^I : I — план; II — профілі бортів ділянки.

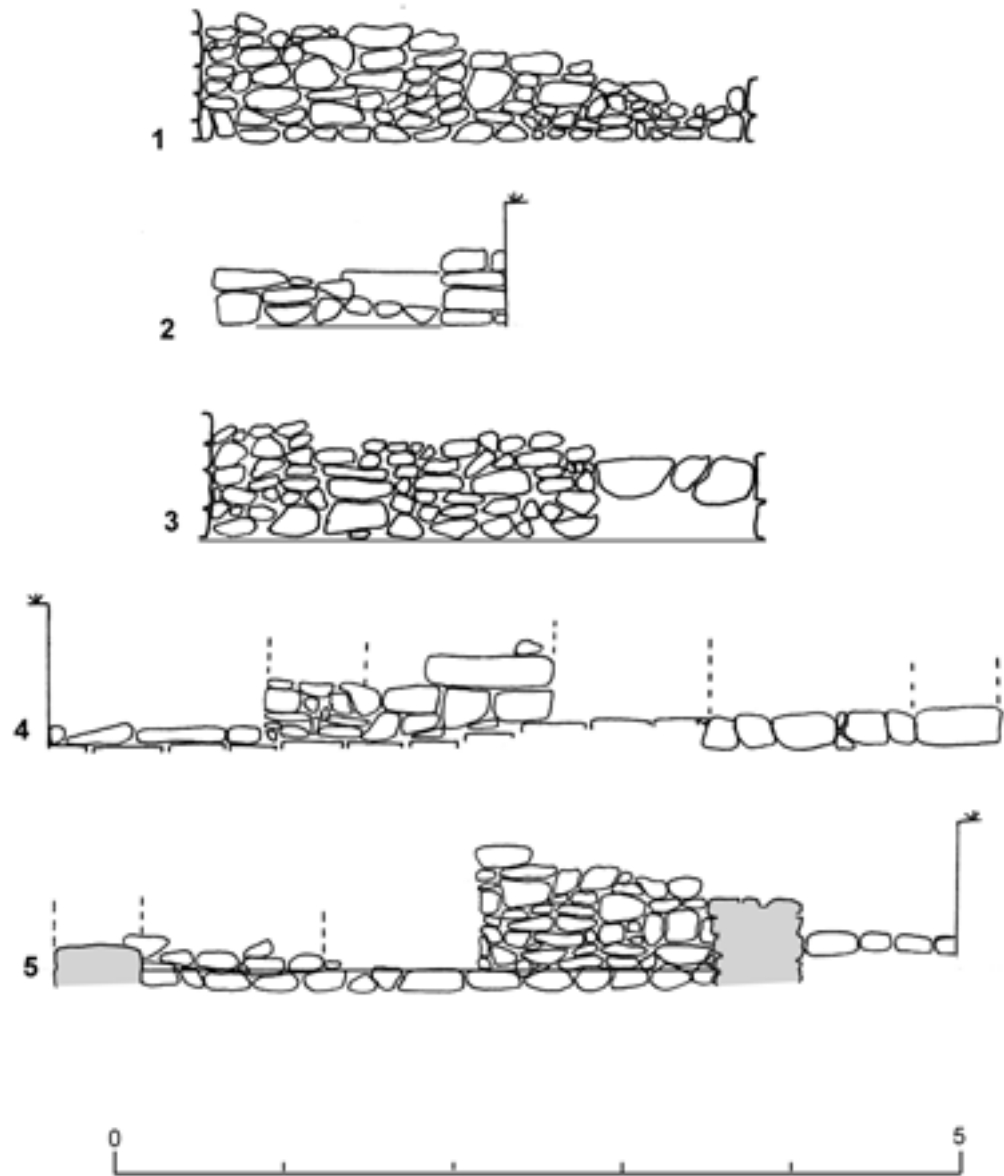

Рис. 2.9. Приміщення B^I : 1 — внутрішній фас південно-східної стіни; 2 — зовнішній фас північно-західної стіни; 3 — внутрішній фас північно-західної стіни; 4 — зовнішній фас північно-східної стіни; 5 — внутрішній фас північно-східної стіни.

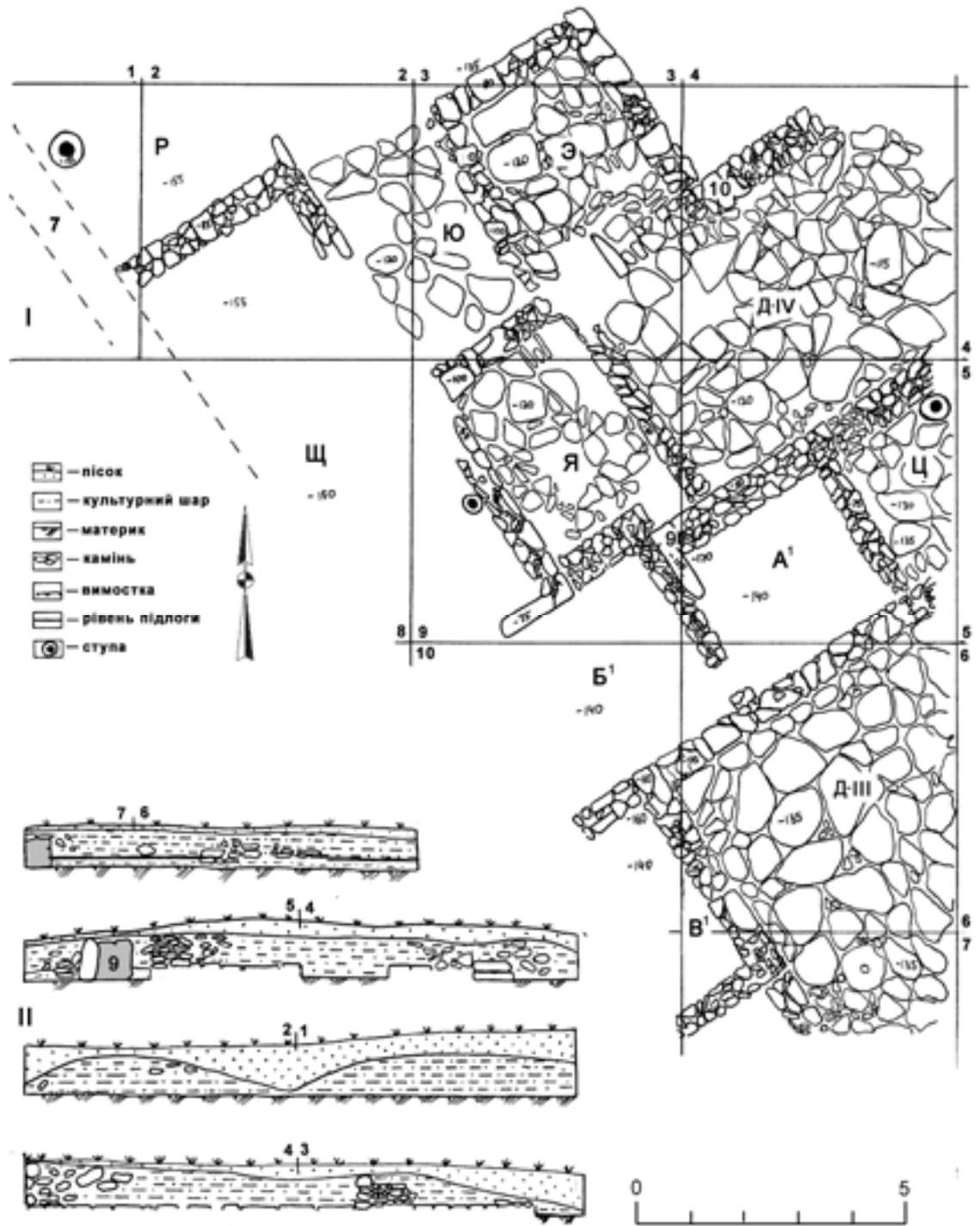

Рис. 2.10. Приміщення A^I , B^I , B^I , P , $Ц$, $Щ$, $Э$, $Ю$, $Я$: I — план; II — профілі бортів ділянки.

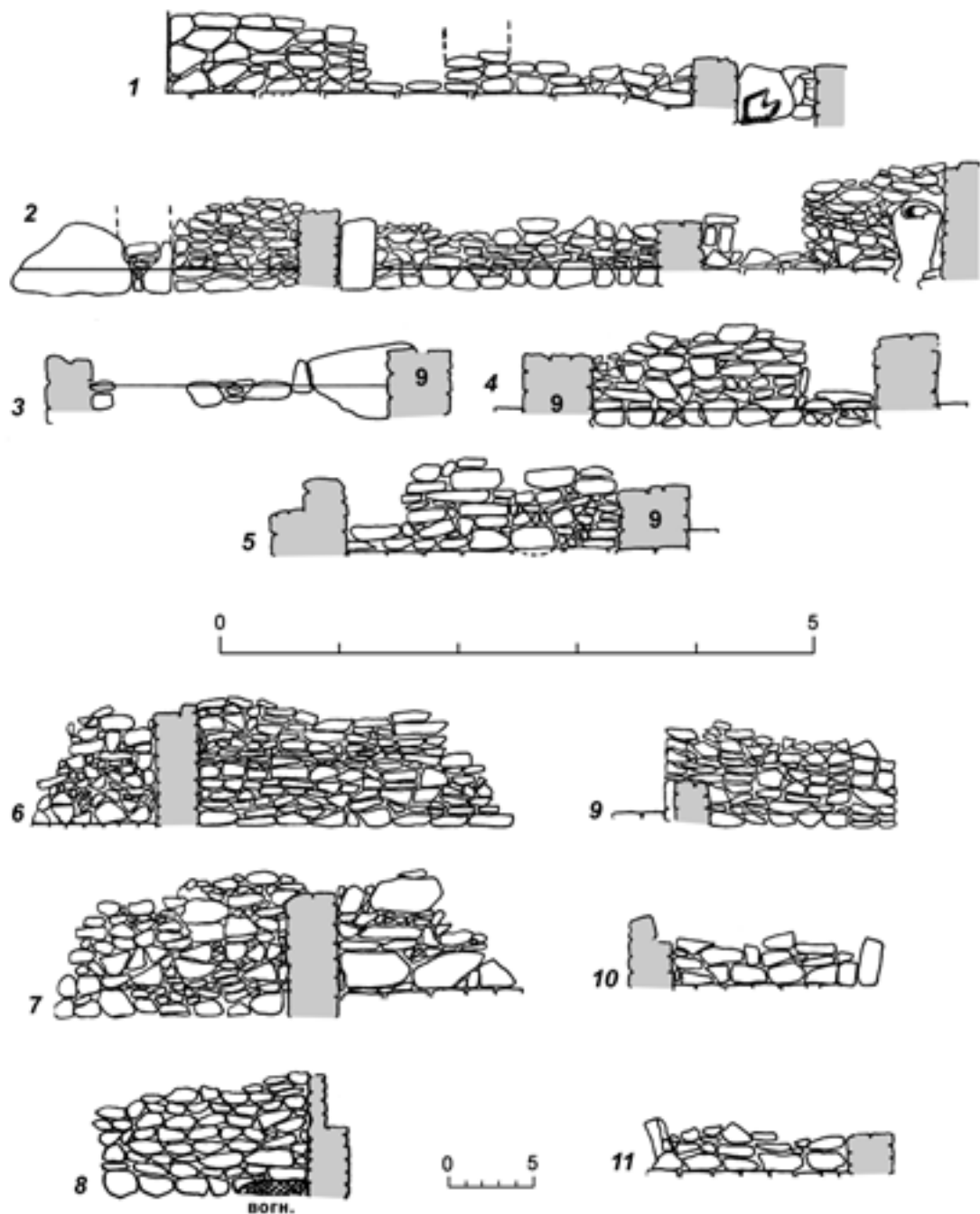

Рис. 2.12. Південна садиба. Північно-західна частина: 1 — зовнішній фас стіни 9; 2 — внутрішній фас стіни 9; 3 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення A' ; 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення A' ; 5 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення II ; 6 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщень Φ — ϕ ; 7 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщень Φ — ϕ ; 8 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Φ ; 9 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення Φ ; 10 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення ϕ ; 11 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення ϕ .

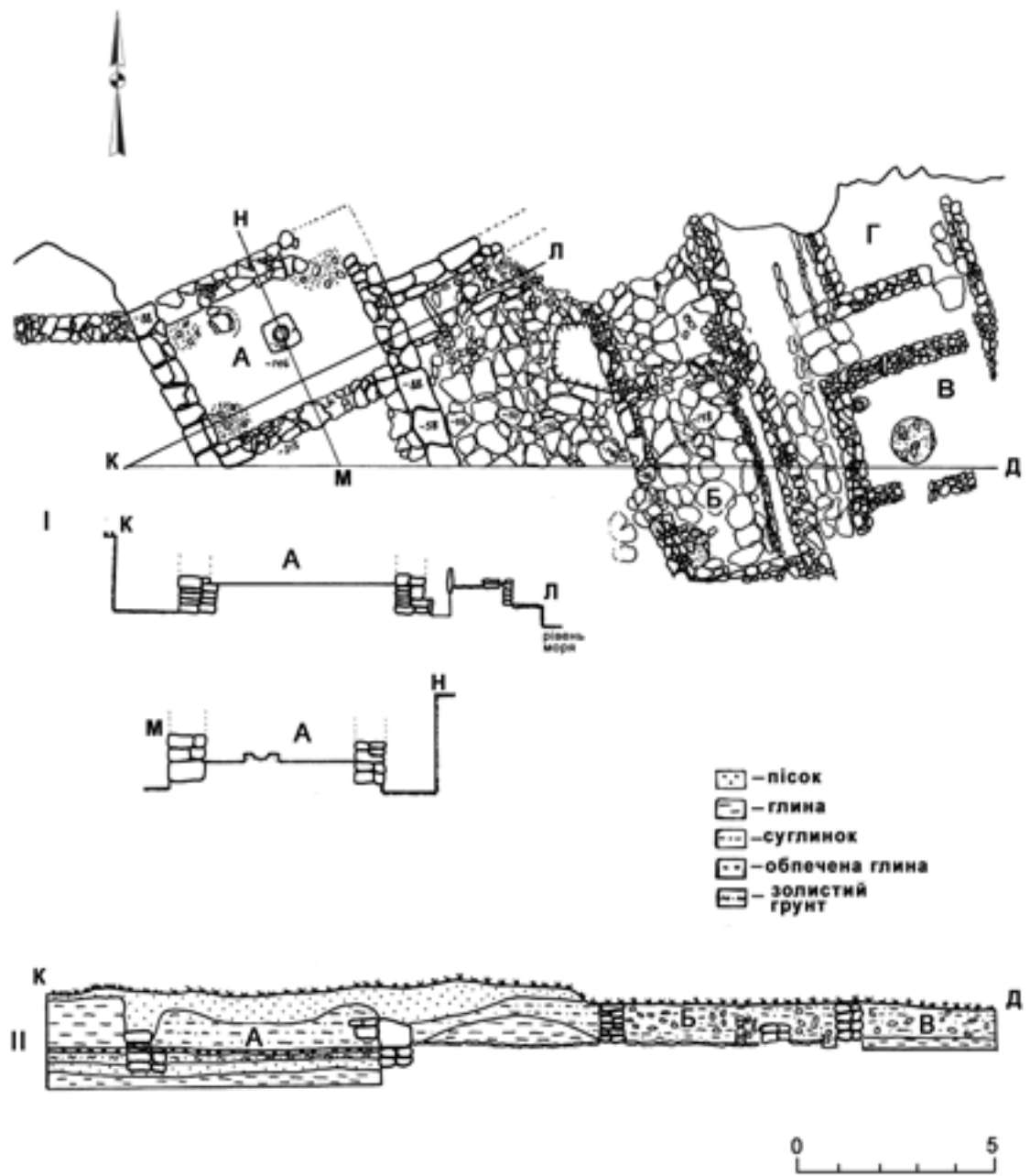

Рис. 2.13. Західна башта з групою прилеглих приміщень: I — план; II — профіль борту ділянки.

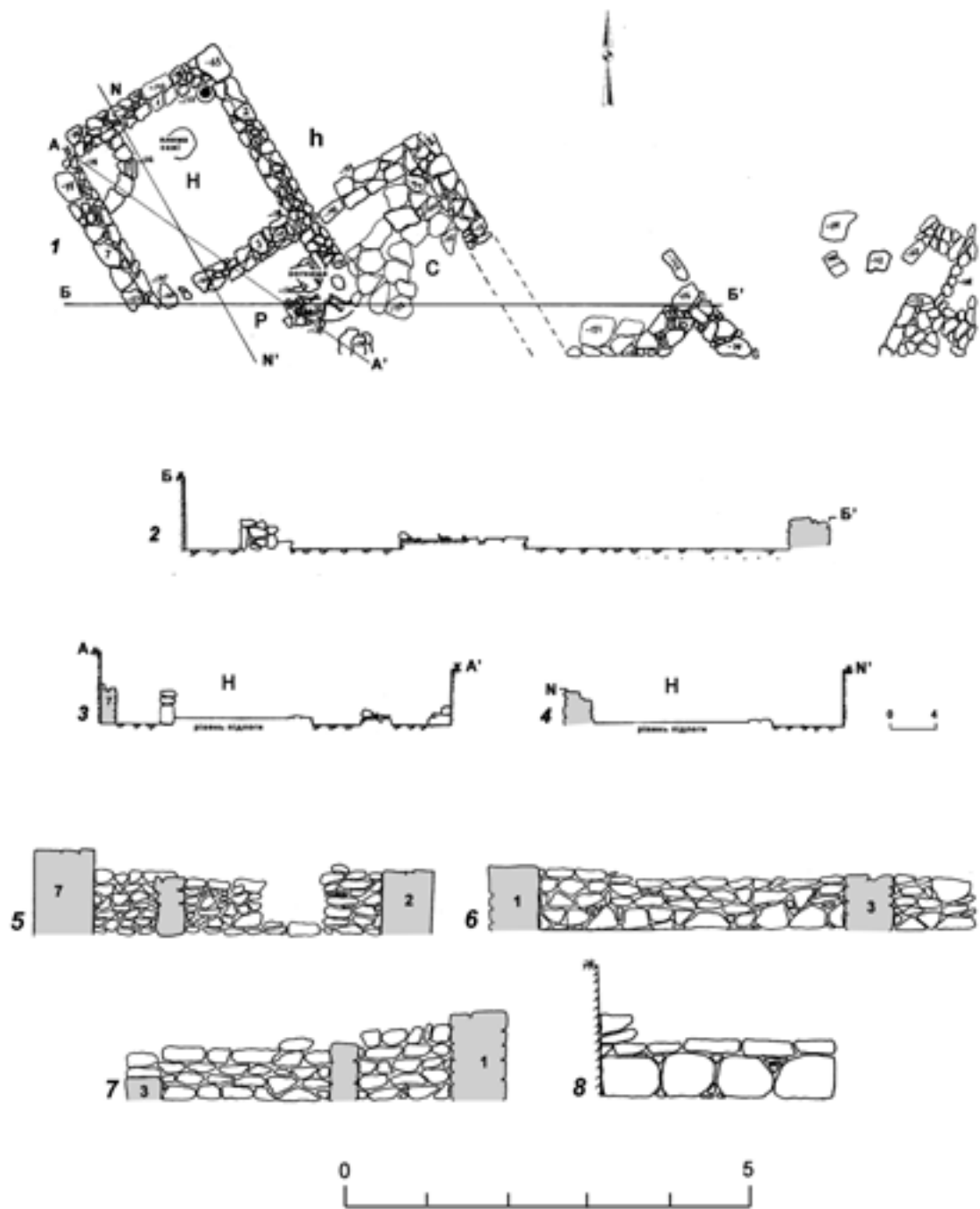

Рис. 2.14. Приміщення *H*, *P*, *C*. Профілі бортів ділянок: 1 — взаєморозташування приміщень; 2 — профіль північного борту по лінії *BB'*; 3 — розріз приміщення *H* по лінії *NN'*; 4 — розріз приміщення *AA'*; 5 — внутрішній фас стіни 1 приміщення *H*; 6 — внутрішній фас стіни 2 приміщення *H*; 7 — внутрішній фас стіни 7 приміщення *H*; 8 — зовнішній фас стіни 7 приміщення *H*.

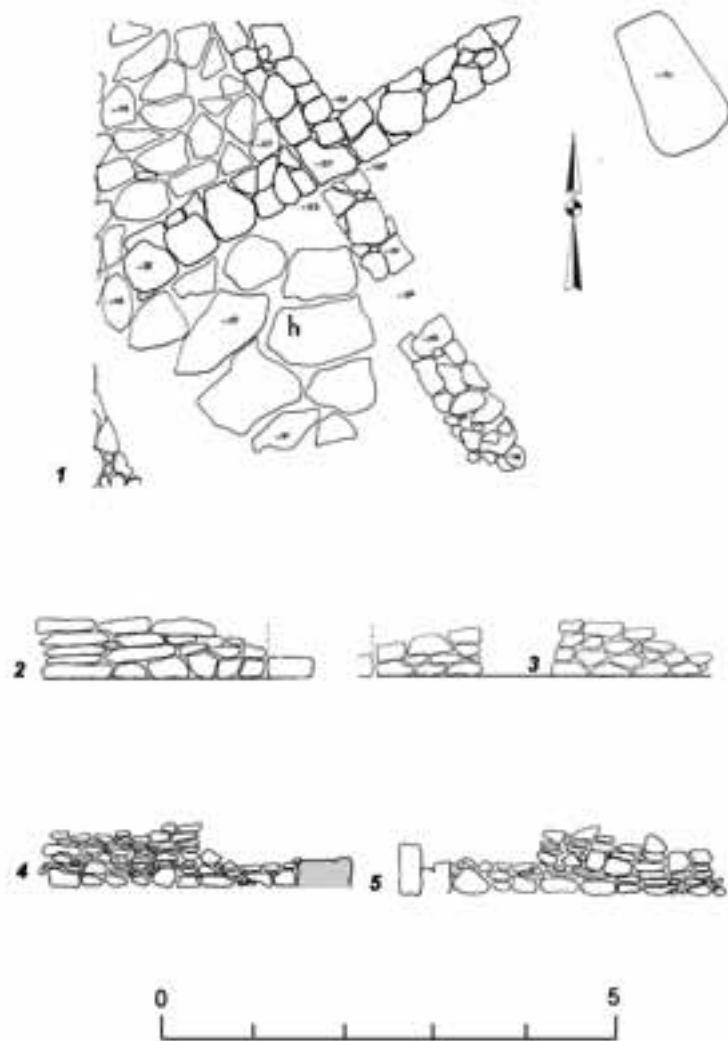

Рис. 2.15. Приміщення h та P : 1 — план приміщення h ; 2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення h ; 3 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення h ; 4 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення P ; 5 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення P .

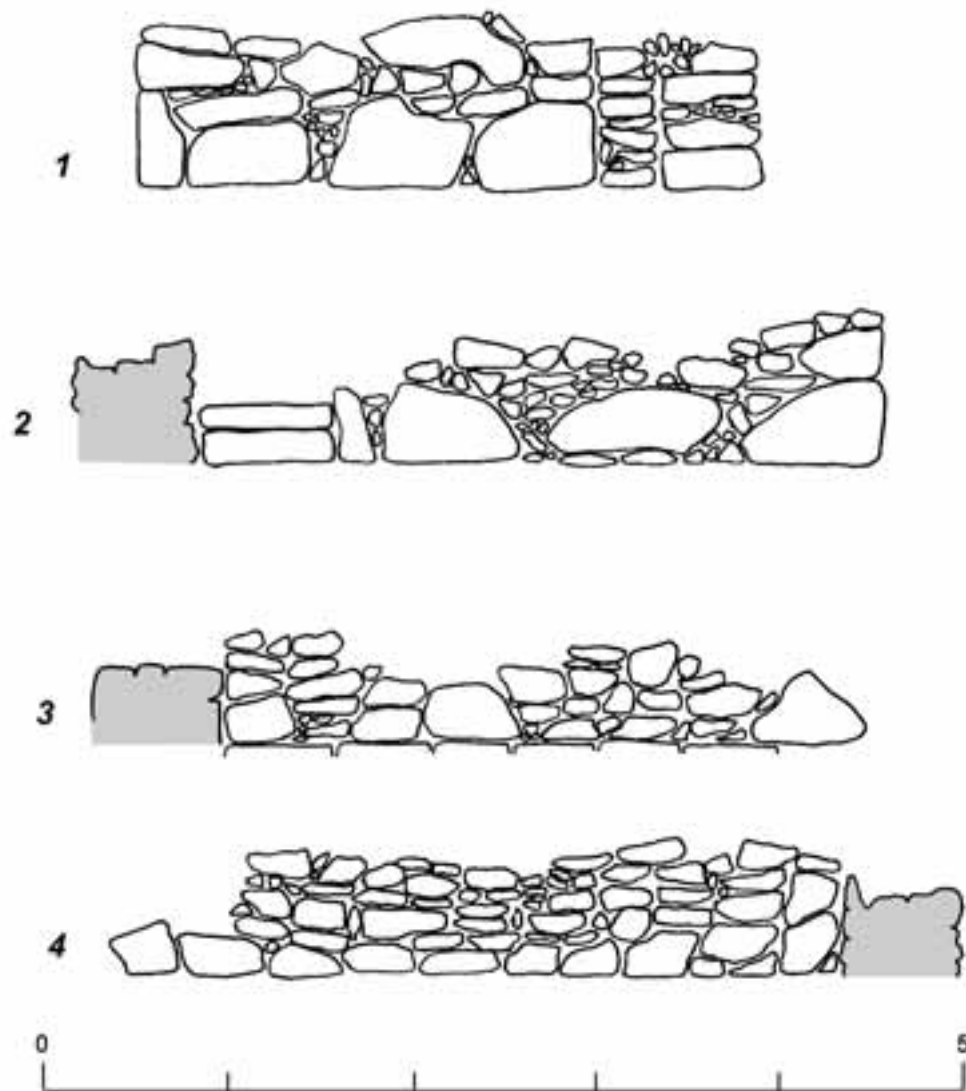

Рис. 2.16. Приміщення Э та Я: 1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення Э; 2 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення Э; 3 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення Я; 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Я.

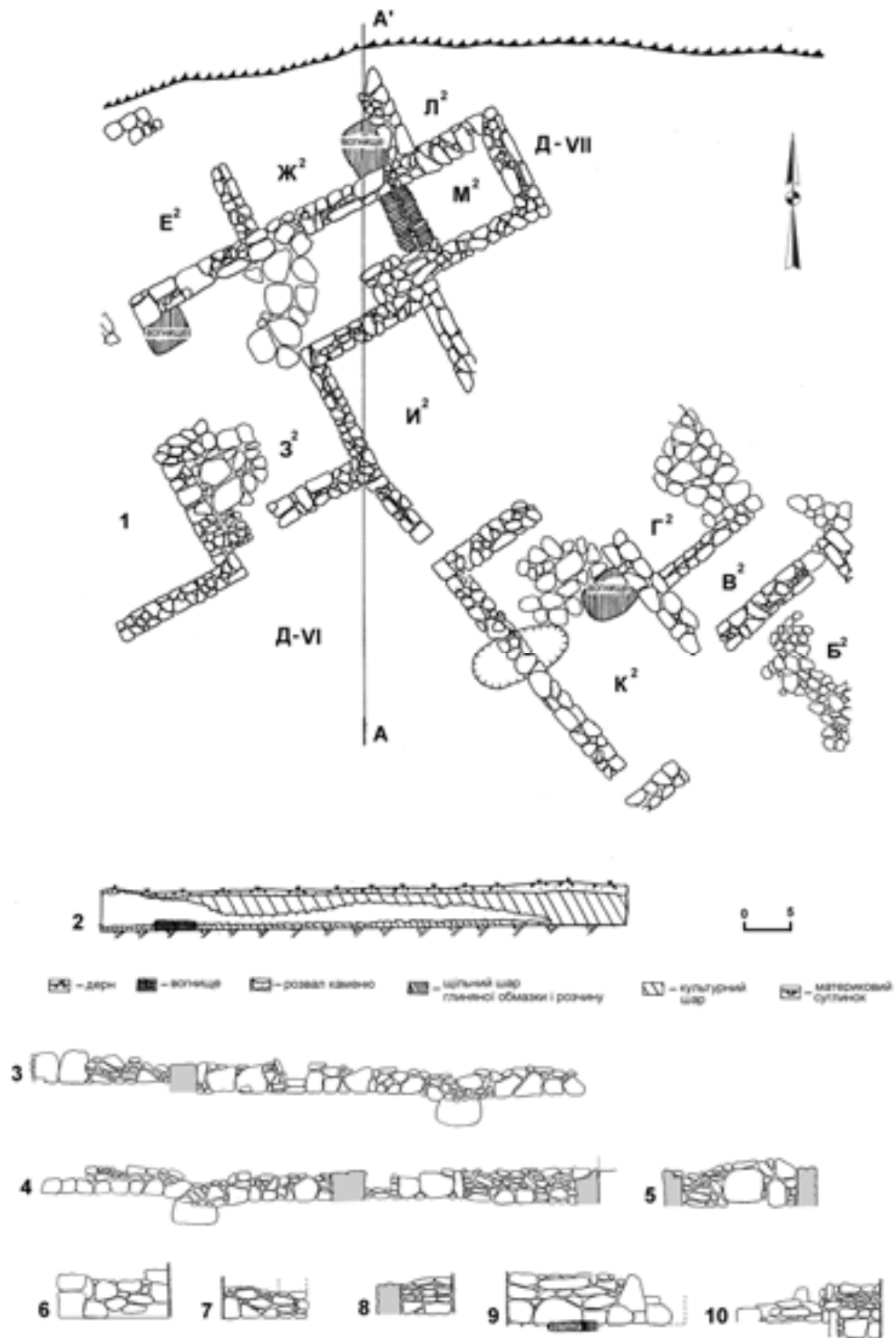

Рис. 2.17. Західна садиба: 1 — приміщення $Б^2$, $В^2$, $Г^2$, $Е^2$, $Ж^2$, $З^2$, $И^2$, $К^2$, $Л^2$, $М^2$; 2 — профіль борту ділянки по лінії А'А; 3 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщень $И^2$ — $К^2$; 4 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщень $И^2$ — $К^2$; 5 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення $И^2$; 6 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $И^2$; 7 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення $И^2$; 8 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення $К^2$; 9 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $К^2$; 10 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення $К^2$.

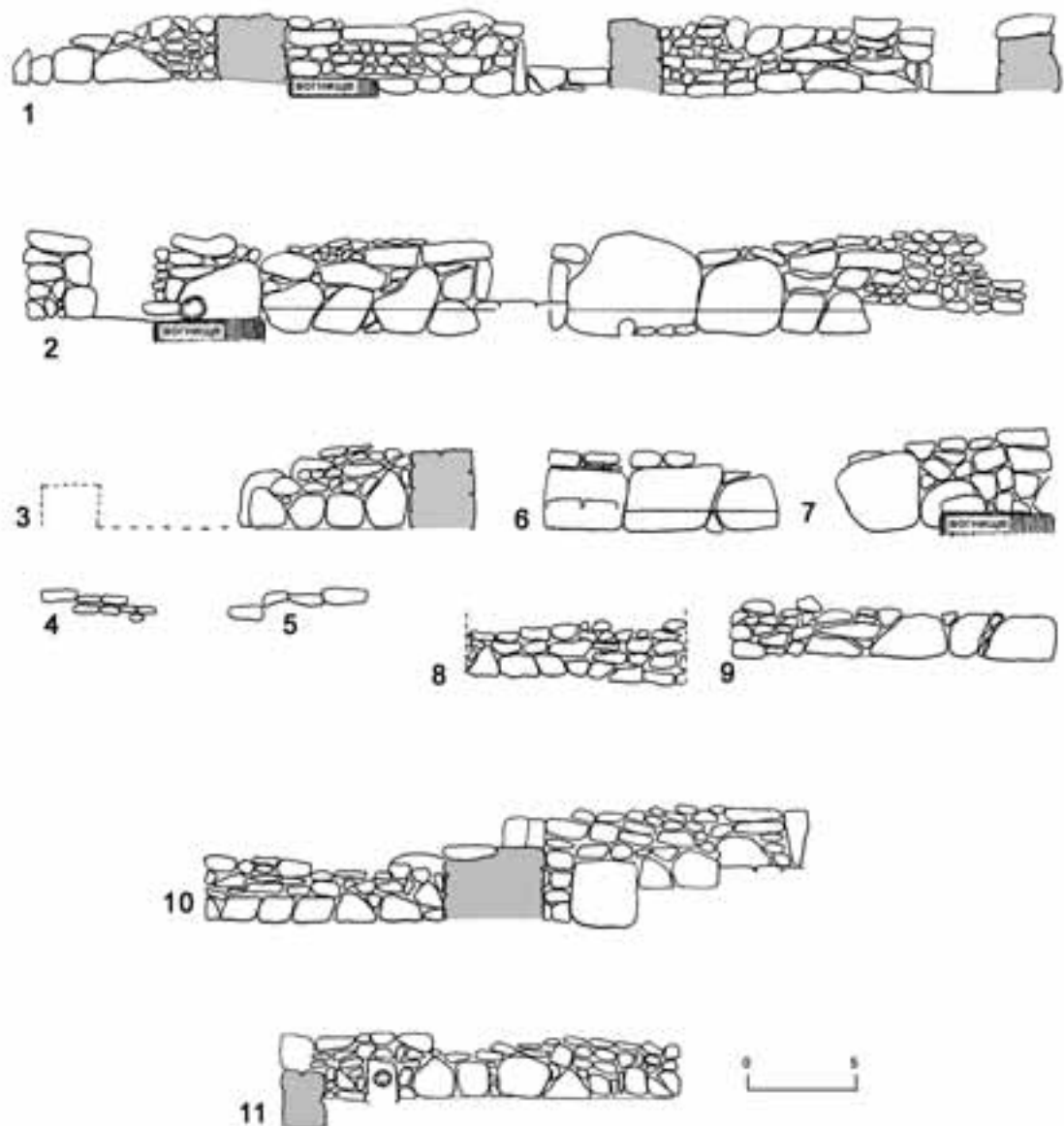

Рис. 2.18. Приміщення E^2 , $Ж^2$, $Л^2$, $М^2$: 1 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень $E^2—Ж^2—Л^2$; 2 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень $E^2—Ж^2—Л^2$; 3 — фас південно-східної стіни приміщень $E^2—Ж^2—Л^2$; 3 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення E^2 ; 4 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення E^2 ; 5 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення E^2 ; 6 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення $Ж^2$; 7 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $Ж^2$; 8 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $М^2$; 9 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення $М^2$; 10 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення $М^2$; 11 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення $М^2$.

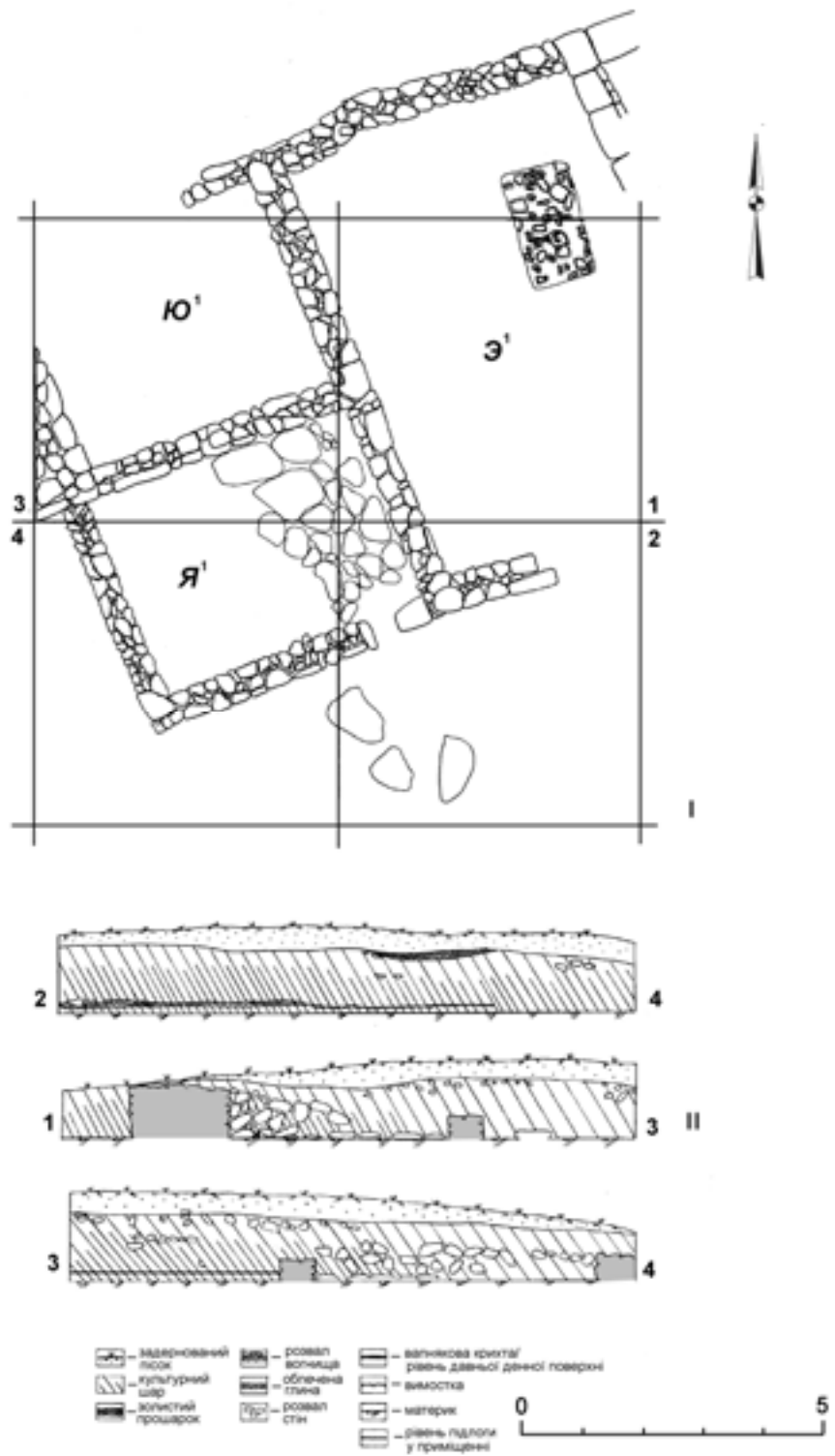

Рис. 2.19. Приміщення $\mathcal{E}'$, $\mathcal{Y}'$, $\mathcal{Я}'$: I — план; II — профілі бортів ділянок.

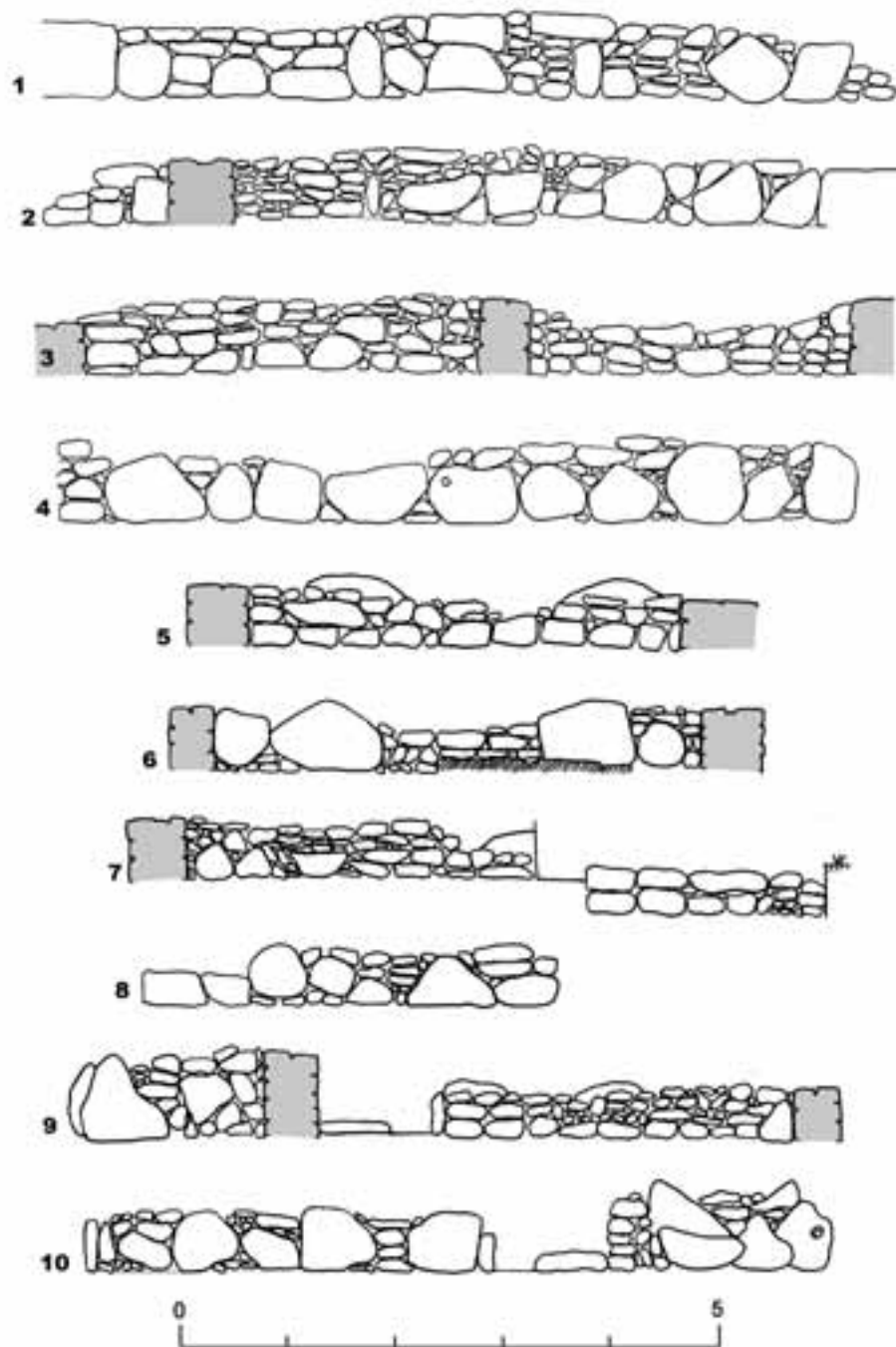

Рис. 2.20. Приміщення $\mathcal{E}^I$, $\mathcal{Ю}^I$, $\mathcal{Я}^I$: 1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення $\mathcal{E}^I$; 2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення $\mathcal{E}^I$; 3 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення $\mathcal{E}^I$; 4 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення $\mathcal{E}^I$; 5 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення $\mathcal{Ю}^I$; 6 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення $\mathcal{Я}^I$; 7 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщень $\mathcal{Ю}^I$ — $\mathcal{Я}^I$; 8 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення $\mathcal{Я}^I$; 9 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень $\mathcal{E}^I$ — $\mathcal{Я}^I$; 10 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень $\mathcal{E}^I$ — $\mathcal{Я}^I$.

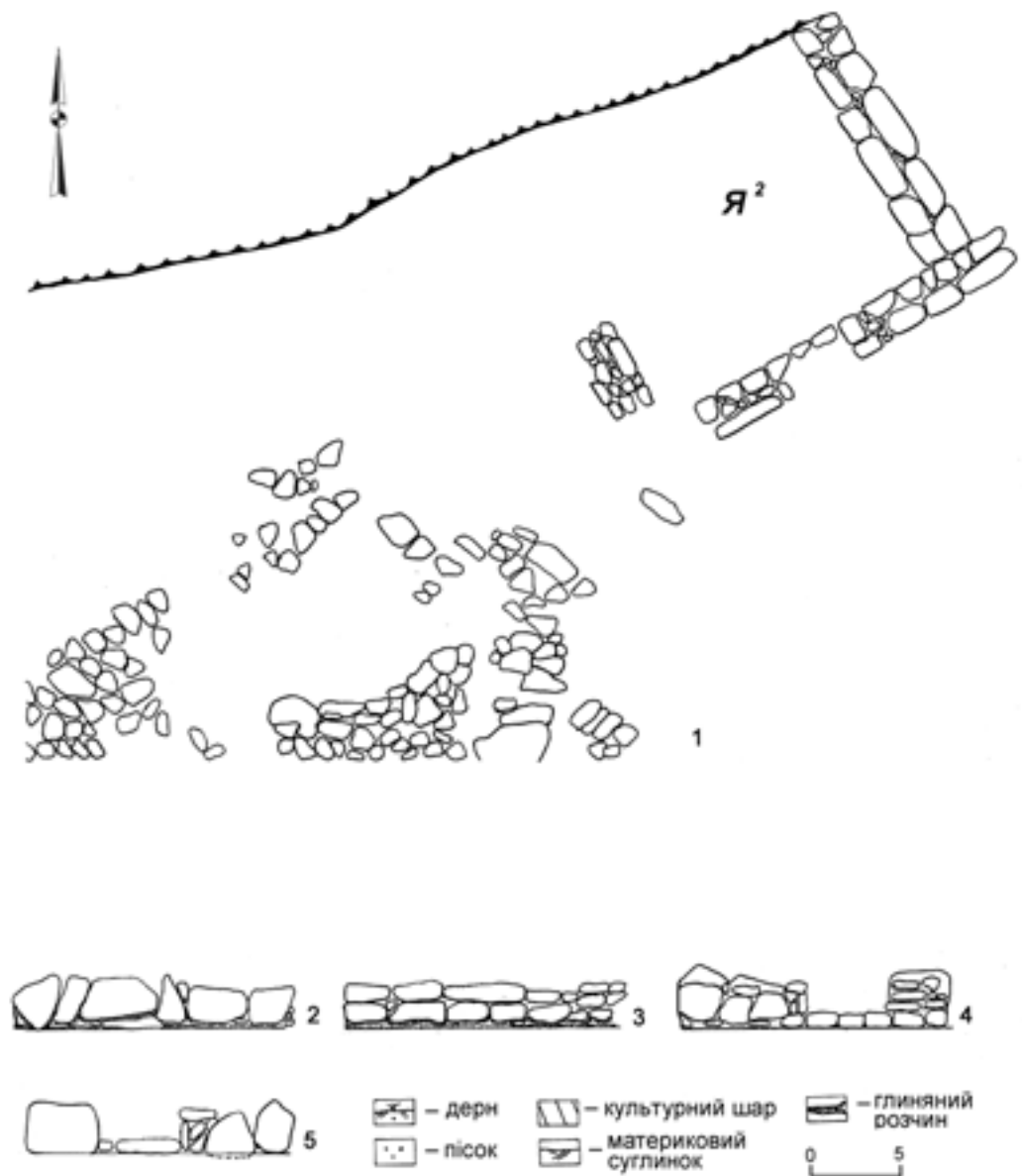

Рис. 2.21. Приміщення Я²: 1 — план; 2 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення Я²; 3 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення Я²; 4 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення Я²; 5 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Я².

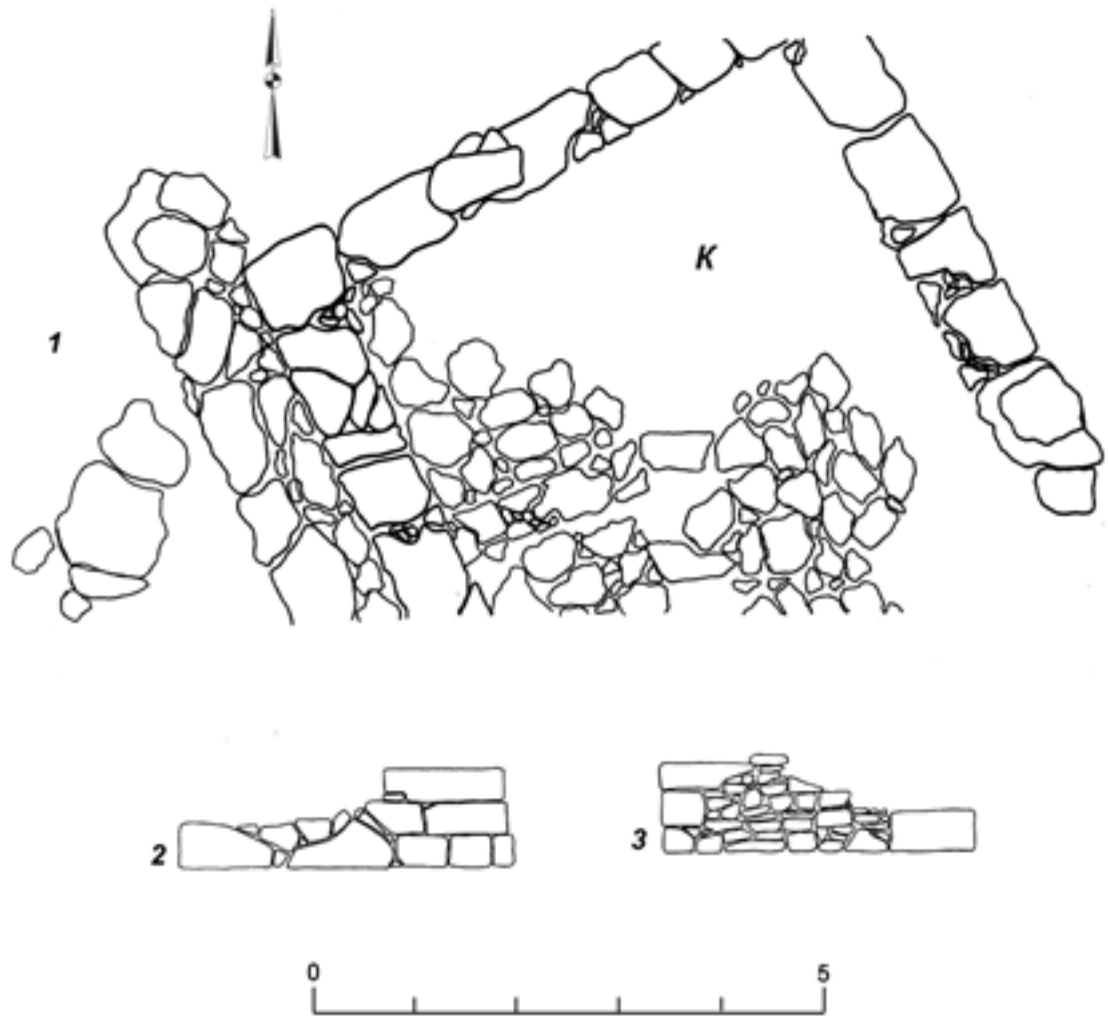

Рис. 2.22. Східна башта: 1 — приміщення *K*; 2 — зовнішній фас південно-західної стіни; 3 — внутрішній фас південно-західної стіни.

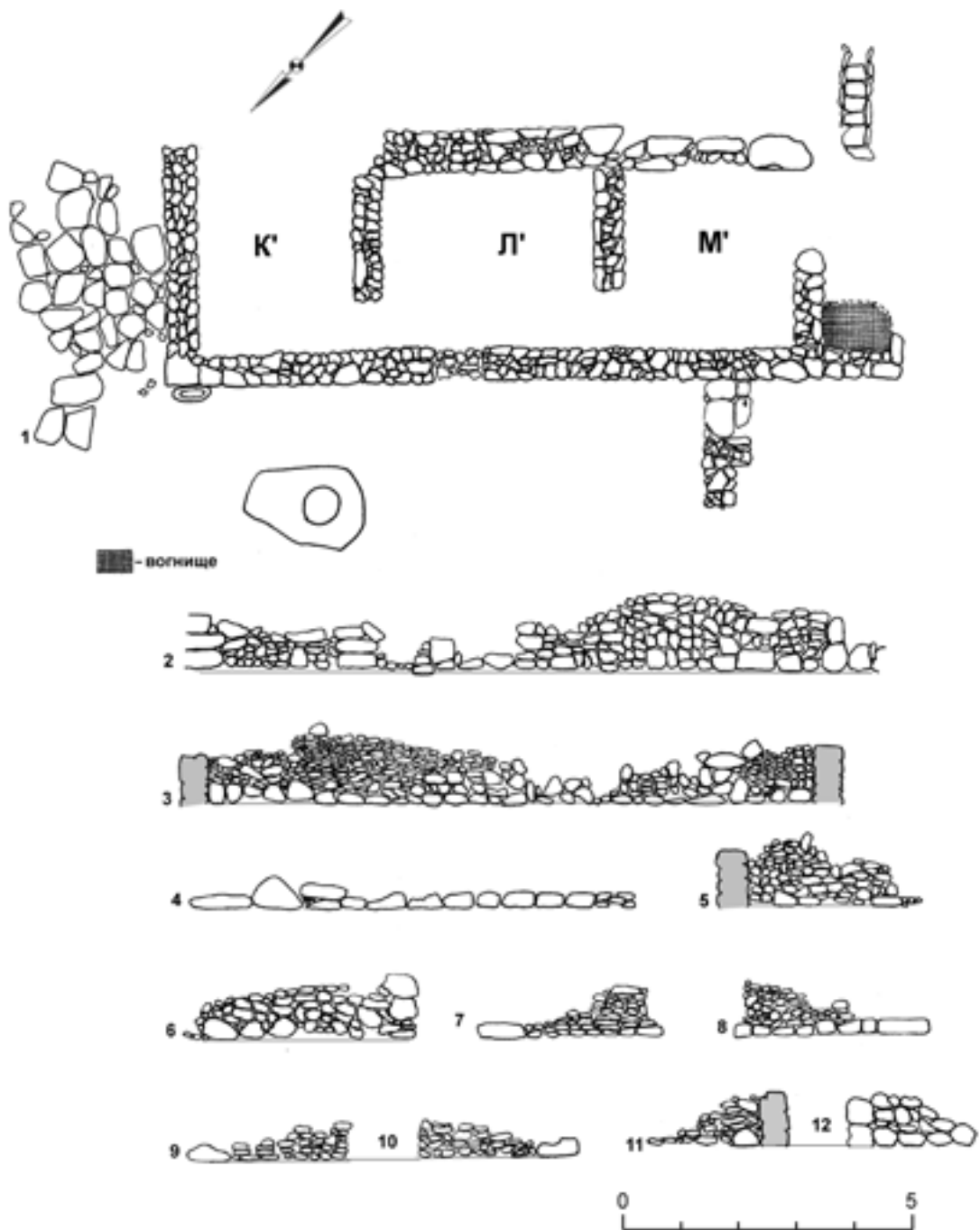

Рис. 2.23. Приміщення K^I — L^I — M^I : 1 — план; 2 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщень; 3 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщень; 4 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень L^I — M^I ; 5 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення K^I ; 6 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення K^I ; 7 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення K^I ; 8 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення L^I ; 9 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення L^I ; 10 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення M^I ; 11 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення M^I ; 12 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення M^I .

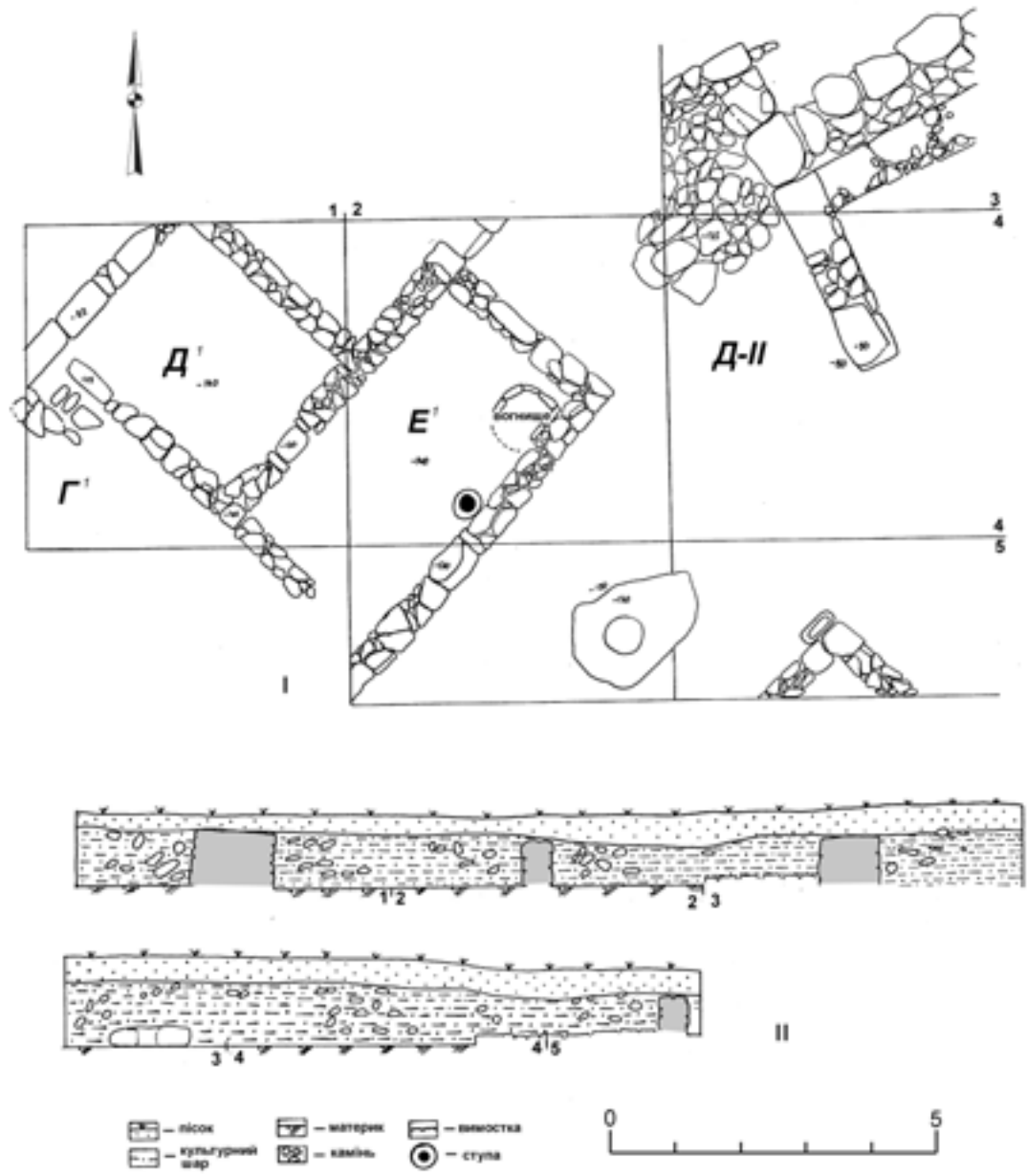

Рис. 2.24. Приміщення Γ^I — $Д^I$ — $Е^I$: I — план; II — профілі бортів ділянок.

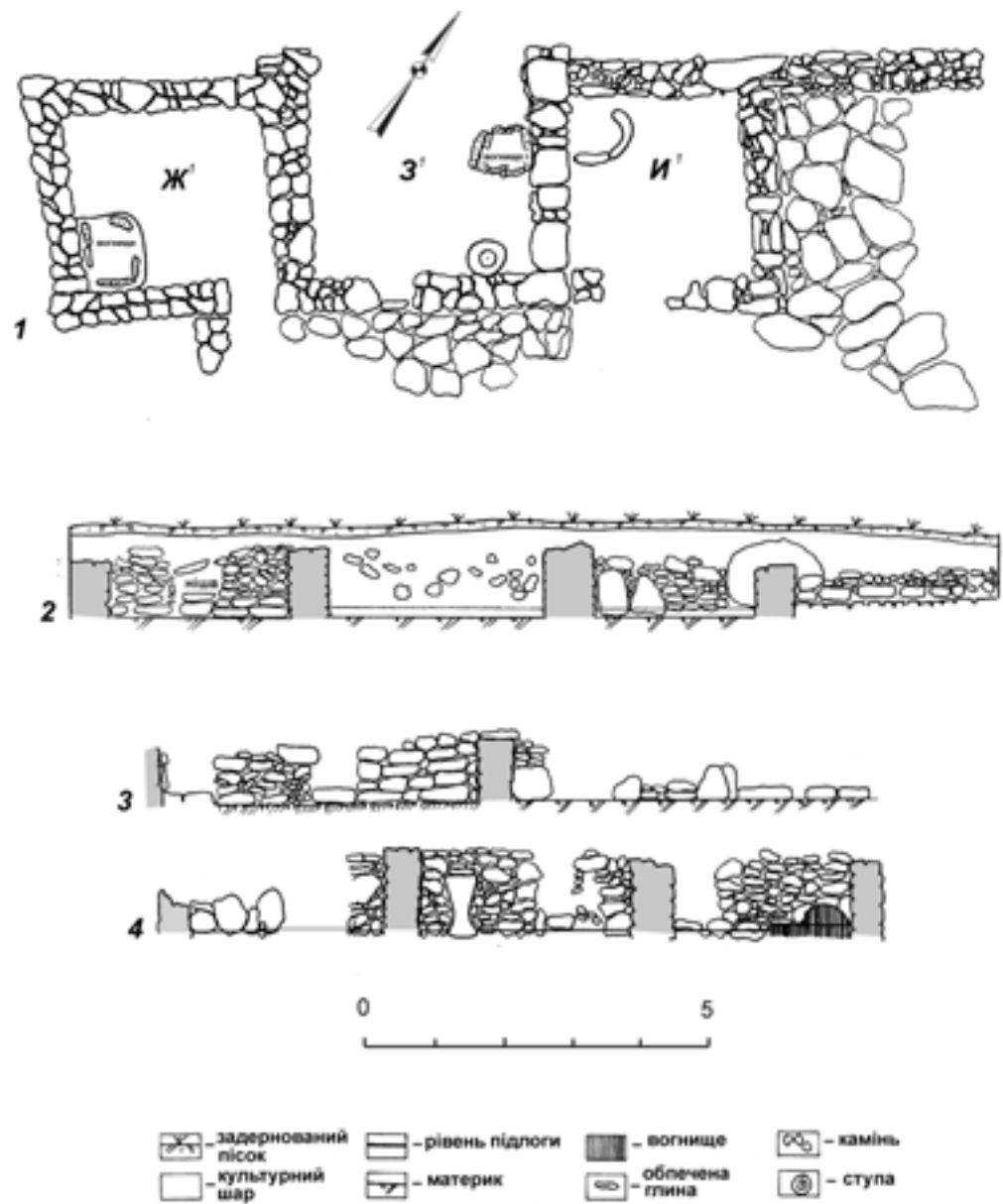

Рис. 2.25. Приміщення Ж'—З'—И': 1 — план; 2 — профіль північно-західного борту; 3 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень; 4 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень.

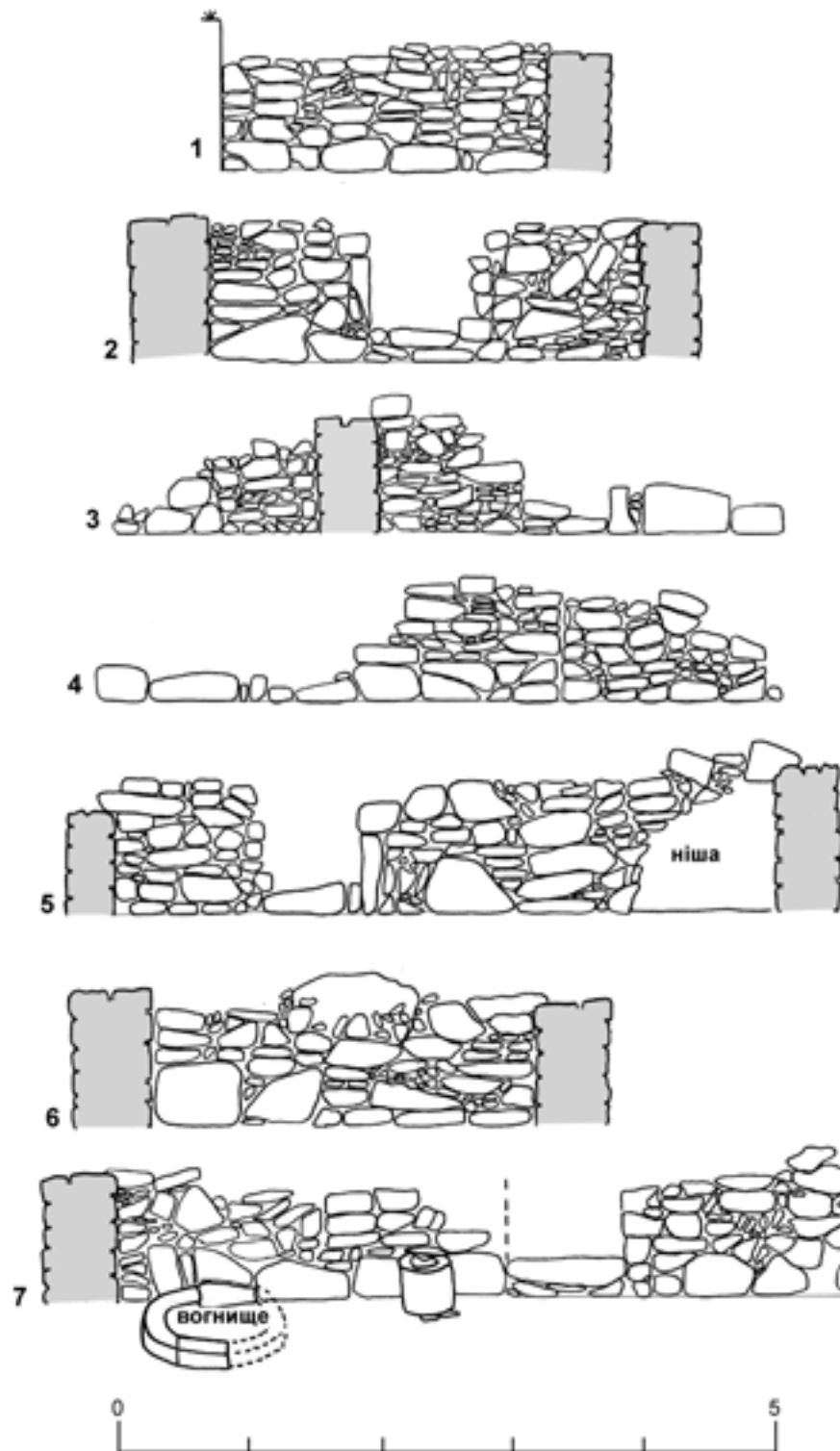

Рис. 2.26. Приміщення D^I та E^I : 1 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення D^I ; 2 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення D^I ; 3 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщень $D^I—E^I$; 4 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщень $D^I—E^I$; 5 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення E^I ; 6 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення E^I ; 7 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення E^I .

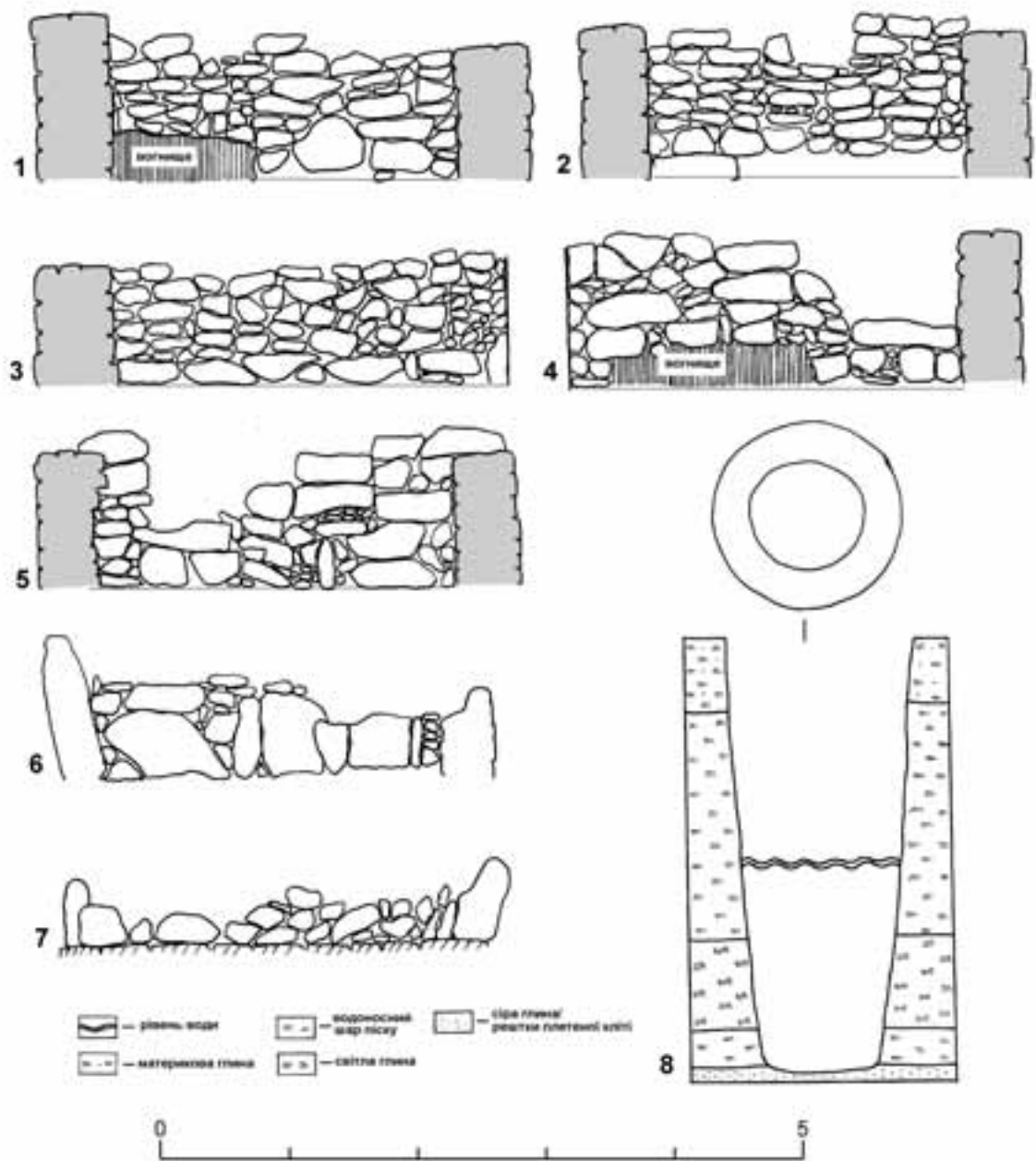

Рис. 2.27. Приміщення Ж¹, З¹, ІІ¹ та план криниці: 1 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Ж¹; 2 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Ж¹; 3 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення З¹; 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення З¹; 5 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення ІІ¹; 6 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення ІІ¹; 7 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення ІІ¹; 8 — криниця східної садиби.

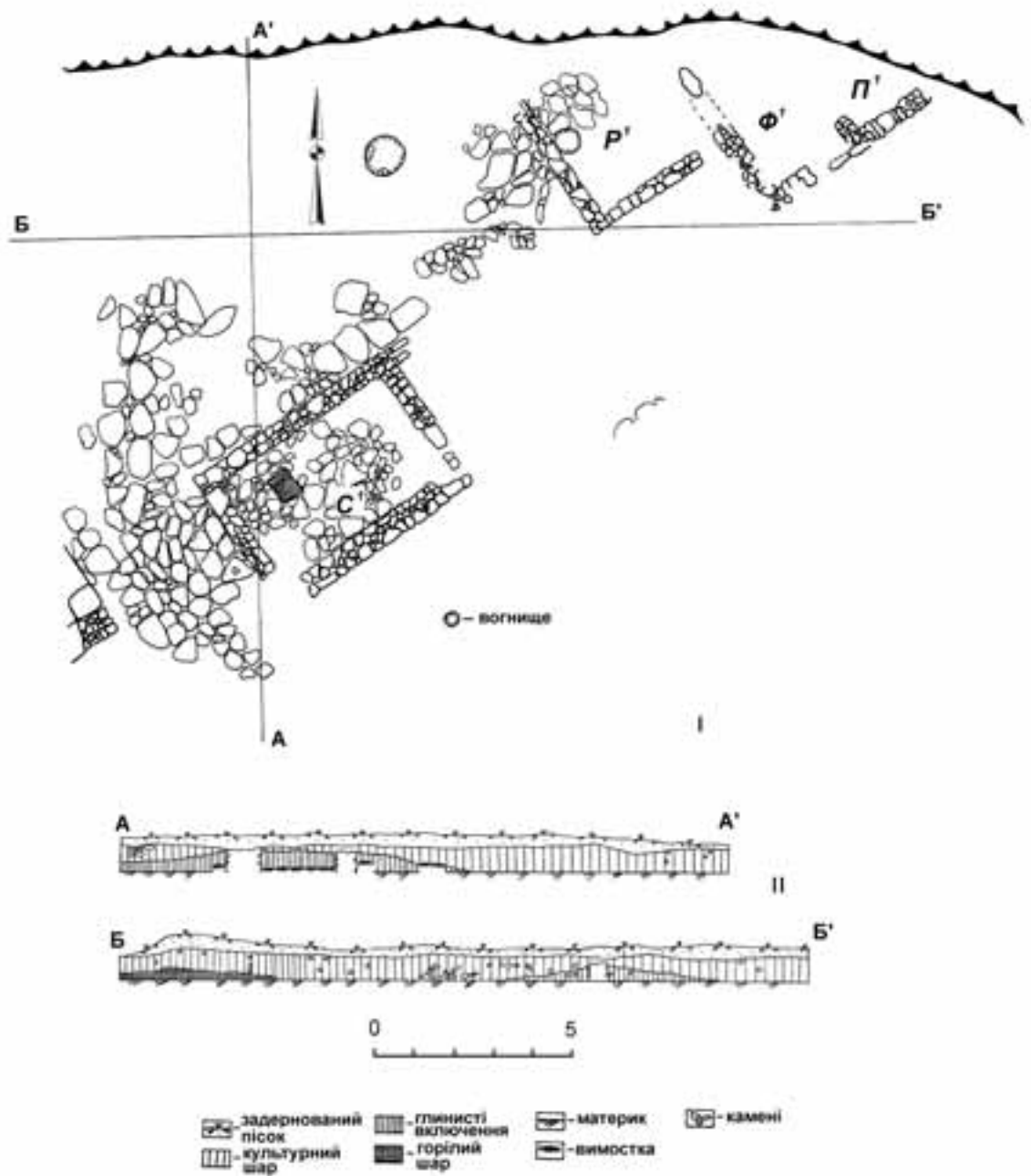

Рис. 2.28. Приміщення P' , C' , Φ' : I — план; II — профілі бортів ділянок.

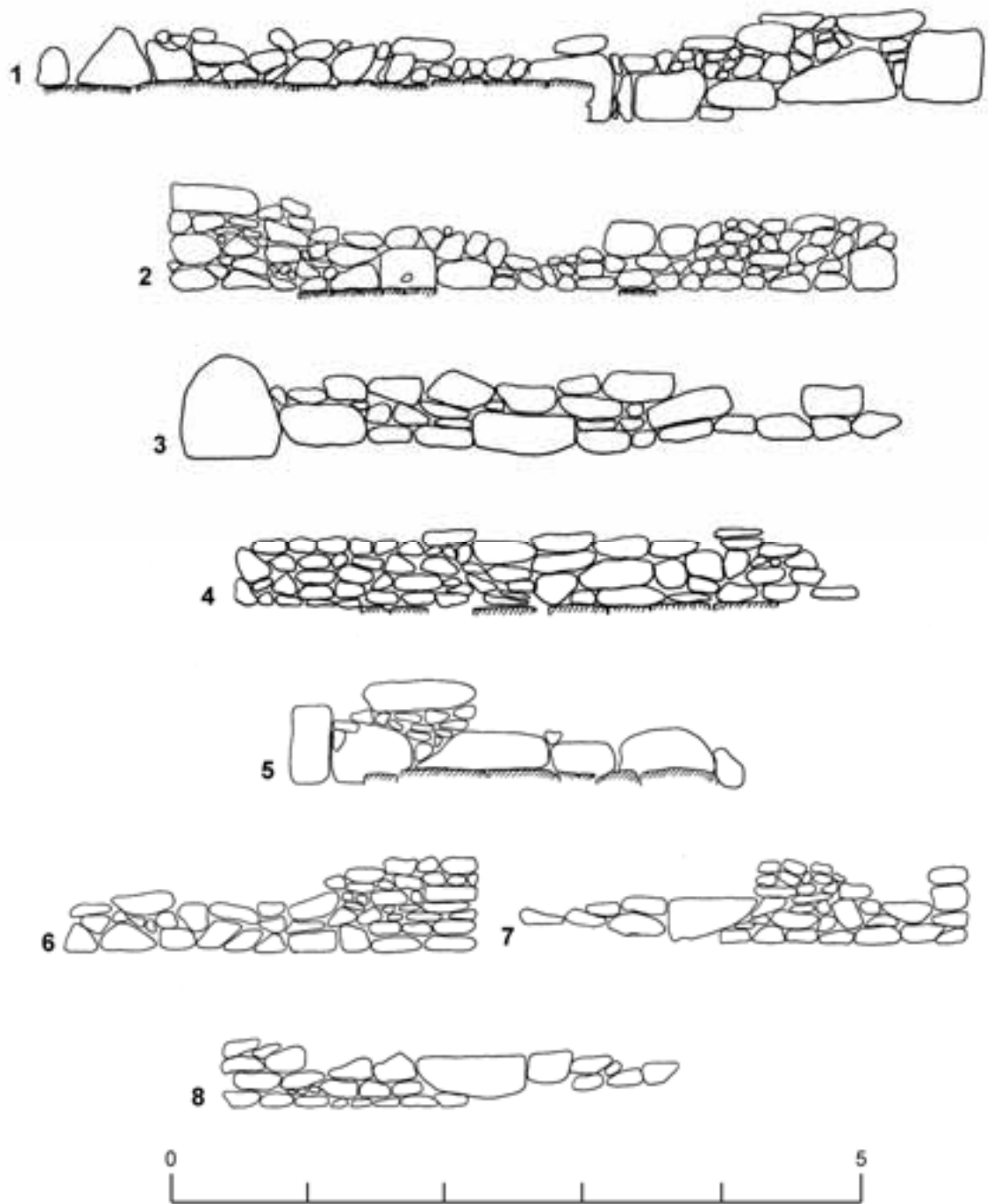

Рис. 2.29. Приміщення C^I : 1 — зовнішній фас північно-західної стіни; 2 — внутрішній фас північно-західної стіни; 3 — зовнішній фас південно-східної стіни; 4 — внутрішній фас південно-східної стіни; 5 — зовнішній фас південно-західної стіни; 6 — внутрішній фас південно-західної стіни; 7 — зовнішній фас північно-східної стіни; 8 — внутрішній фас північно-східної стіни.

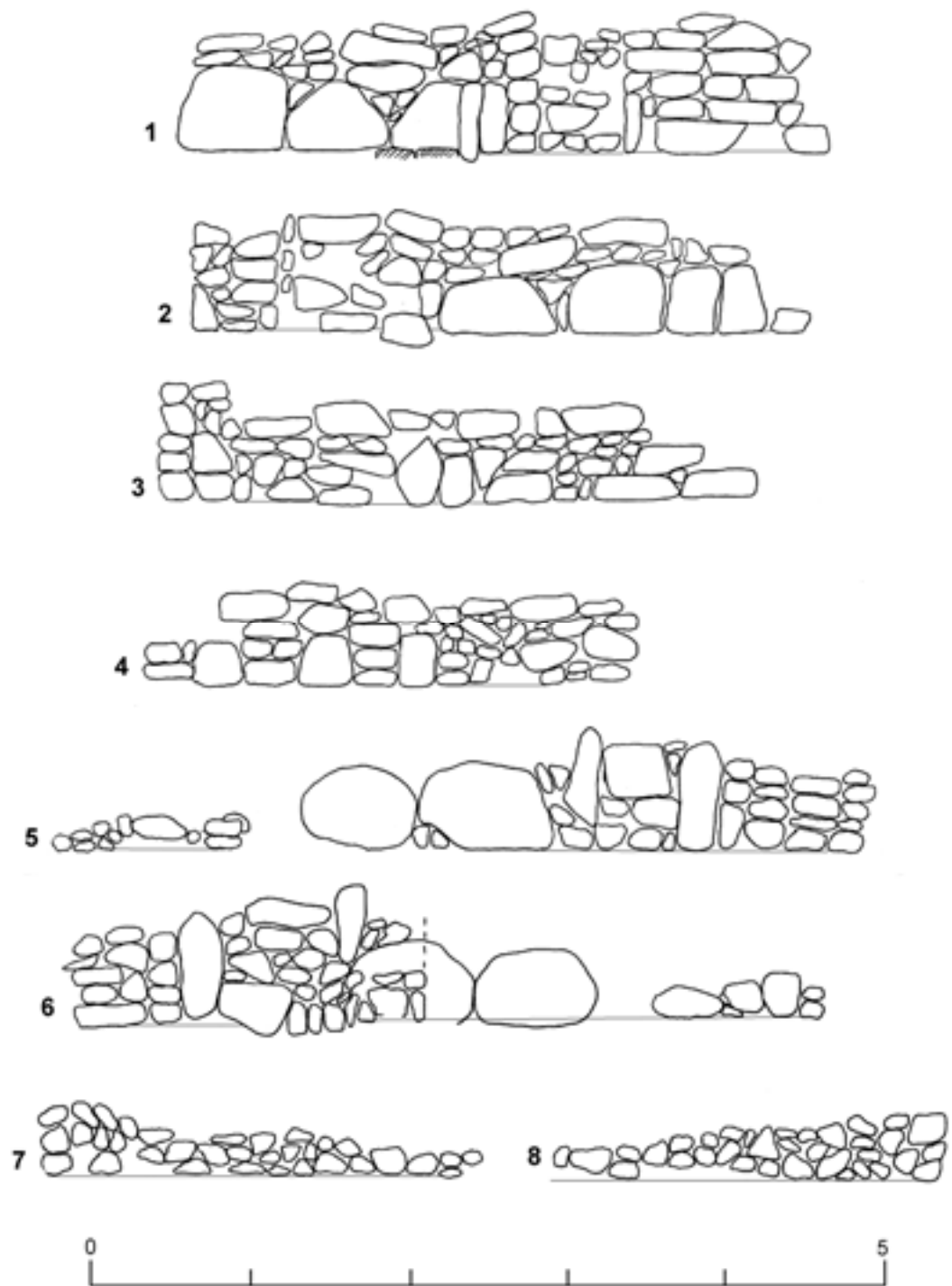

Рис. 2.30. Приміщення P^I та Φ^I : 1 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення P^I ; 2 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення P^I ; 3 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення P^I ; 4 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення P^I ; 5 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщень Φ^I — Π^I ; 6 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень Φ^I — Π^I ; 7 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення Φ^I ; 8 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Φ^I .

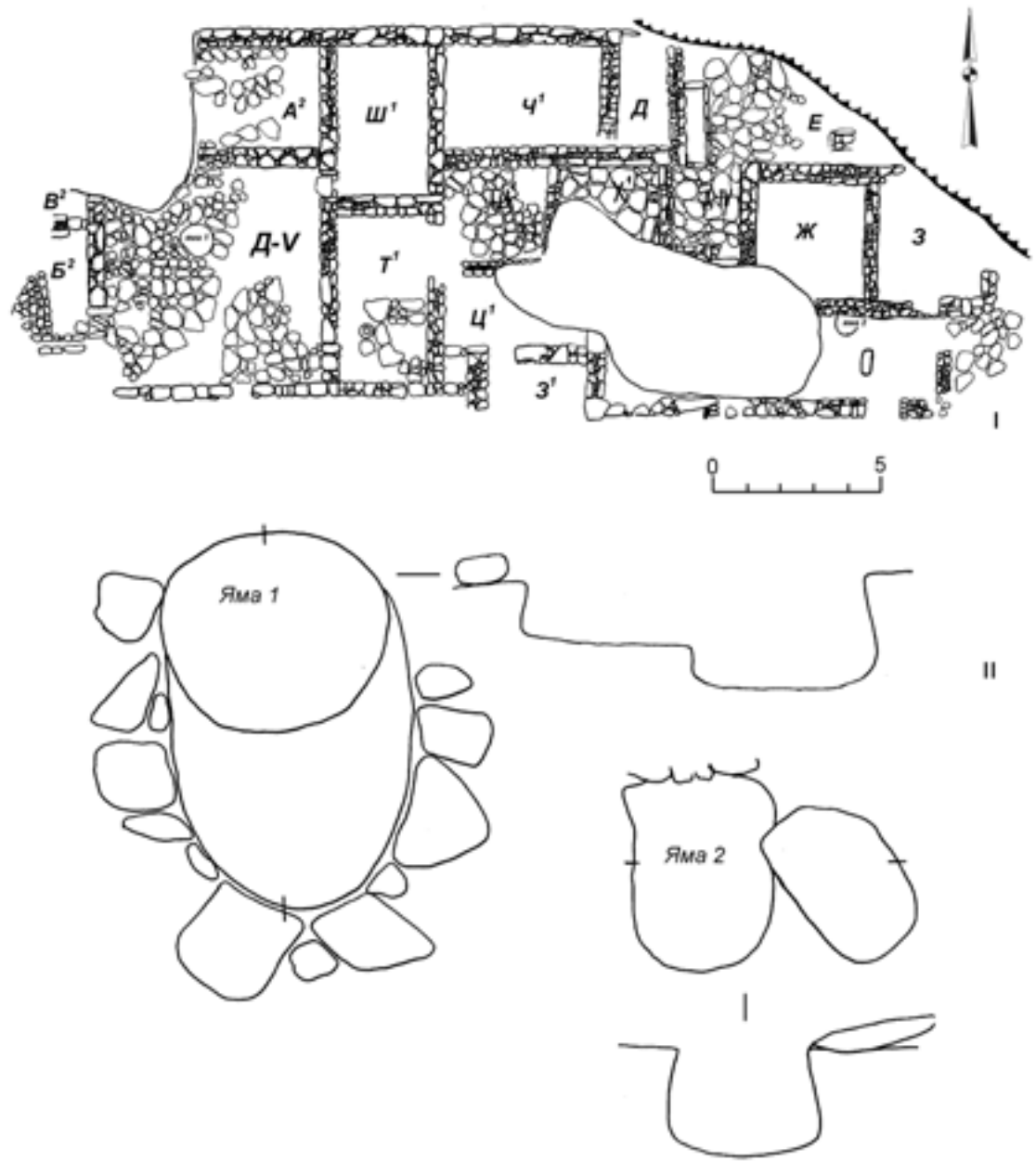

Рис. 2.31. Північна садиба: I — план приміщень; II — розрізи господарських ям.

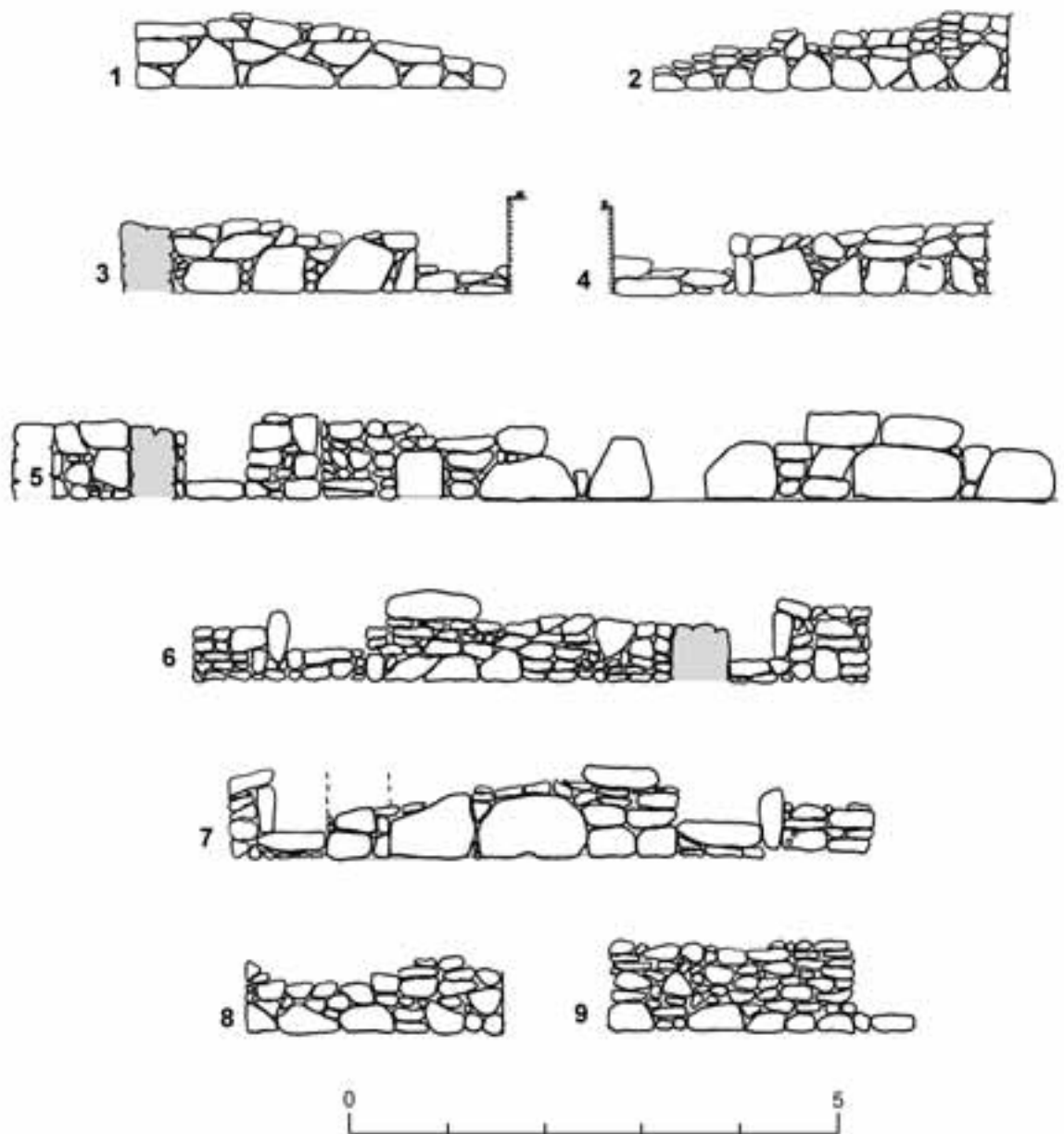

Рис. 2.32. Приміщення A^2 та T^l : 1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення A^2 ; 2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення A^2 ; 3 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення A^2 ; 4 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення A^2 ; 5 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщень T^l — Π^l ; 6 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення T^l ; 7 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення T^l ; 8 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення T^l ; 9 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення T^l .

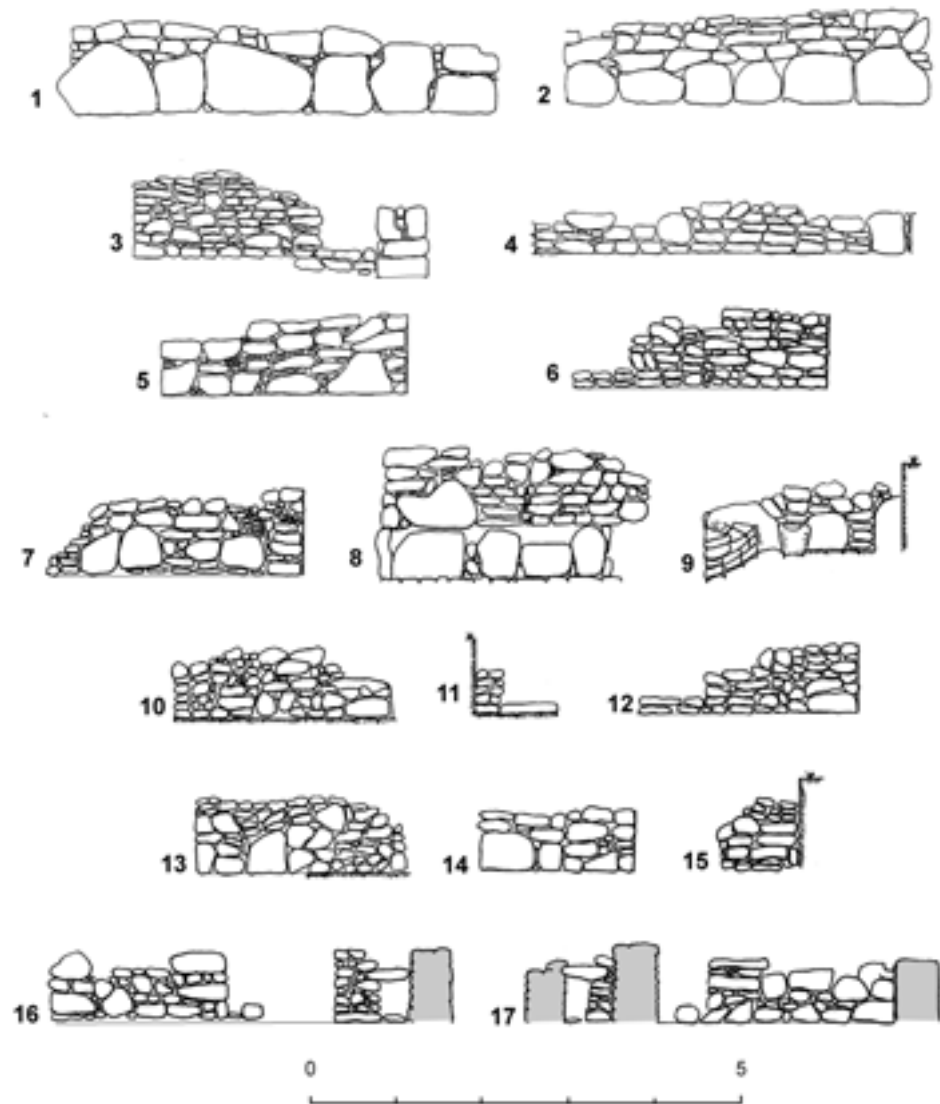

Рис. 2.33. Приміщення Ч^I , Д , Х^I , Ш^I , Ц^I : 1 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення Ч^I ; 2 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення Ч^I ; 3 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Ч^I ; 4 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення Ч^I ; 5 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Ч^I ; 6 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Д ; 7 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Д ; 8 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення Д ; 9 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Х^I ; 10 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення Х^I ; 11 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Х^I ; 12 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Ш^I ; 13 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення Ш^I ; 14 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Ш^I ; 15 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення Ц^I ; 16 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення Ц^I ; 17 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення Ц^I .

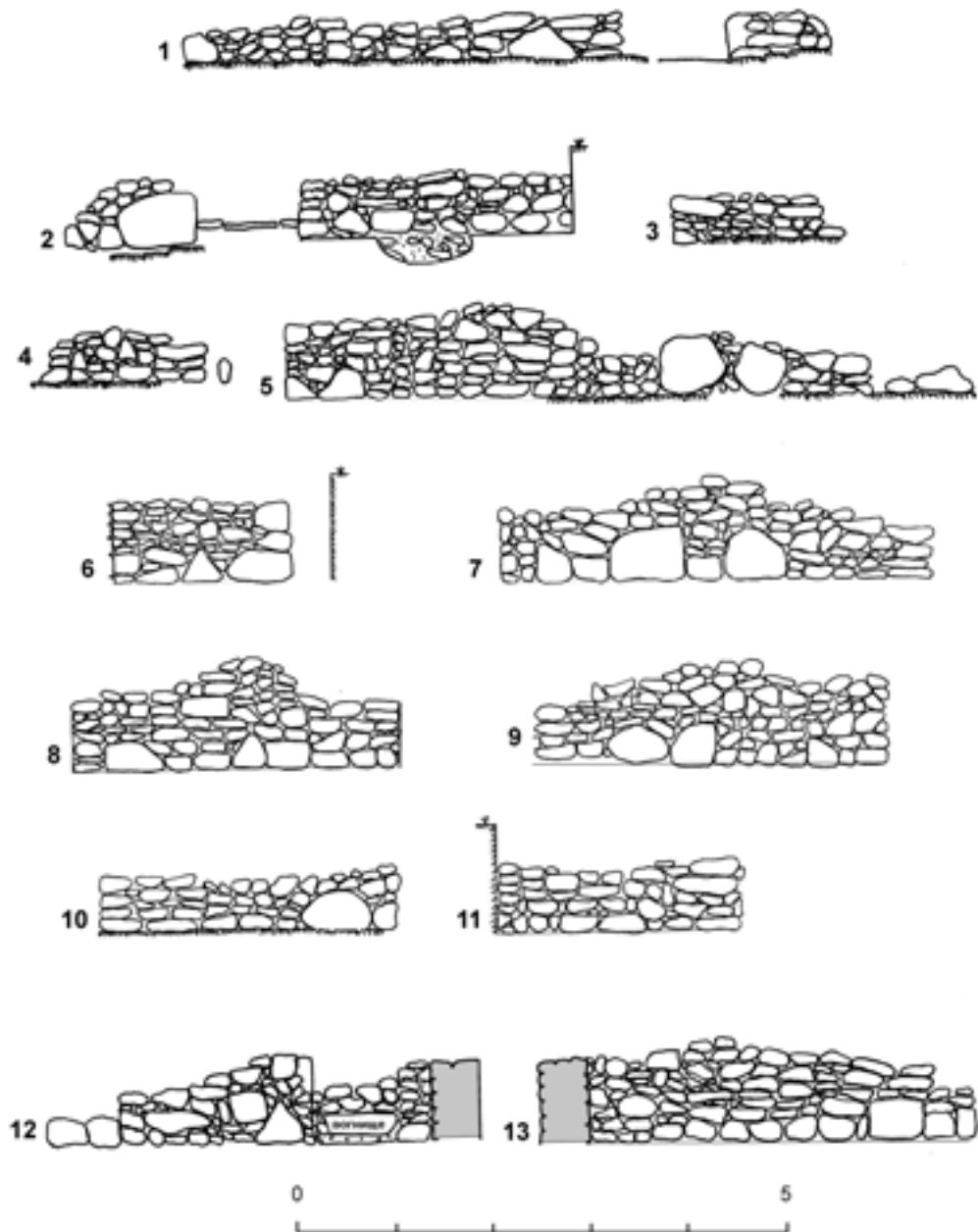

Рис. 2.34. Приміщення О, Ж, З: 1 — зовнішній фас південно-східної стіни приміщення О; 2 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення О; 3 — зовнішній фас північно-східної стіни приміщення О; 4 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення О; 5 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення О; 6 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення Ж; 7 — зовнішній фас північно-західної стіни приміщення Ж; 8 — внутрішній фас північно-західної стіни приміщення Ж; 9 — внутрішній фас північно-східної стіни приміщення Ж; 10 — зовнішній фас південно-західної стіни приміщення Ж; 11 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення Ж; 12 — внутрішній фас південно-східної стіни приміщення З; 13 — внутрішній фас південно-західної стіни приміщення З.

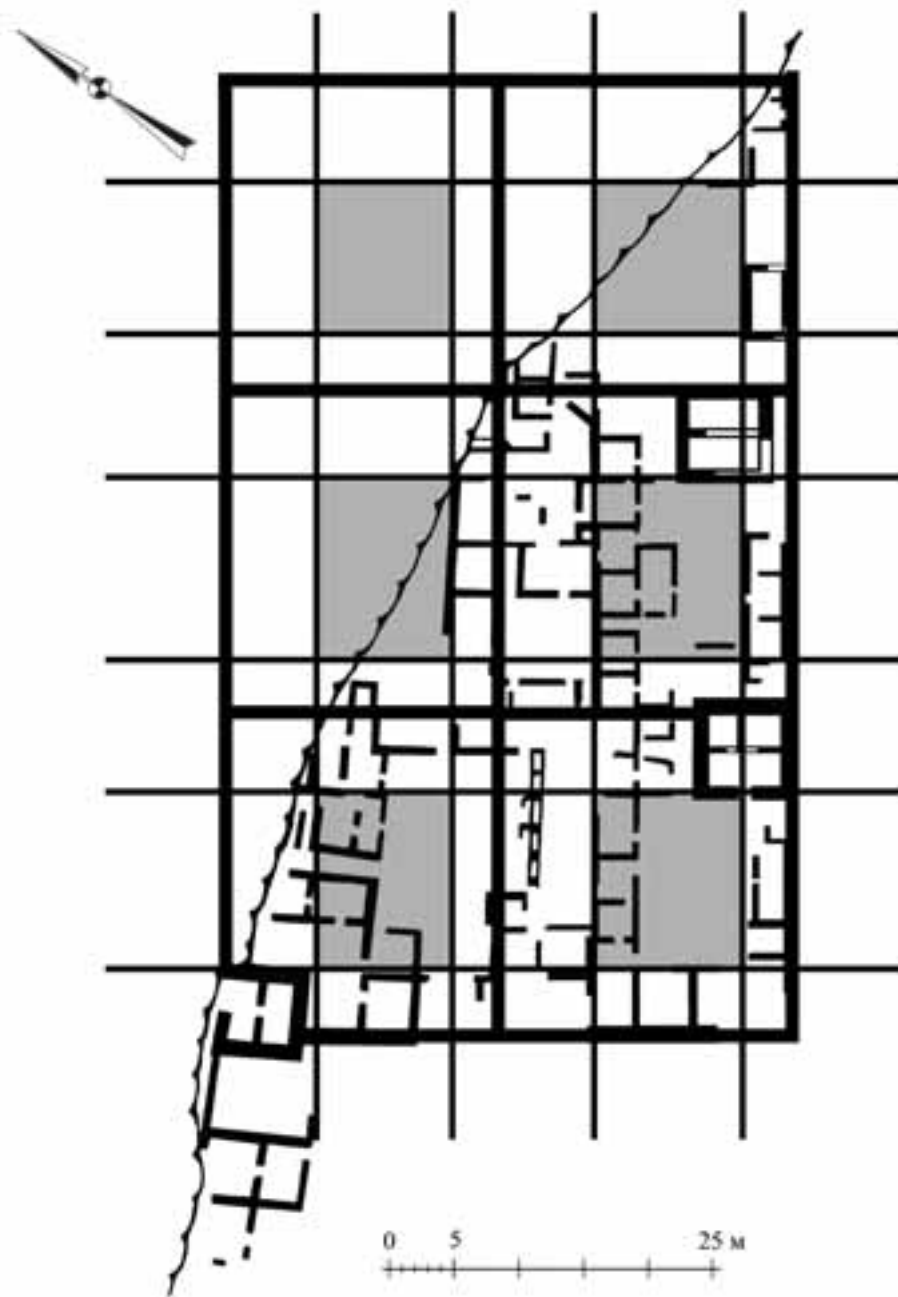

Рис. 2.35. Садиби, зблоковані за кварталним принципом (за Буйських А., 2008а)

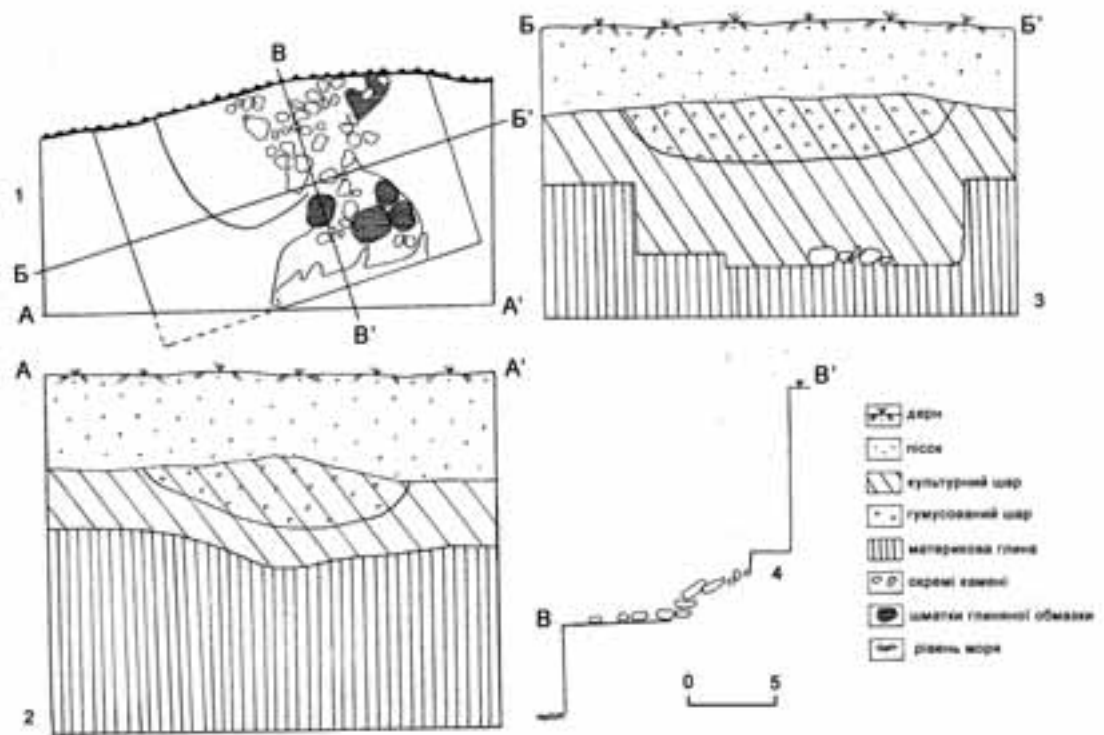

Рис. 2.36. Заглиблений об'єкт 1980 р.: 1 — загальний план; 2 — розріз по лінії AA'; 3 — розріз по лінії BB'; 4 — розріз по лінії BB'.

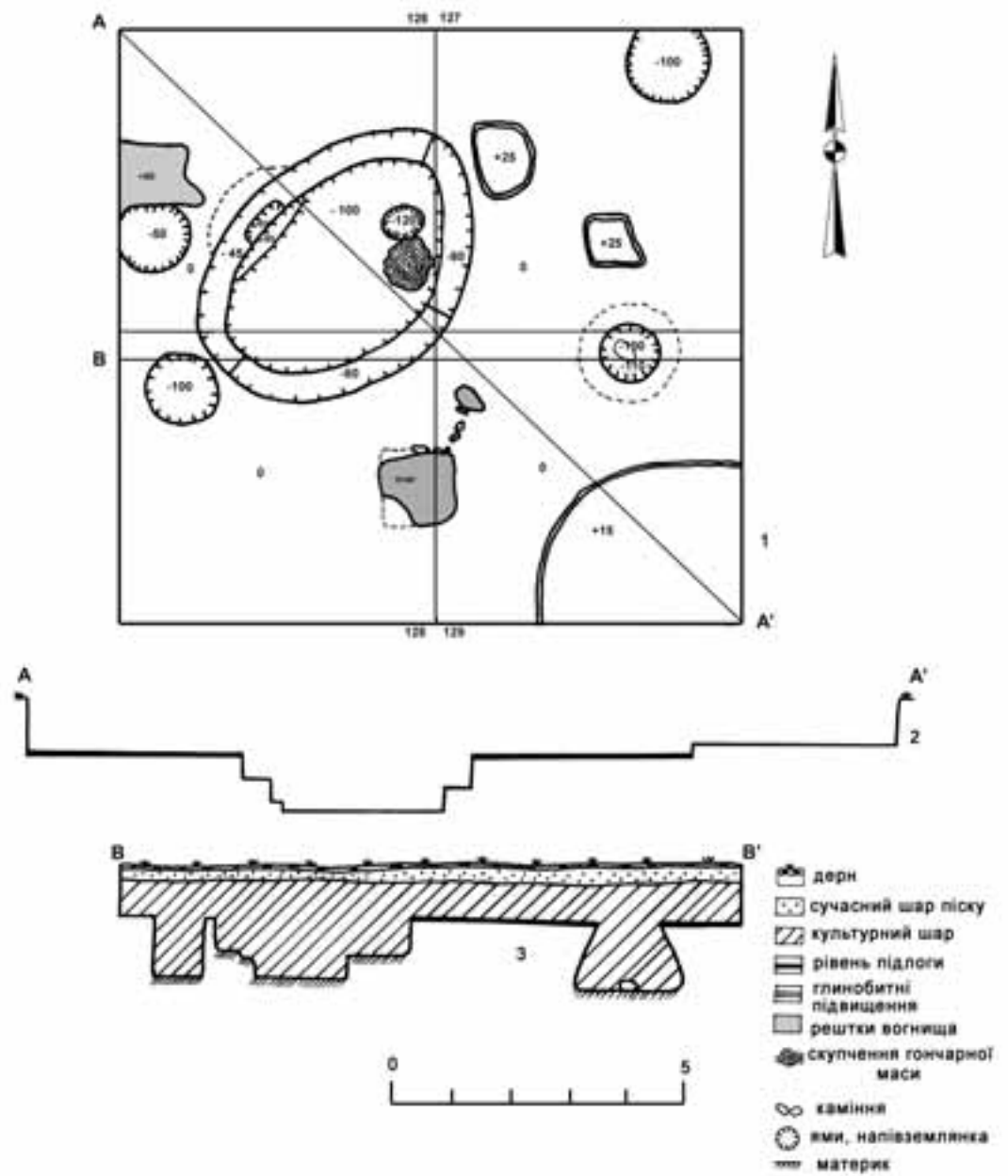

Рис. 2.37. Заглиблений об'єкт 1983 р.: 1 — загальний план; 2 — розріз по лінії AA';
3 — розріз по лінії BB'.

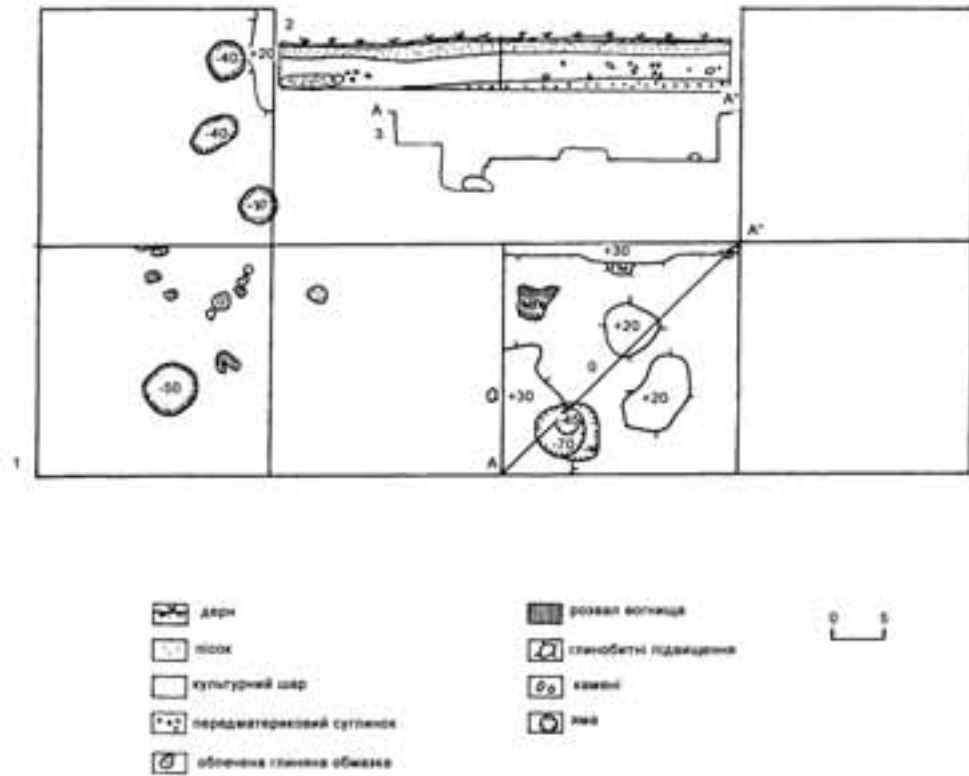

Рис. 2.38. Східна частина розкопу 1985 р.: 1 — загальний план; 2 — профіль західного борту; 3 — розріз по лінії AA'.

1

2

Рис. 2.39. Південна башта: 1 — загальний вигляд; 2 — південно-східна стіна.

Рис. 2.40. Південна башта: 1 — південний кут; 2 — внутрішнє планування.

Рис. 2.41. Південна башта: 1—2 приміщення Л; 3 — оформлення дверного отвору.

Рис. 2.42. Південна садиба: 1 — водогін; 2 — криниця.

Рис. 2.43. Приміщення Ч.

Рис. 2.44. Приміщення Б¹: 1 — кам'яне корито; 2 — рештки вогнища.

Рис. 2.45. Лінія приміщень вздовж стіни 9.

Рис. 2.46. Приміщення X: 1 — загальний вигляд; 2 — рештки вогнища.

1

2

Рис. 2.47. Приміщення *T*: 1 — загальний вигляд; 2 — рештки вогнища.

Рис. 2.48. Рештки стіни 7.

Рис. 2.49. Приміщення *A* західної садиби: 1 — загальний вигляд;
2—3 — розвали вогнищ.

Рис. 2.50. Приміщення *H* та *P*: 1 — загальний вигляд приміщення *H*;
2 — кам'яна ступа з приміщення *P*.

1

2

Рис. 2.51. Західна садиба: 1 — приміщення Б; 2 — приміщення Э.

Рис. 2.52. Приміщення В: 1 — решки вогнища; 2 — ступа; 3 — кам'яне корито.

1

2

Рис. 2.53. Приміщення Э': 1 — загальний вигляд; 2 — рештки вогнища.

Рис. 2.54. Східна башта: 1 — загальний вигляд; 2 — південно-західна стіна.

Рис. 2.55. Східна садиба. Внутрішнє подвір'я.

Рис. 2.56. Загальний вигляд приміщень K^I — L^I — M^I .

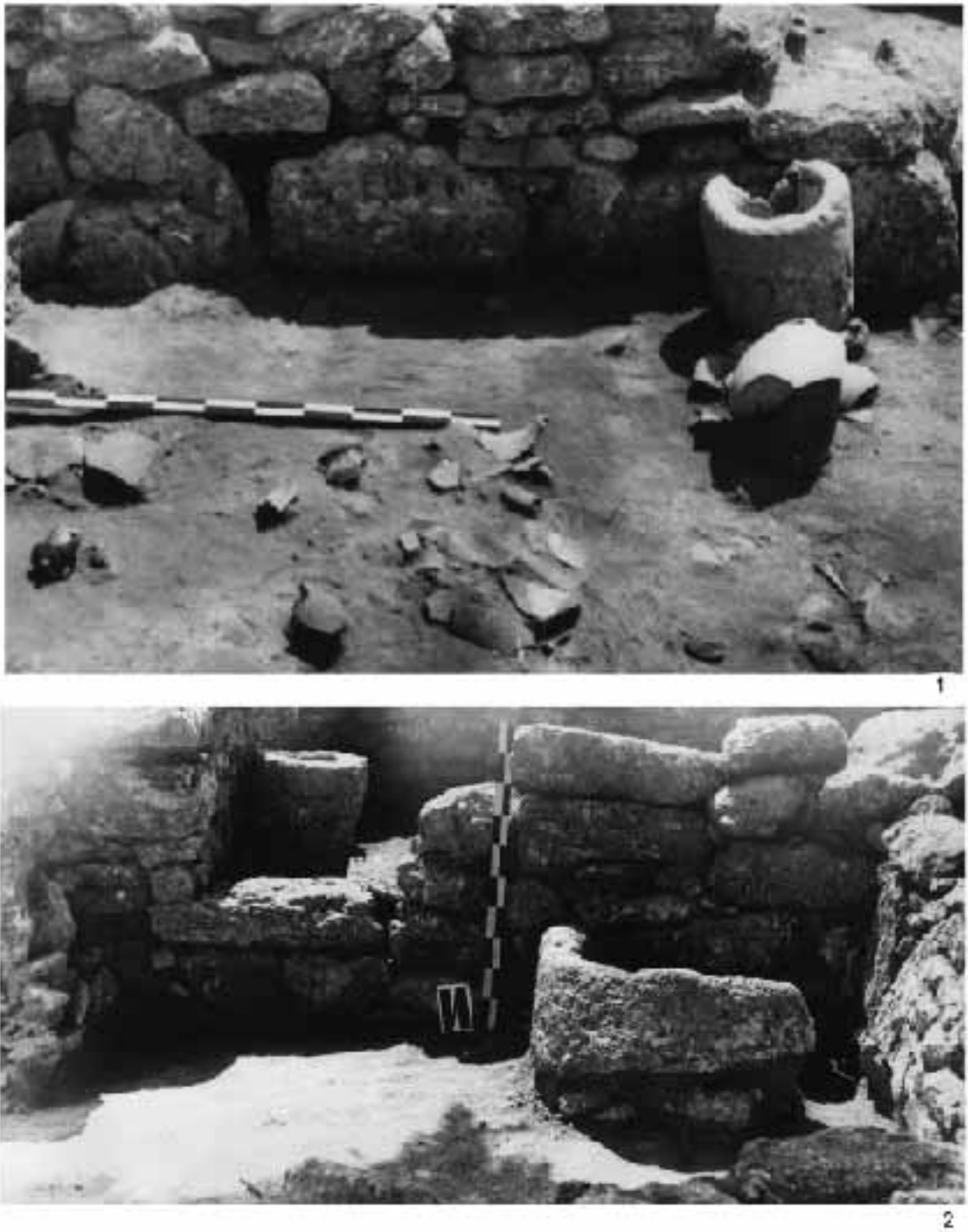

Рис. 2.57. Господарські будівлі: 1 — приміщення E^I ; 2 — приміщення II^I .

Рис. 2.58. Східна садиба: 1 — водогін; 2 — криниця.

Рис. 2.59. Північна садиба: 1 — приміщення A^2 ; 2 — приміщення III^I .

Рис. 2.60. Північна садиба: 1 — приміщення Ч¹; 2 — приміщення Ж.

Рис. 2.61. Приміщення 3.

Рис. 2.62. Заглиблений об'єкт 1980 р. Вигляд з моря.

Рис. 2.63. Заглиблені споруди: 1 — об'єкт 1983 р. (розкопки 1984 р.);
2 — напівземлянка 1985 р.

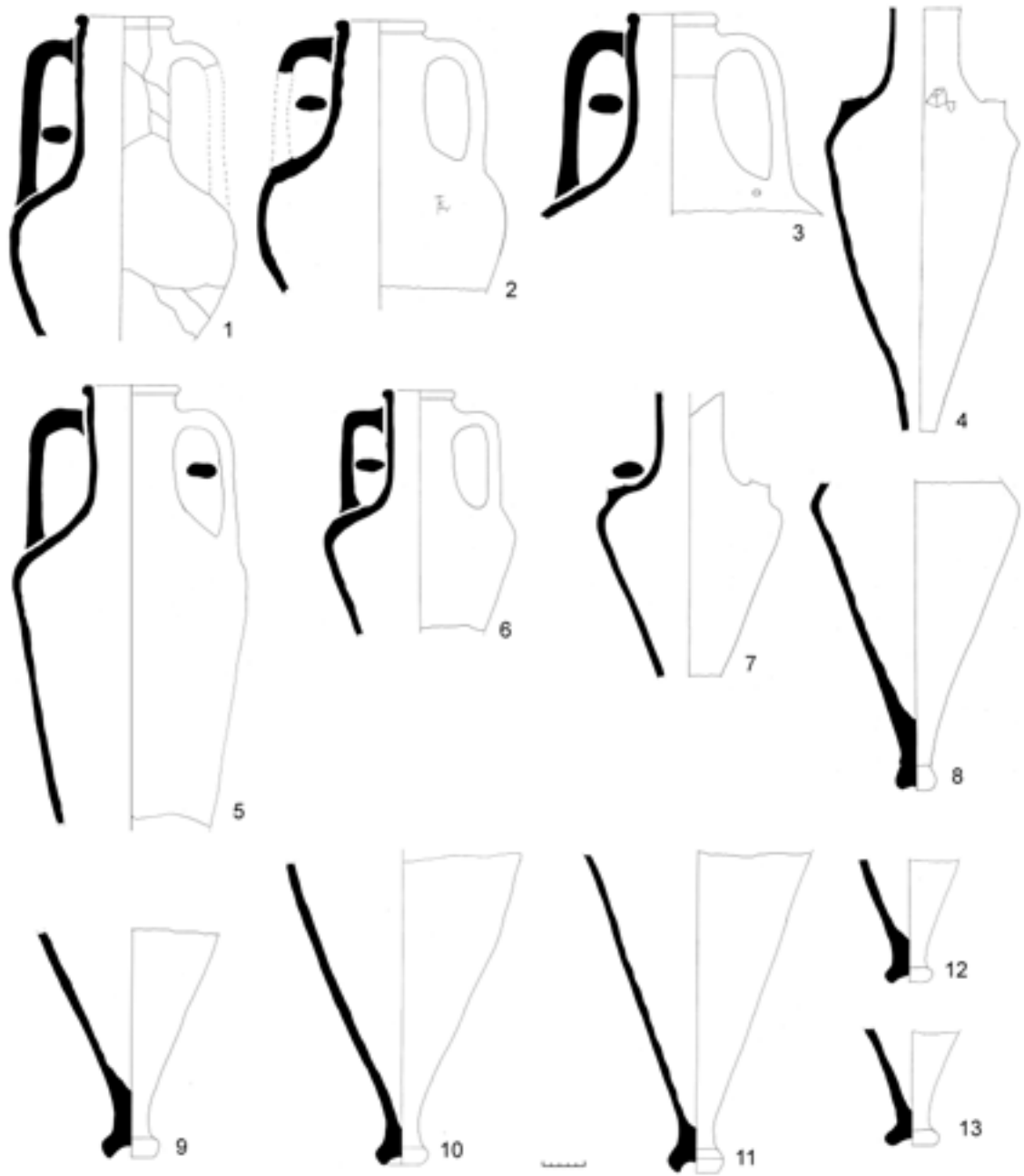

Рис. 3.1. Херсонеські амфори.

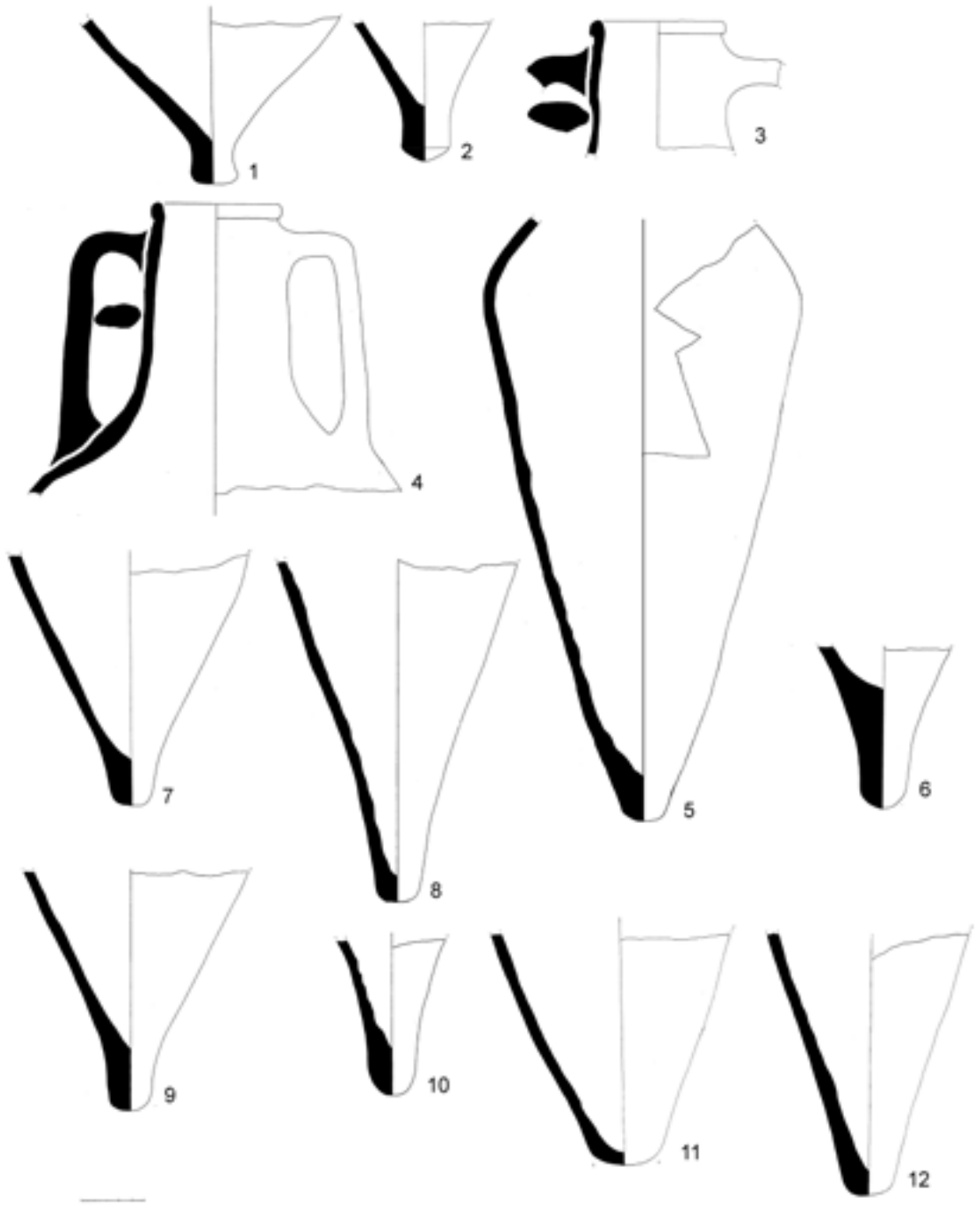

Рис. 3.2. Синопські амфори.

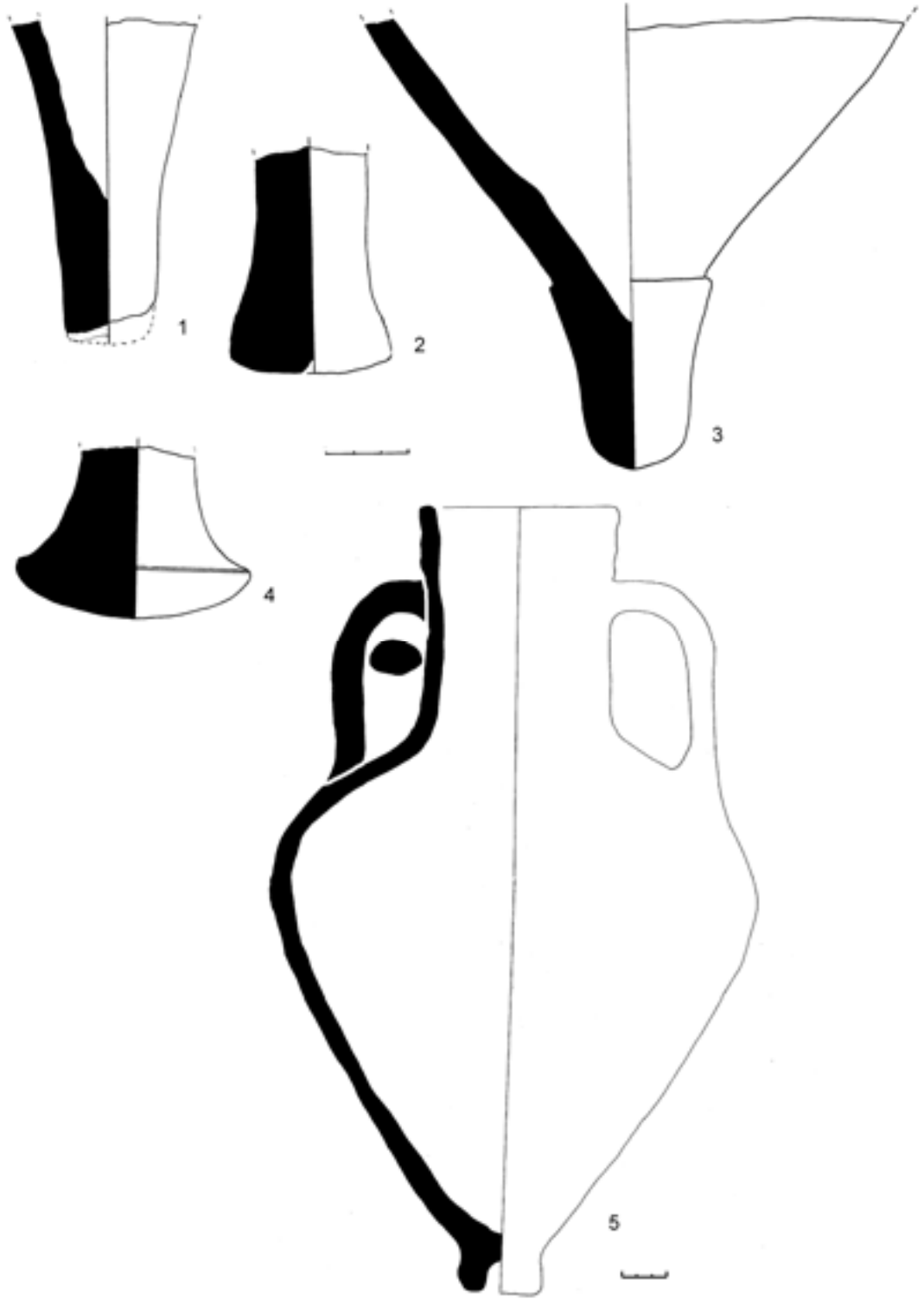

Рис. 3.3. Імпортні амфори: 1—2 — Гераклея Понтійська; 3 — Хіос; 4 — Менди; 5 — Еріфрі.

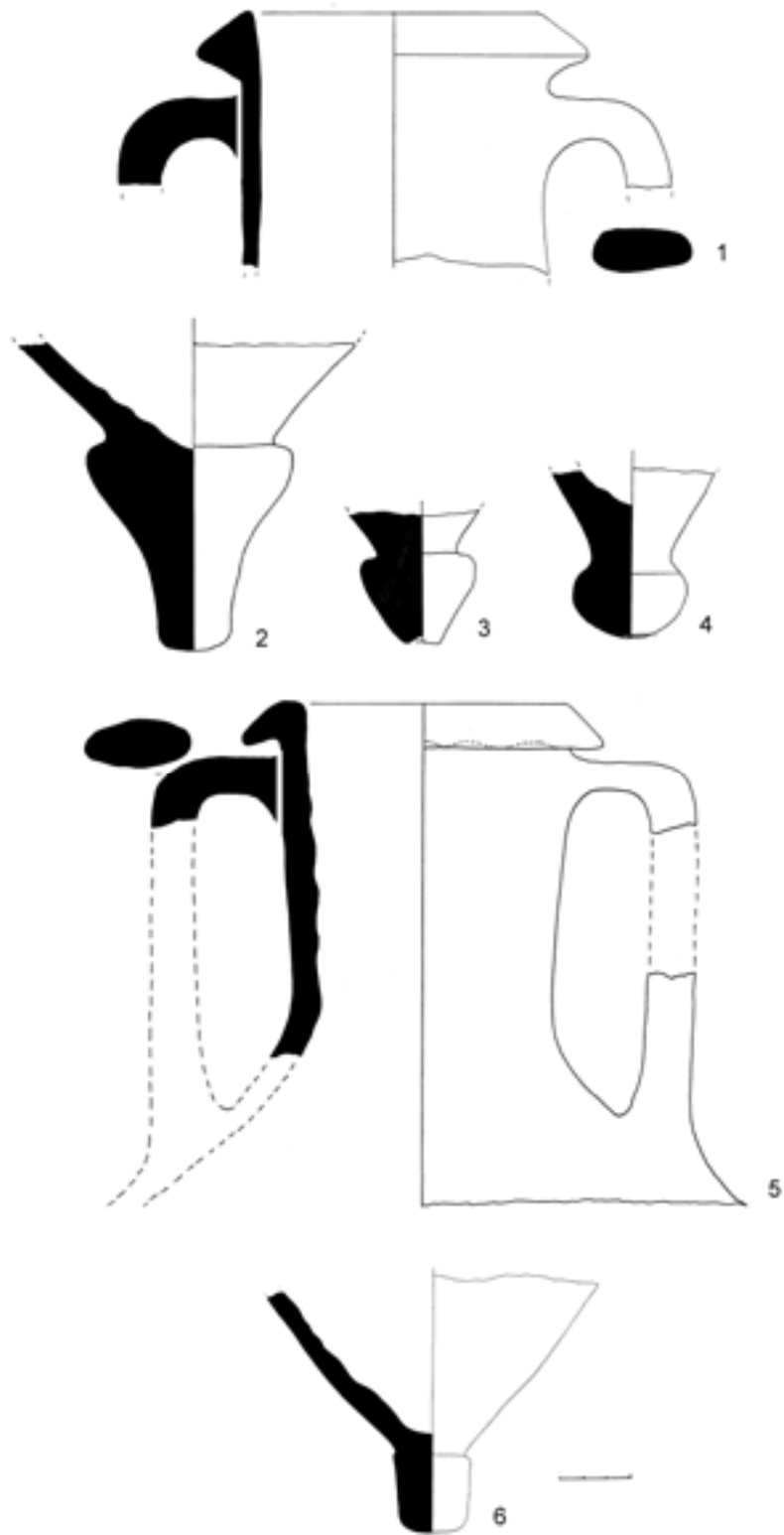

Рис. 3.4. Імпортні амфори: 1—3 — Кнід; 4, 6 — Родос; 5 — Самос.

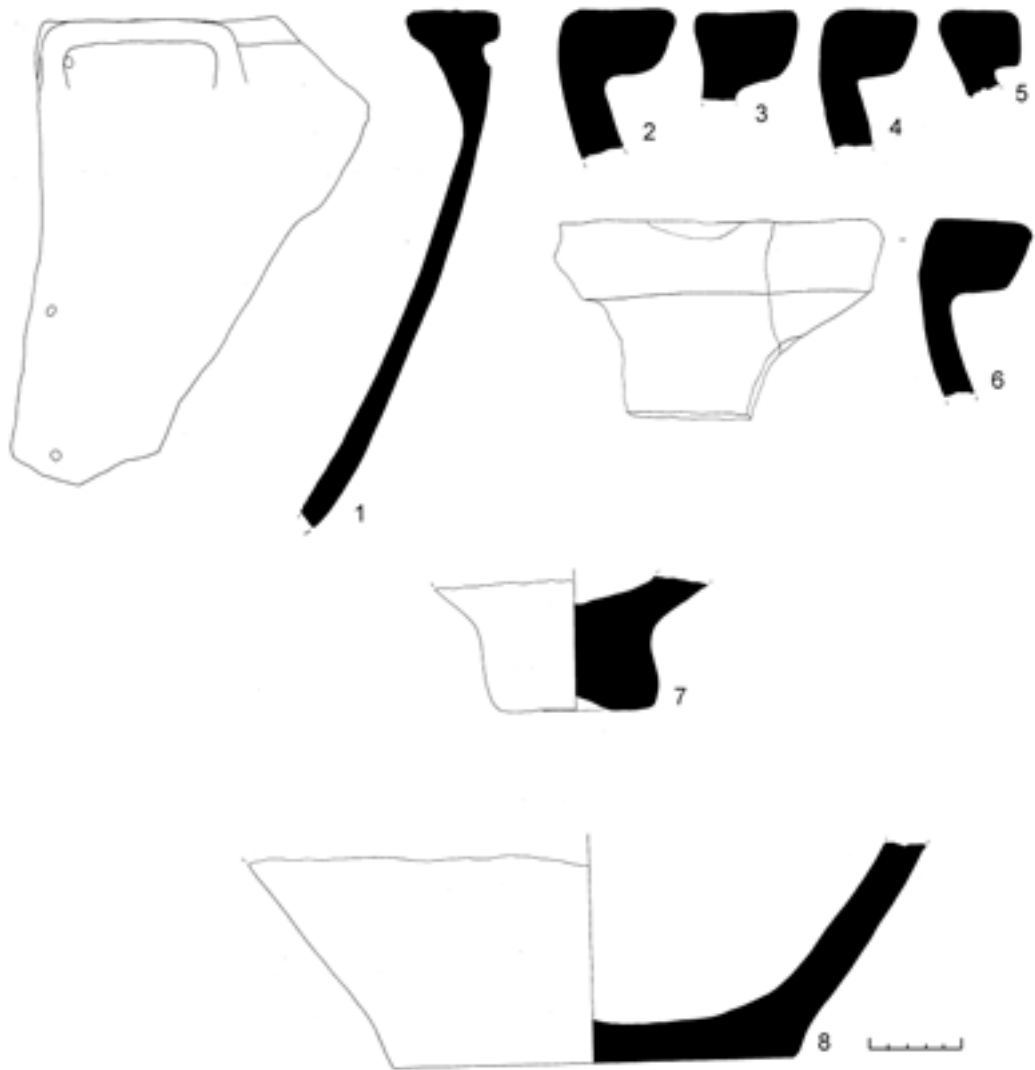

Рис. 3.5. Фрагменти піфосів: 2—6, 8 — тип І; 1, 7 — тип ІІ.

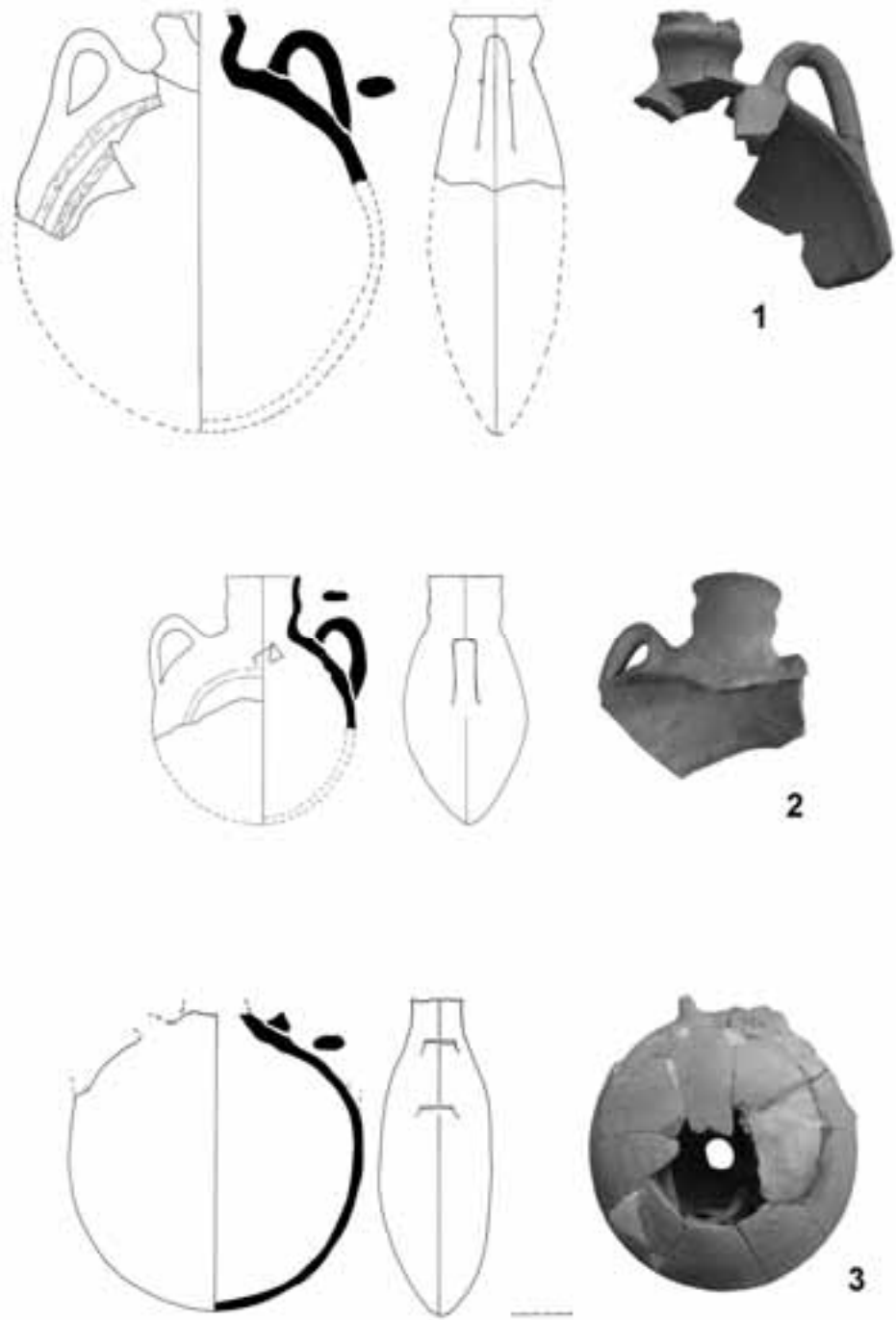

Рис. 3.6. Керамічні фляги: 1 — тип I; 2 — тип II; 3 — тип III.

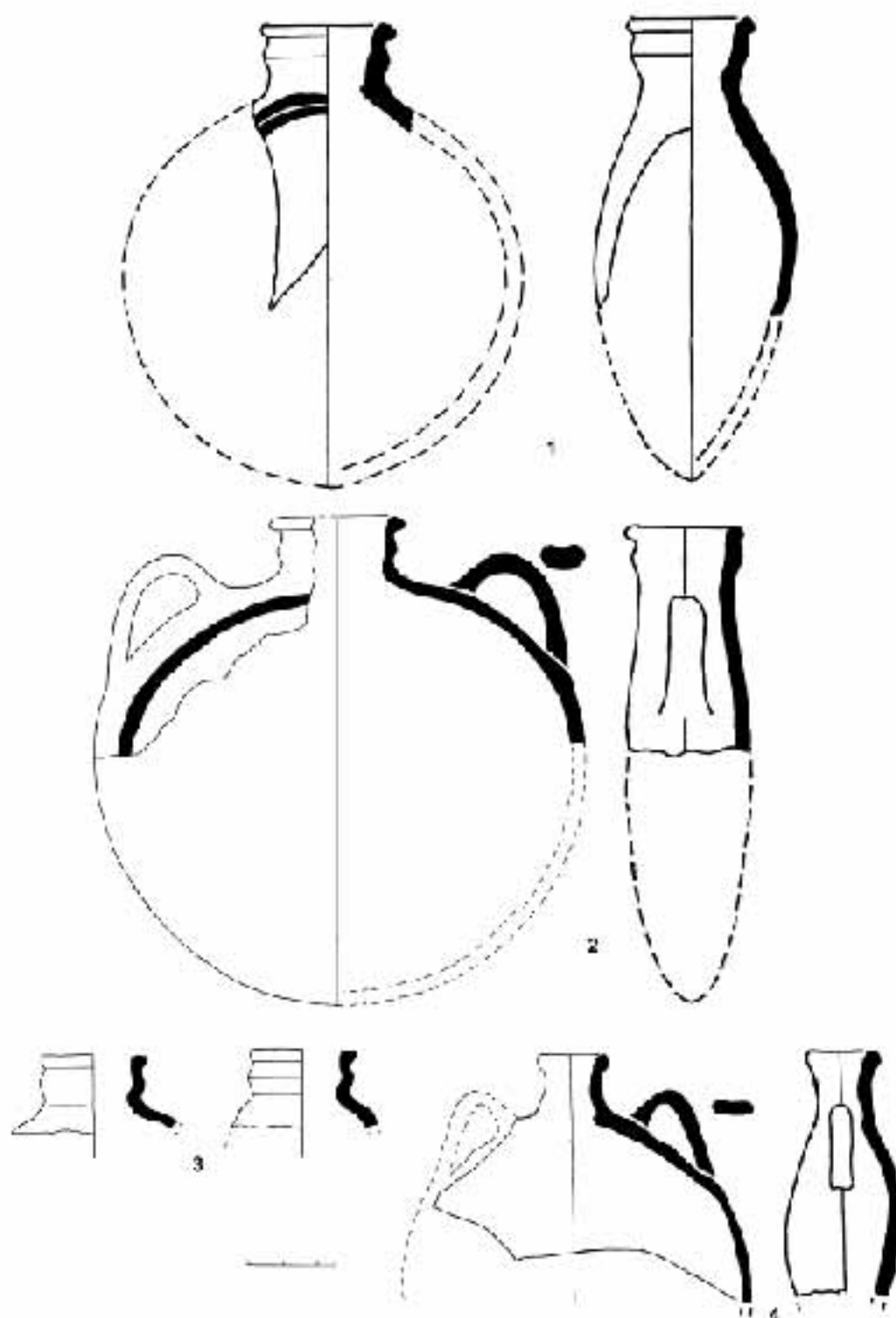

Рис. 3.7. Фляги з Ольвії.

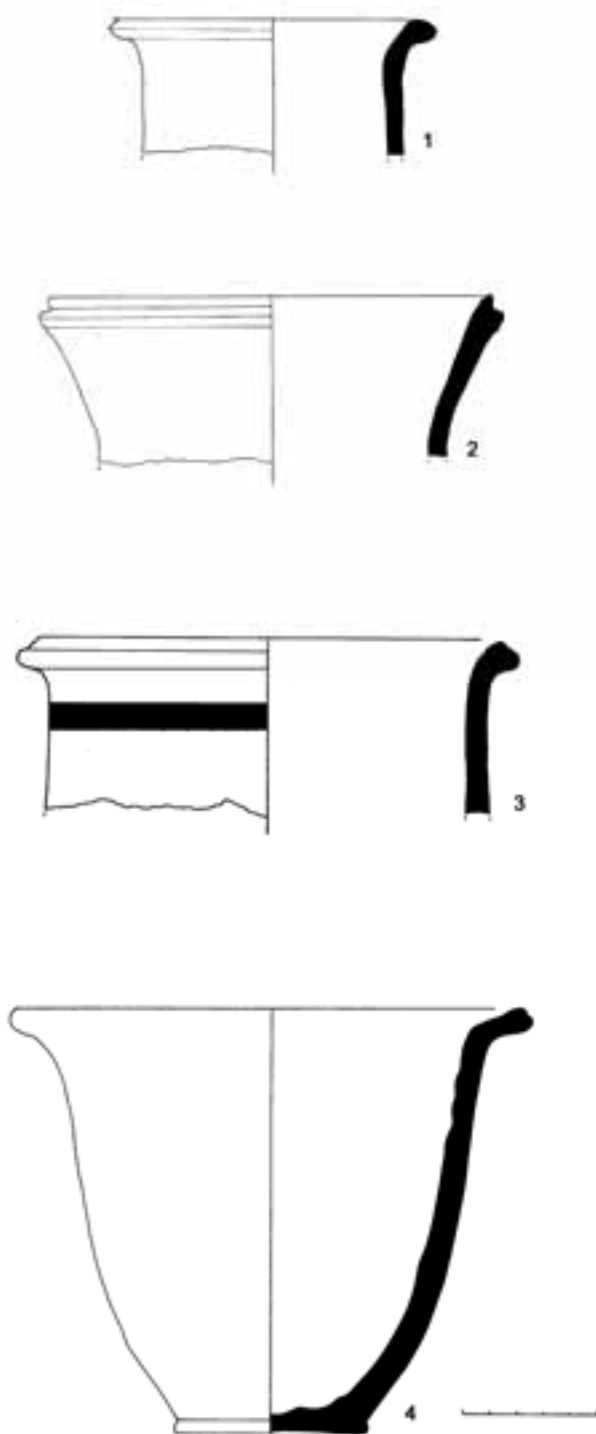

Рис. 3.8. Горщики типу I.

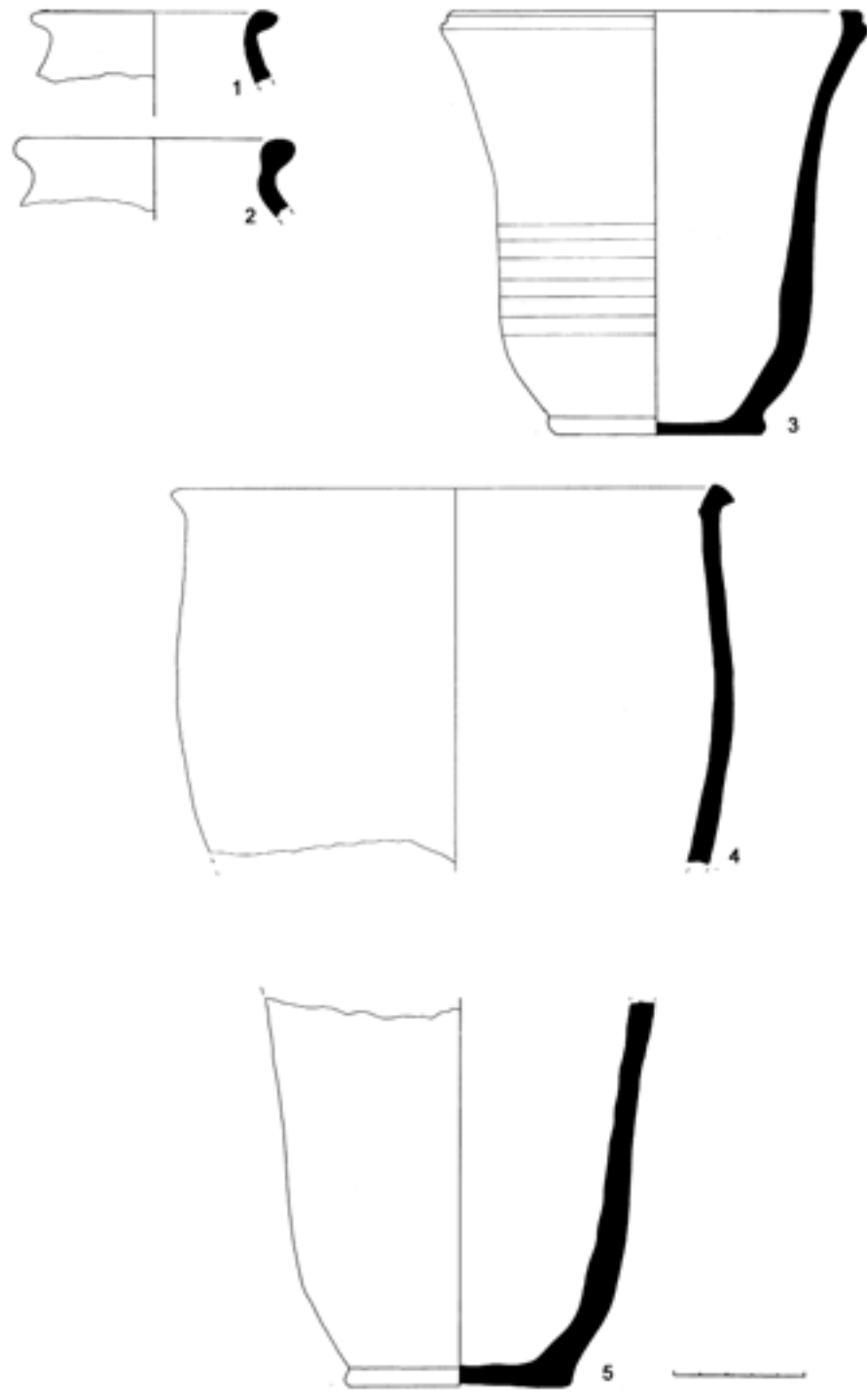

Рис. 3.9. Кухонні горщики: 1—2 — тип II; 3—5 — тип I.

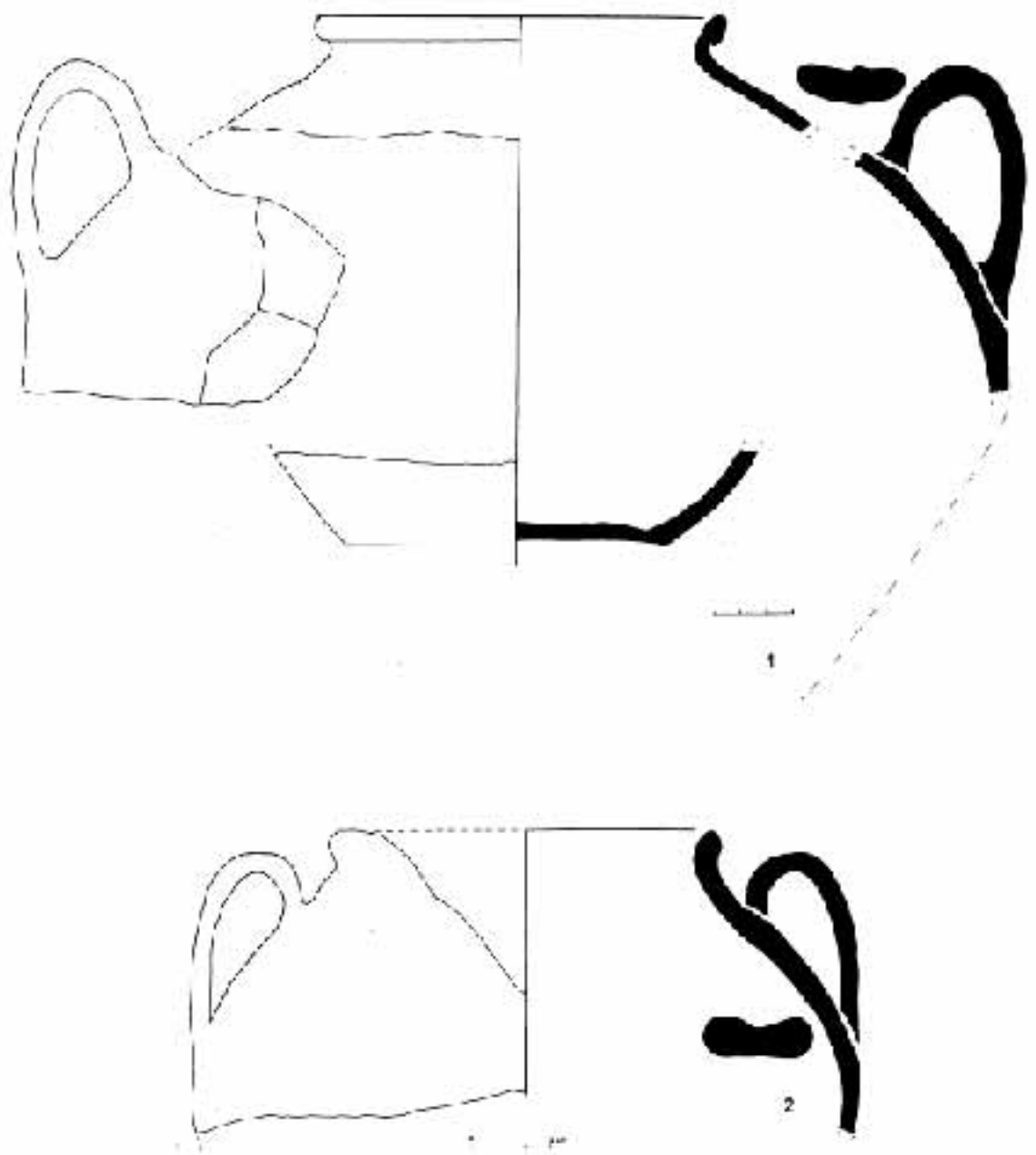

Рис. 3.10. Кухонна кераміка. Каструлі.

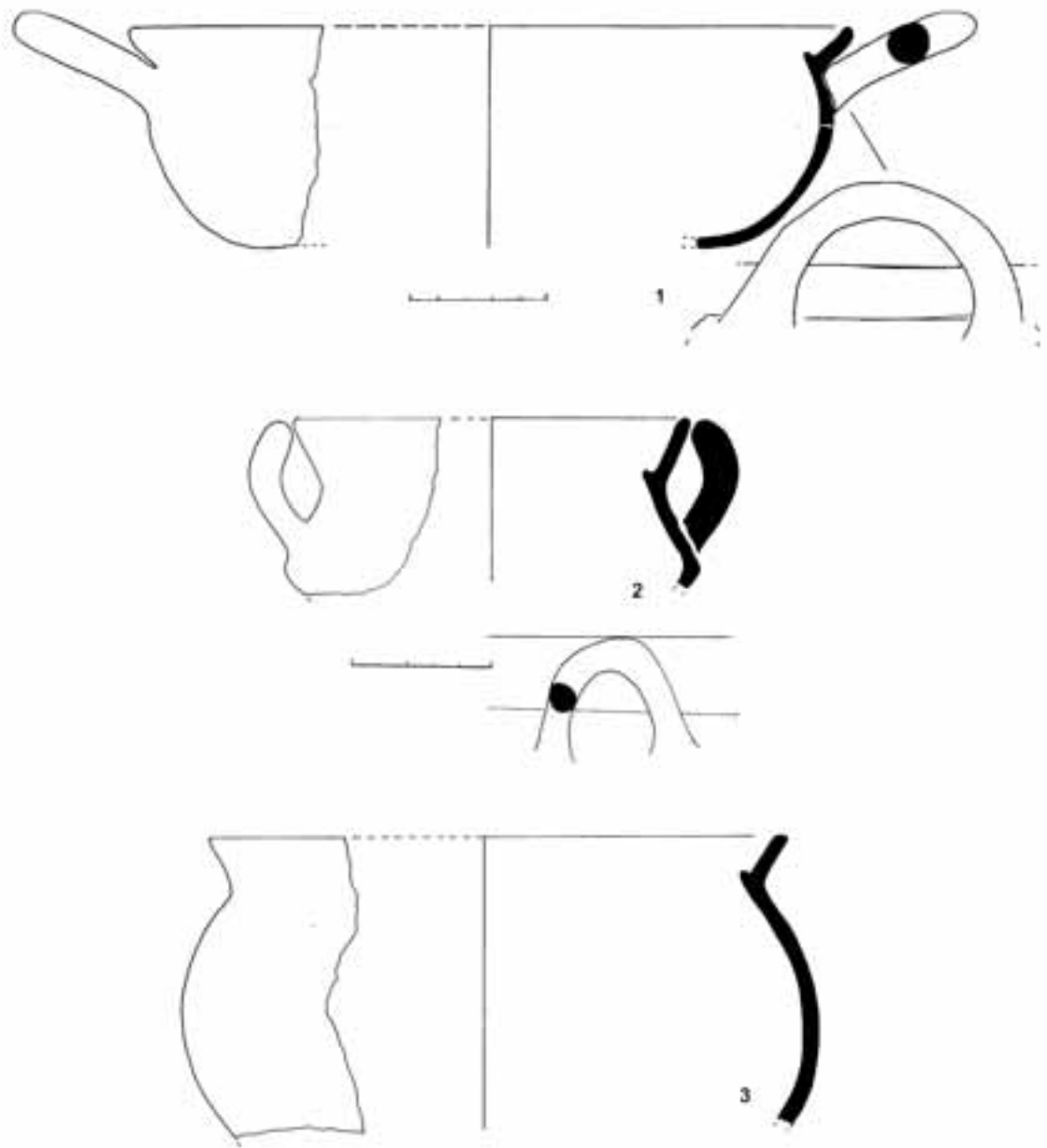

Рис. 3.11. Кухонна кераміка. Каструлі.

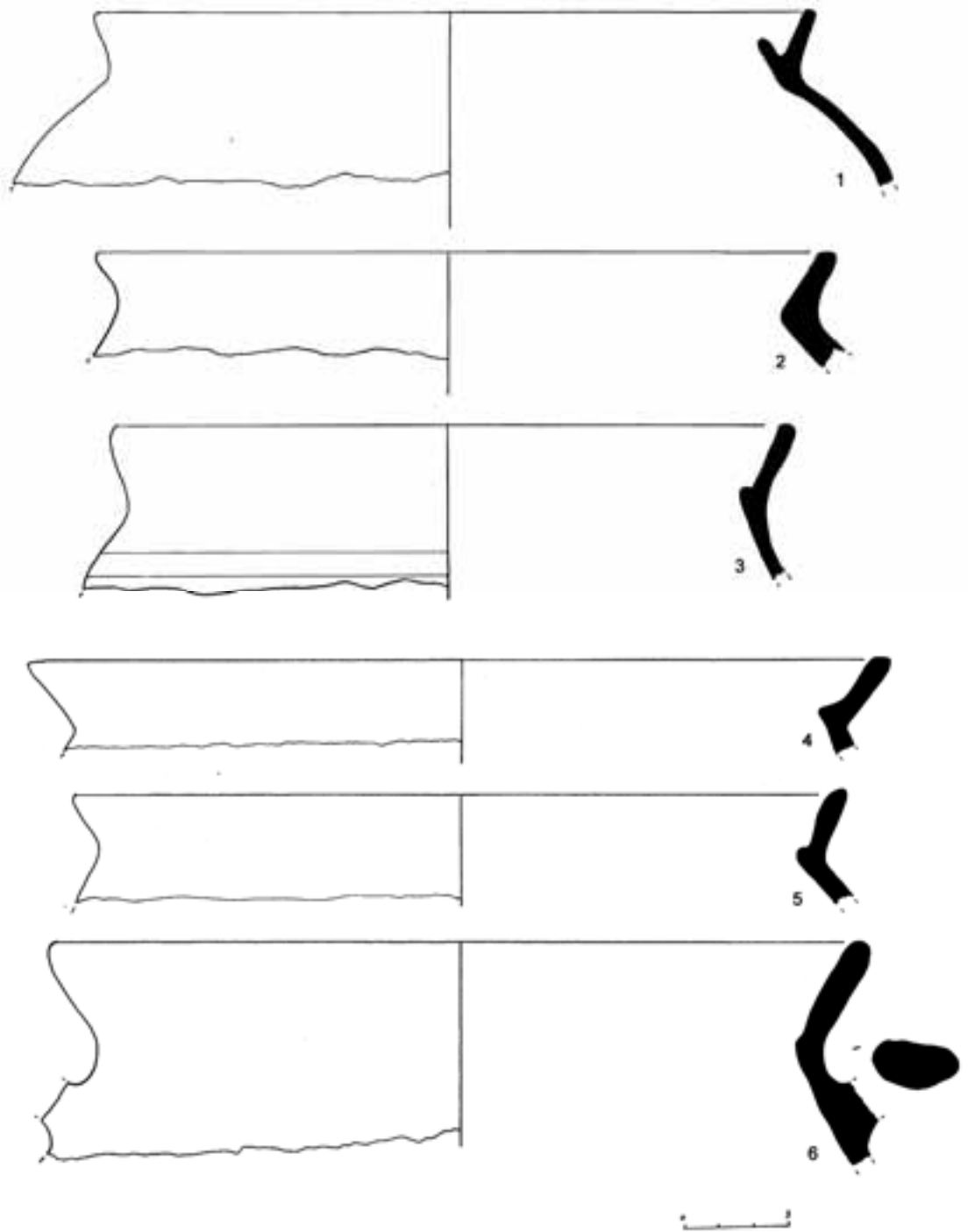

Рис. 3.12. Кухонна кераміка. Каструлі.

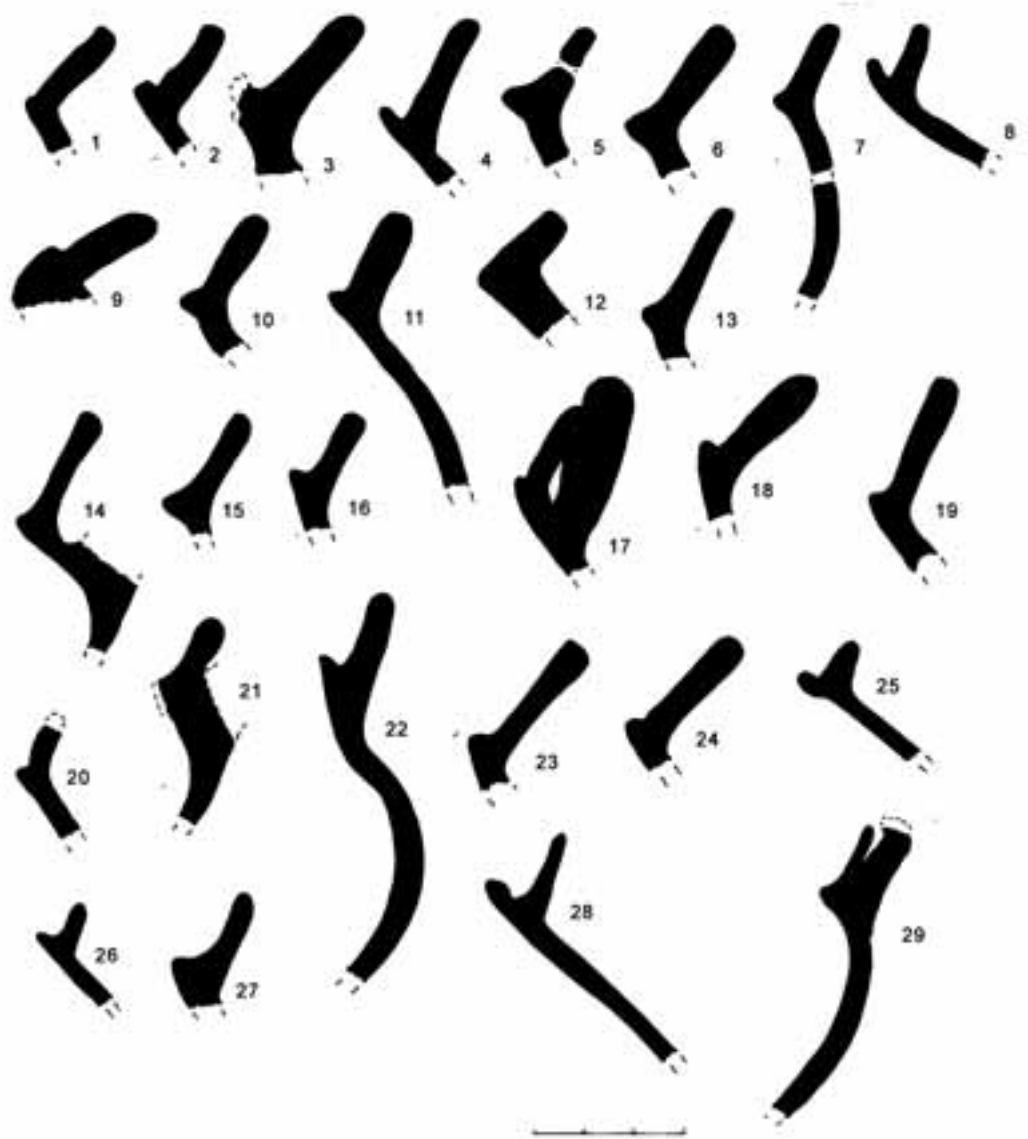

Рис. 3.13. Профілі каструль.

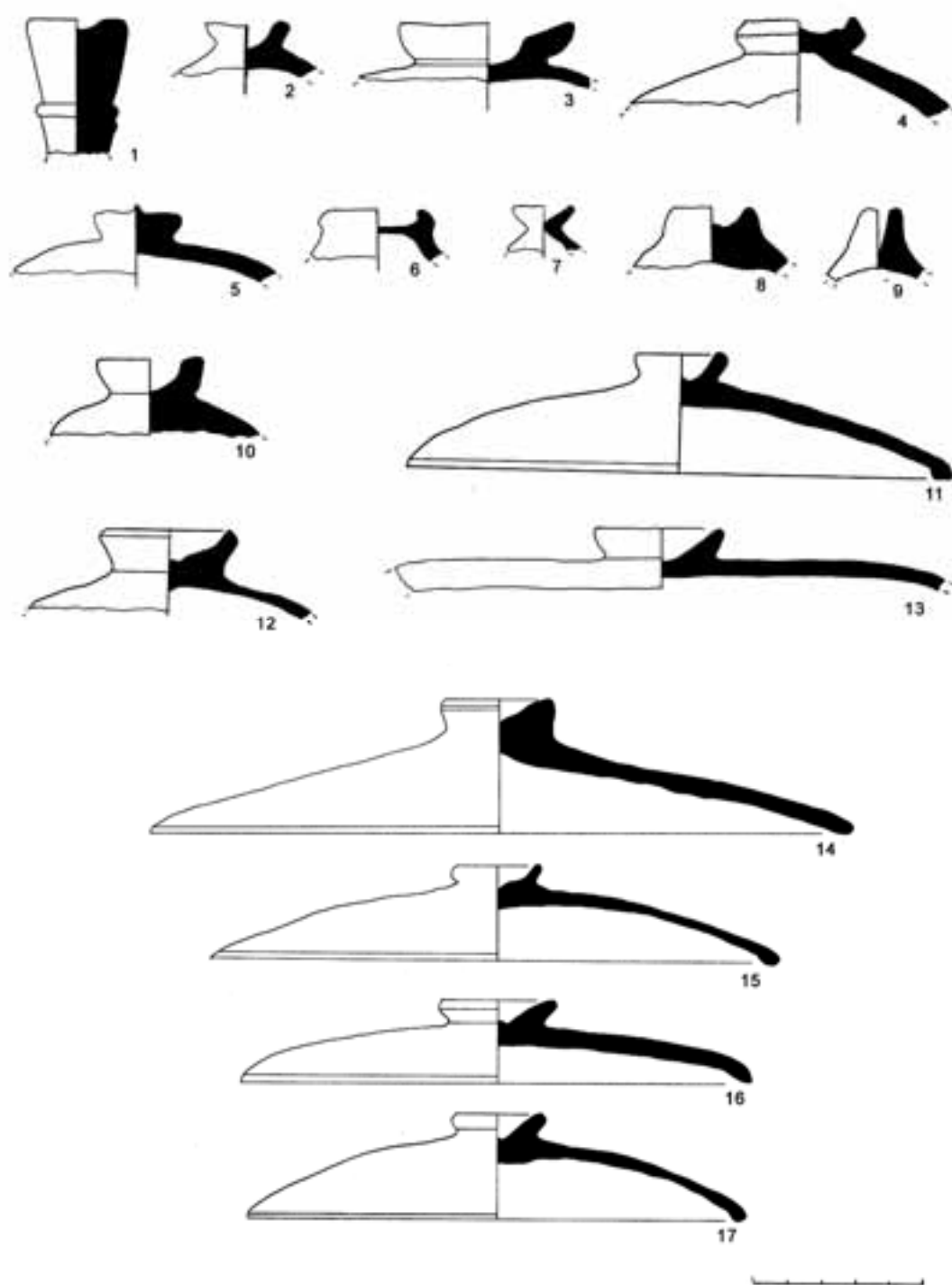

Рис. 3.14. Покрышки кастрюль.

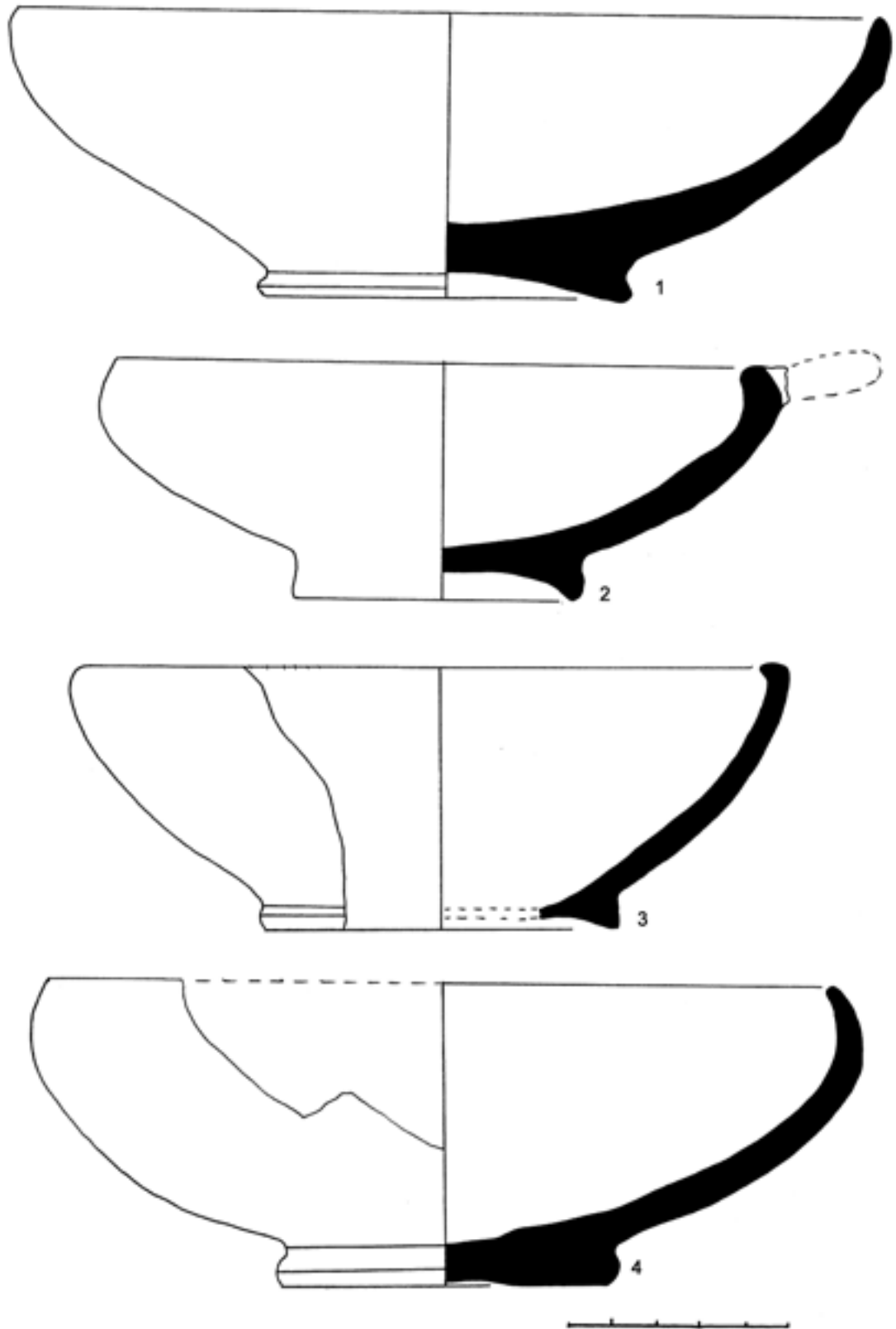

Рис. 3.15. Столова кераміка. Миски.

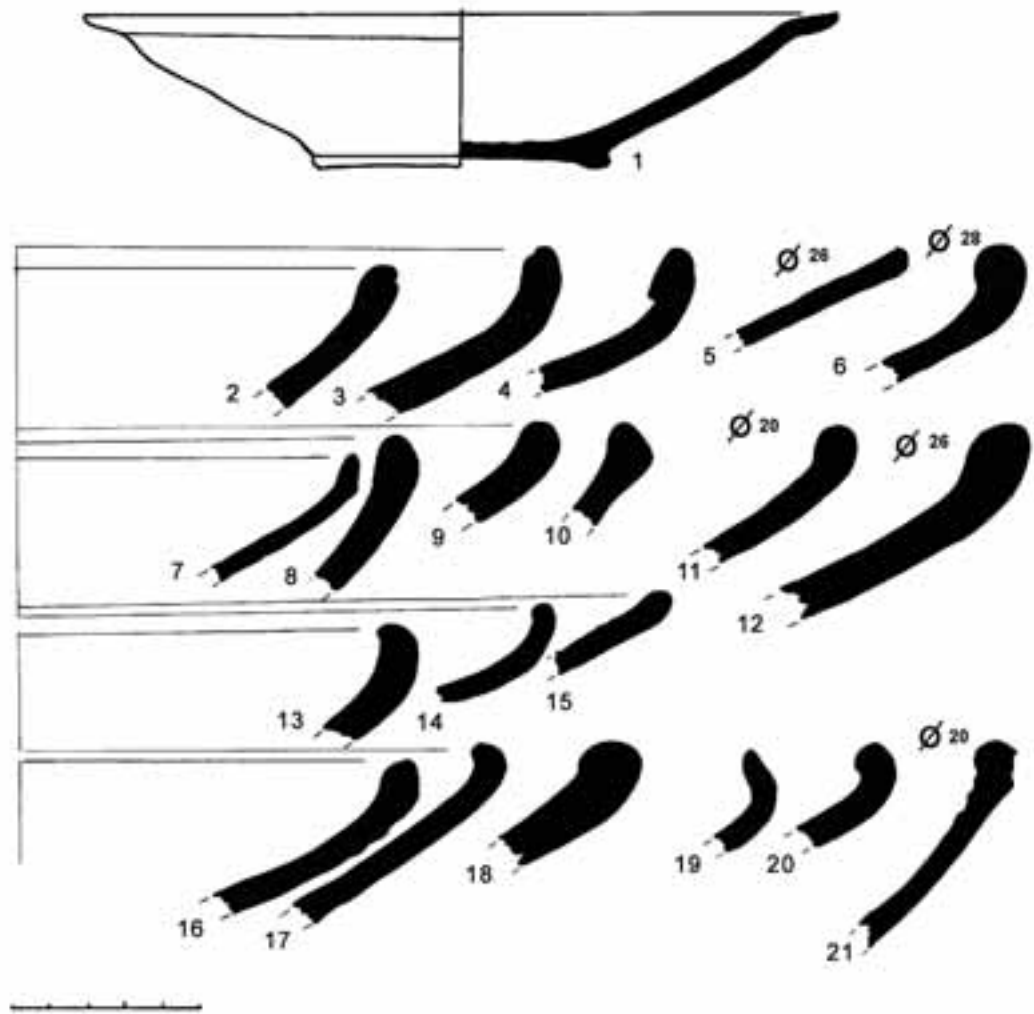

Рис. 3.16. Столова кераміка. Миски.

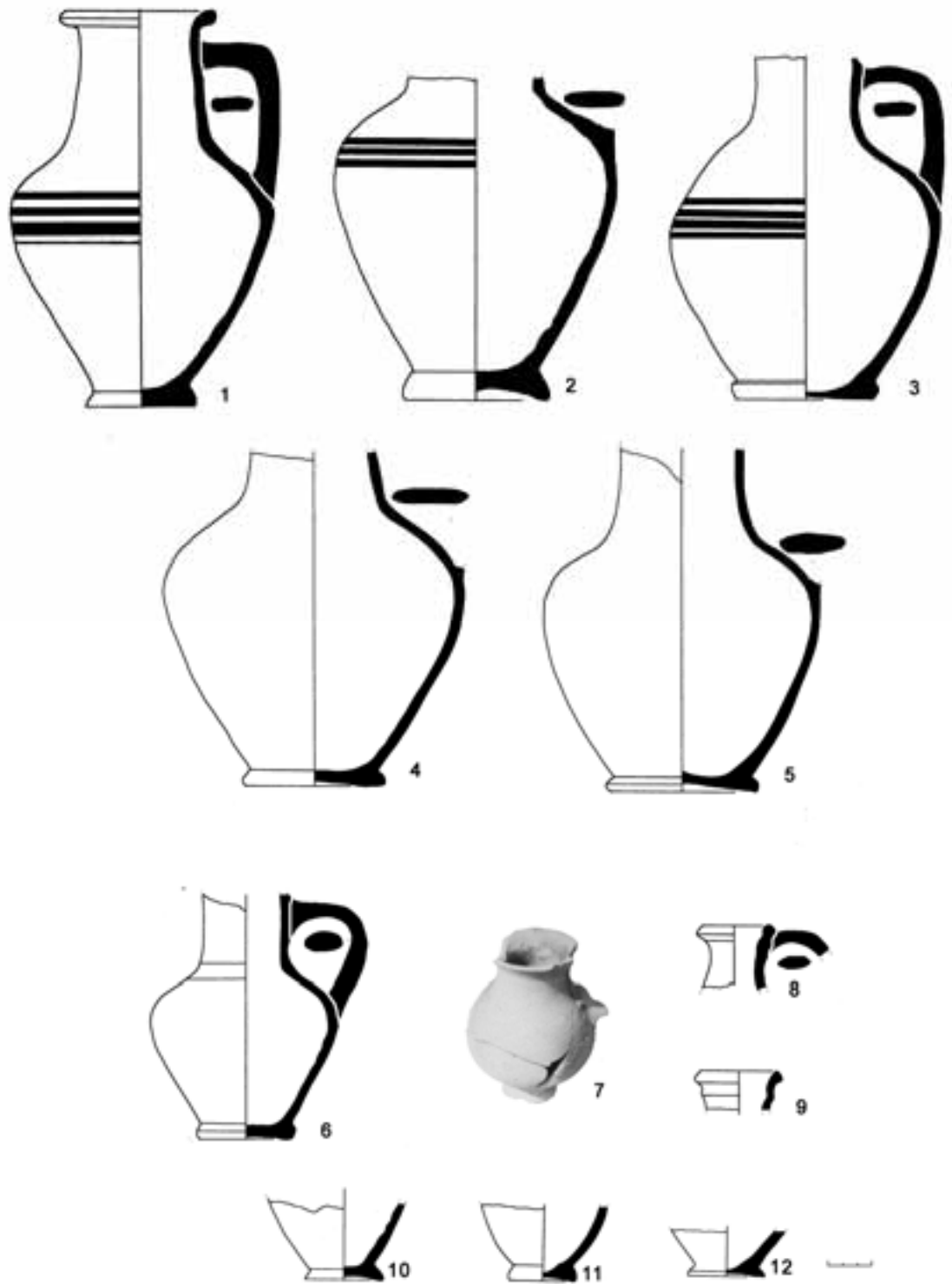

Рис. 3.17. Столові глеки: 1—5 — тип І; 6—12 — тип ІІ.

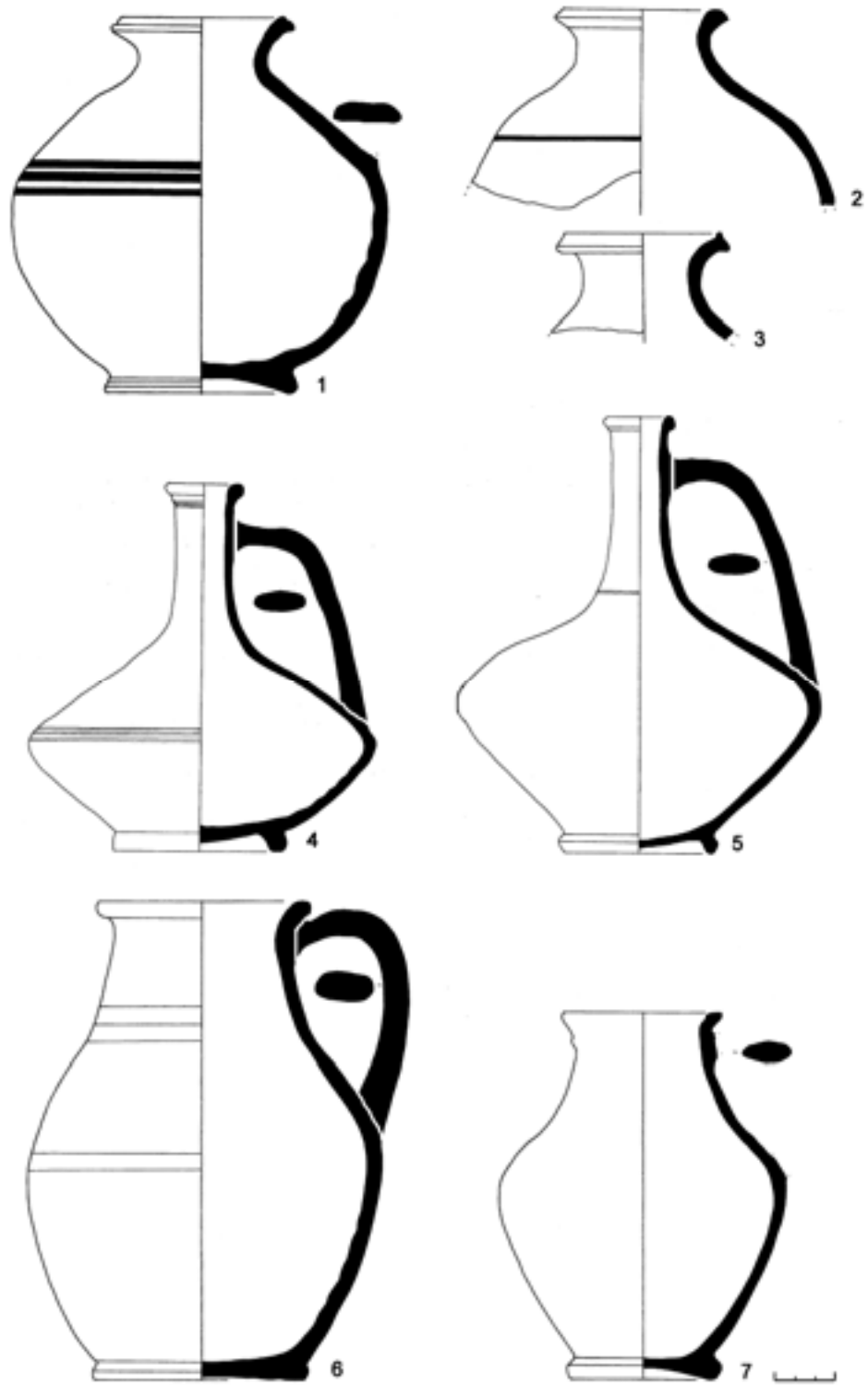

Рис. 3.18. Столові глеки: 1—3 — тип III; 4—5 — тип IV; 6—7 — тип V.

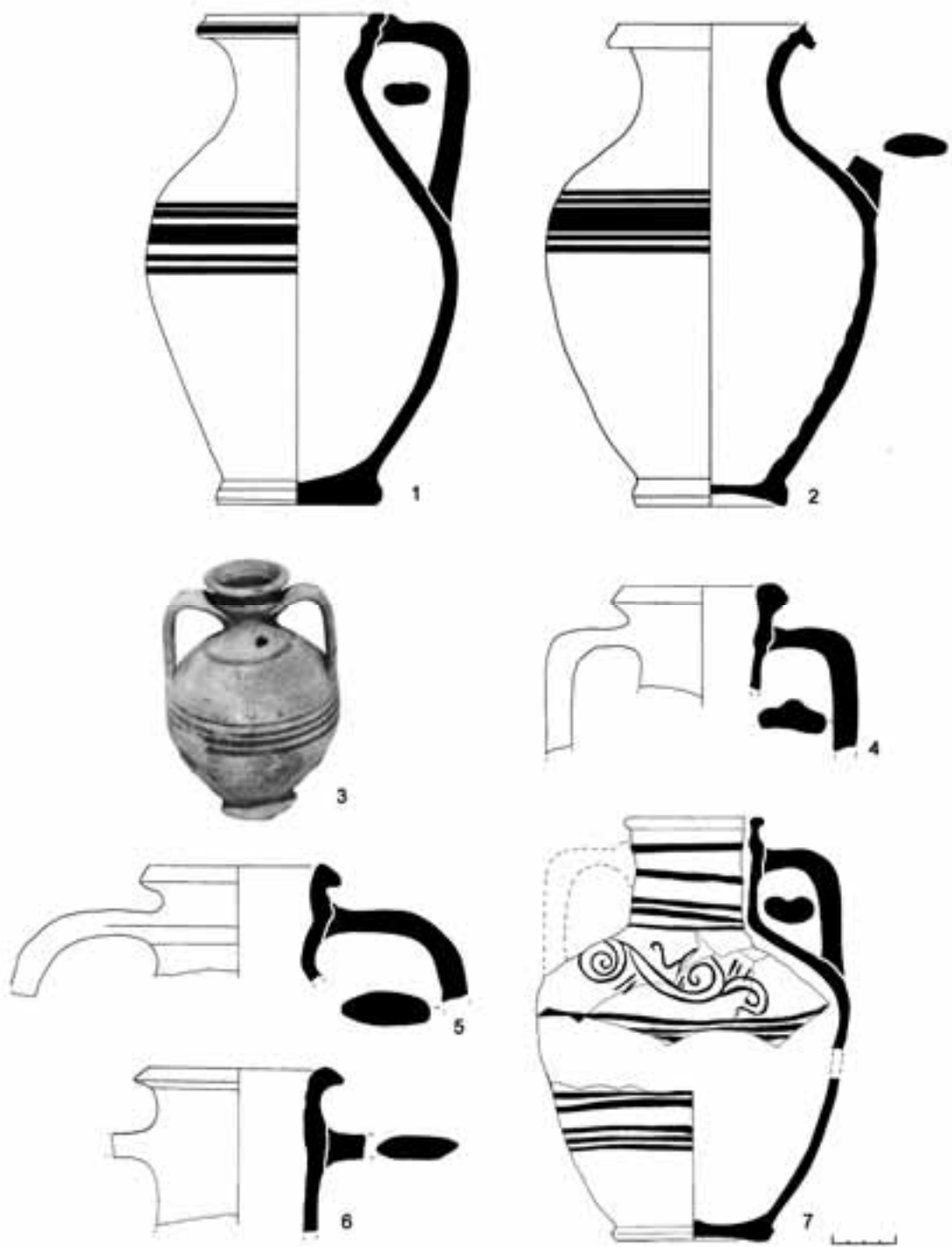

Рис. 3.19. Столові глеки: 1—2 — тип VI; 3—6 — тип VII; 7 — тип VIII.

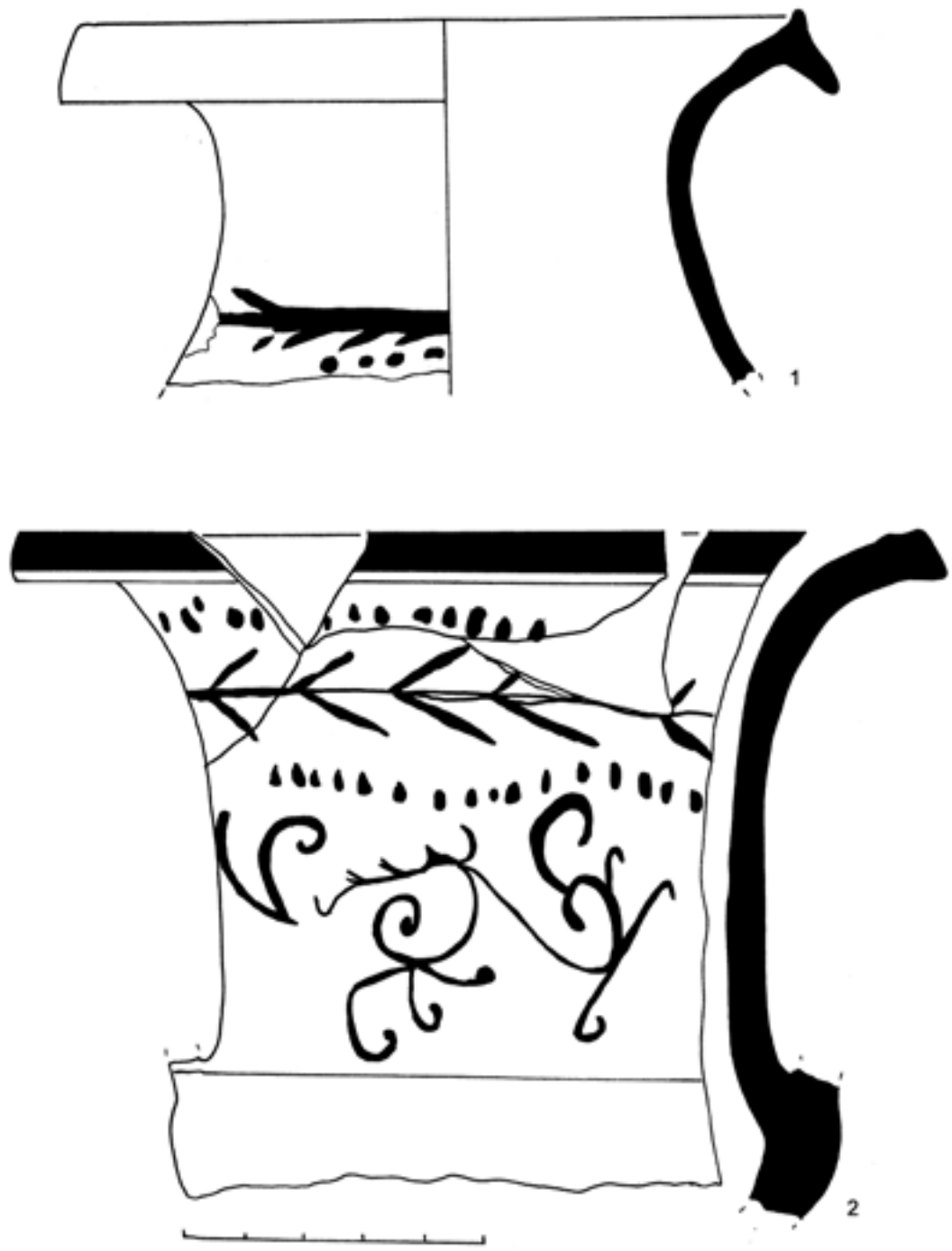

Рис. 3.20. Фрагменти столових орнаментованих глеків.

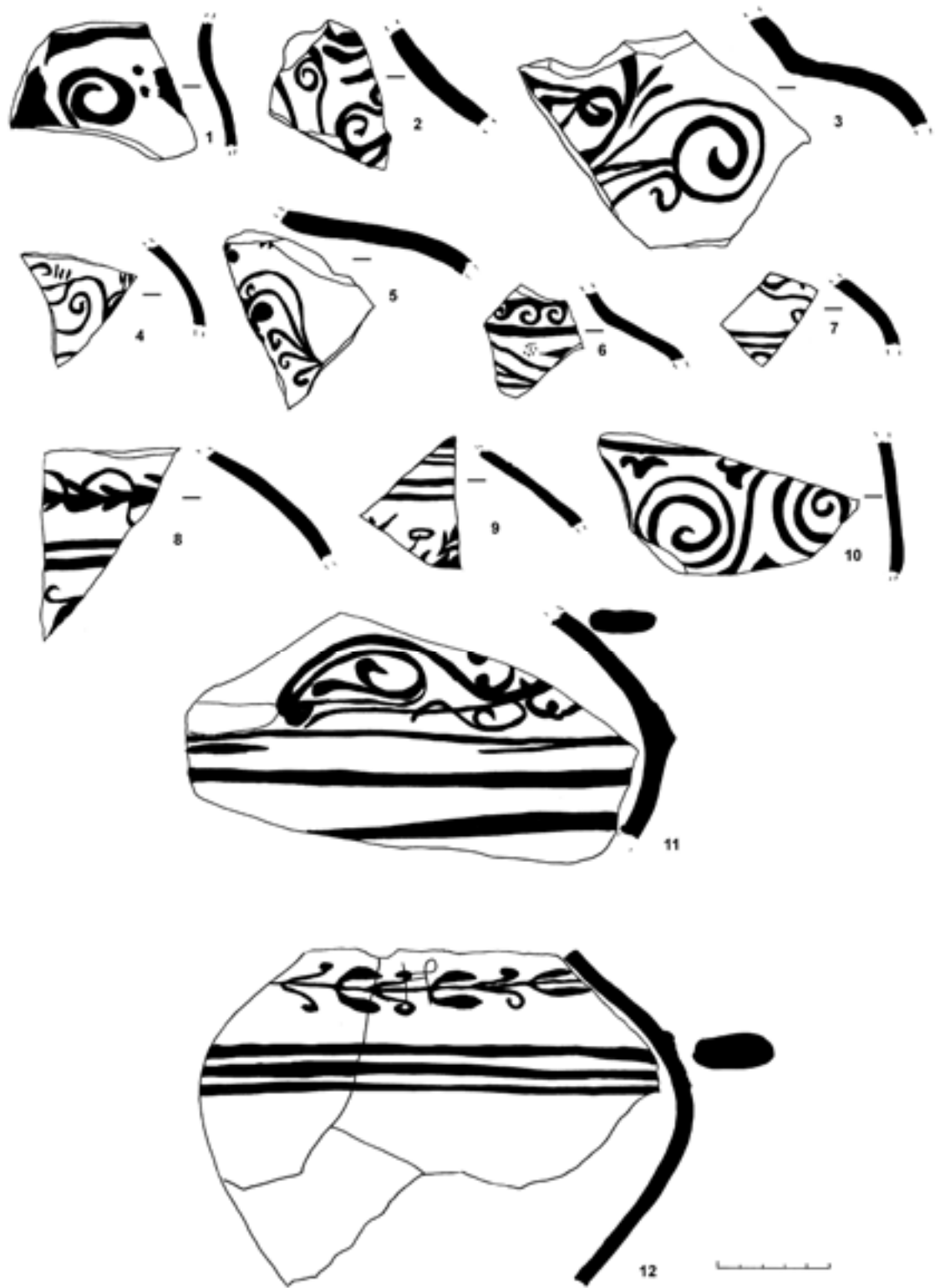

Рис. 3.21. Херсонеська кераміка з Ольвії. Фрагменти орнаментованих глеків.

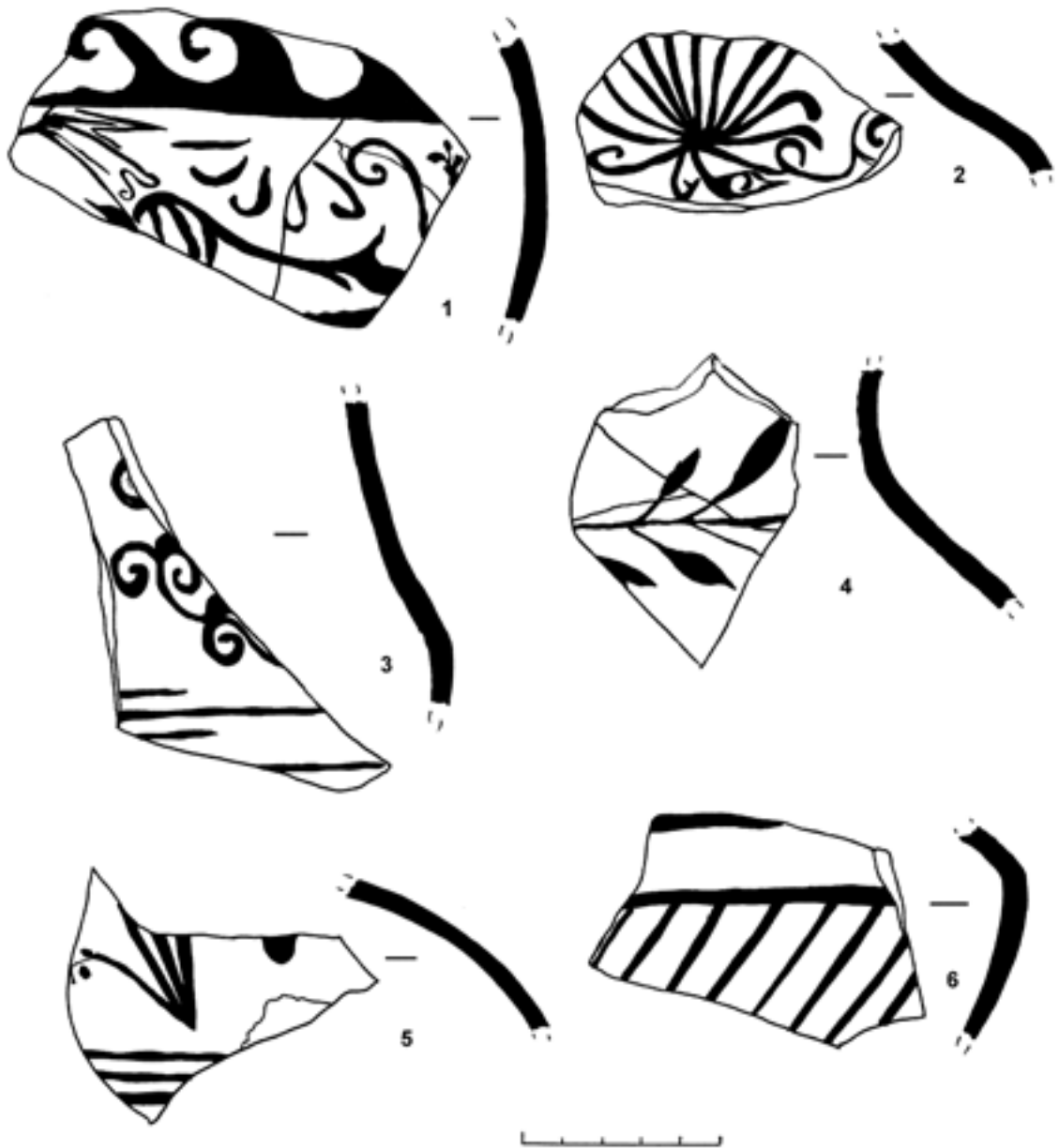

Рис. 3.22. Херсонеська кераміка з Ольвії. Фрагменти орнаментованих глеків.

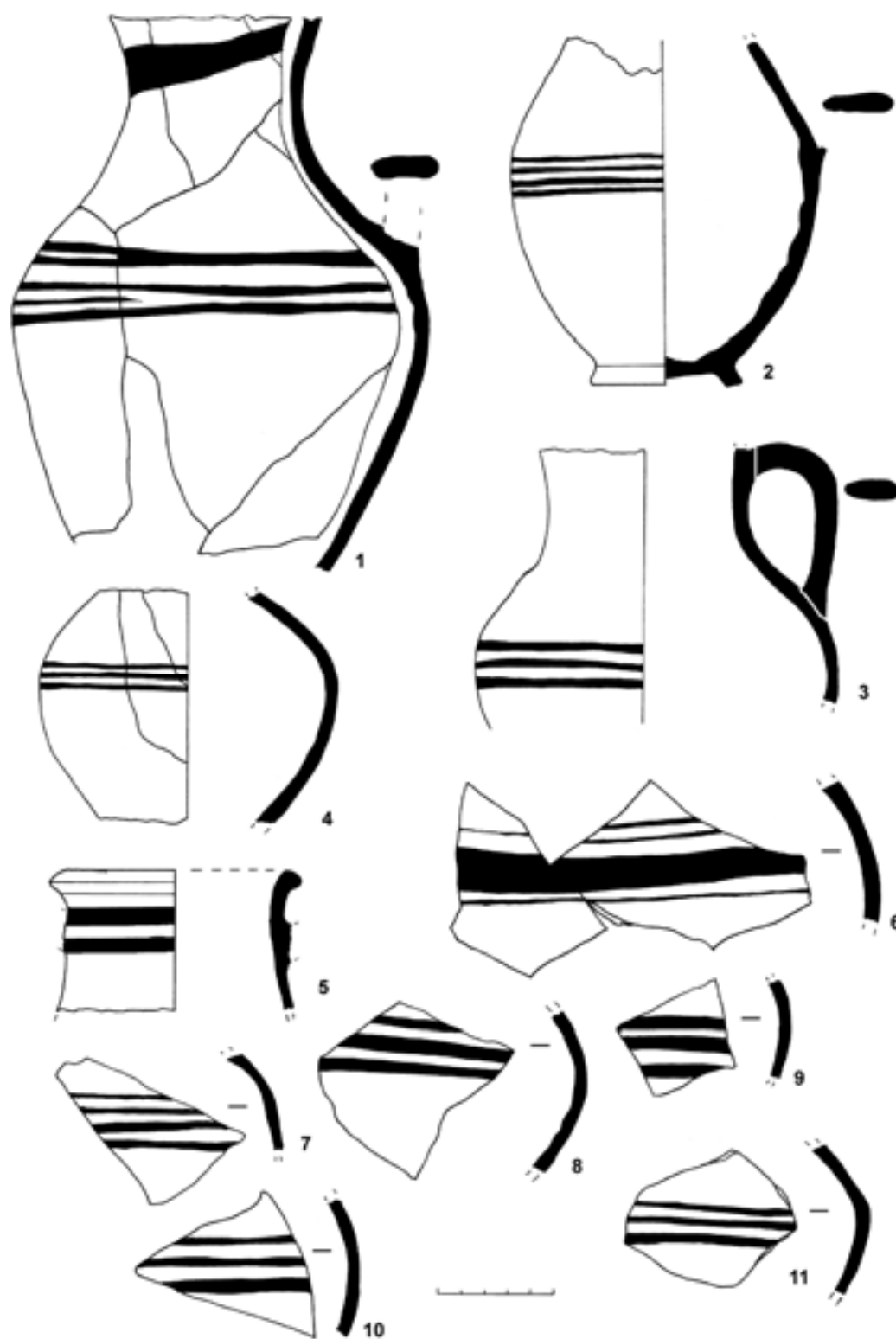

Рис. 3.23. Херсонеська кераміка з Ольвії. Фрагменти орнаментованих глеків.

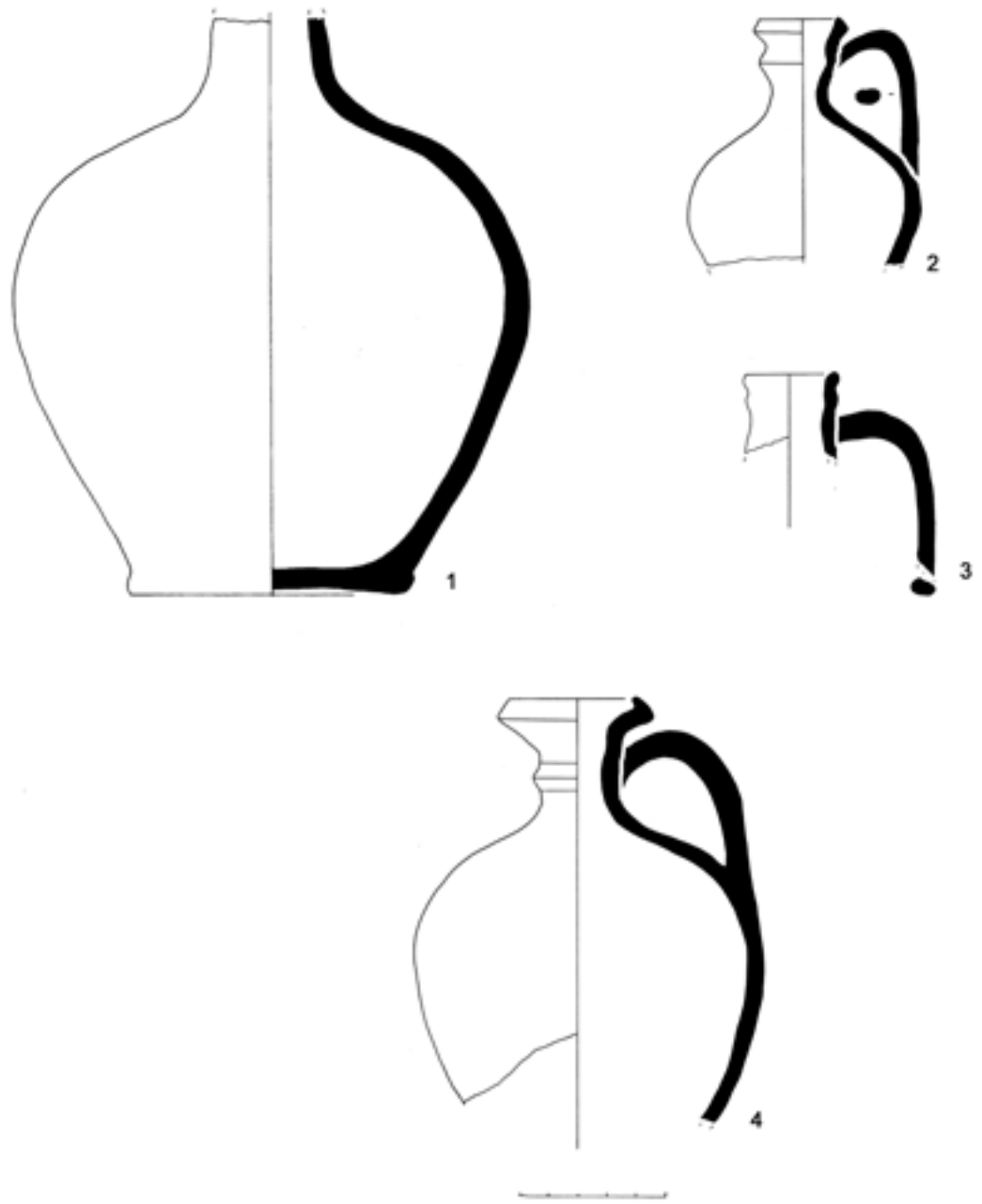

Рис. 3.24. Лекифи: 1 — тип I; 2—4 — тип II.

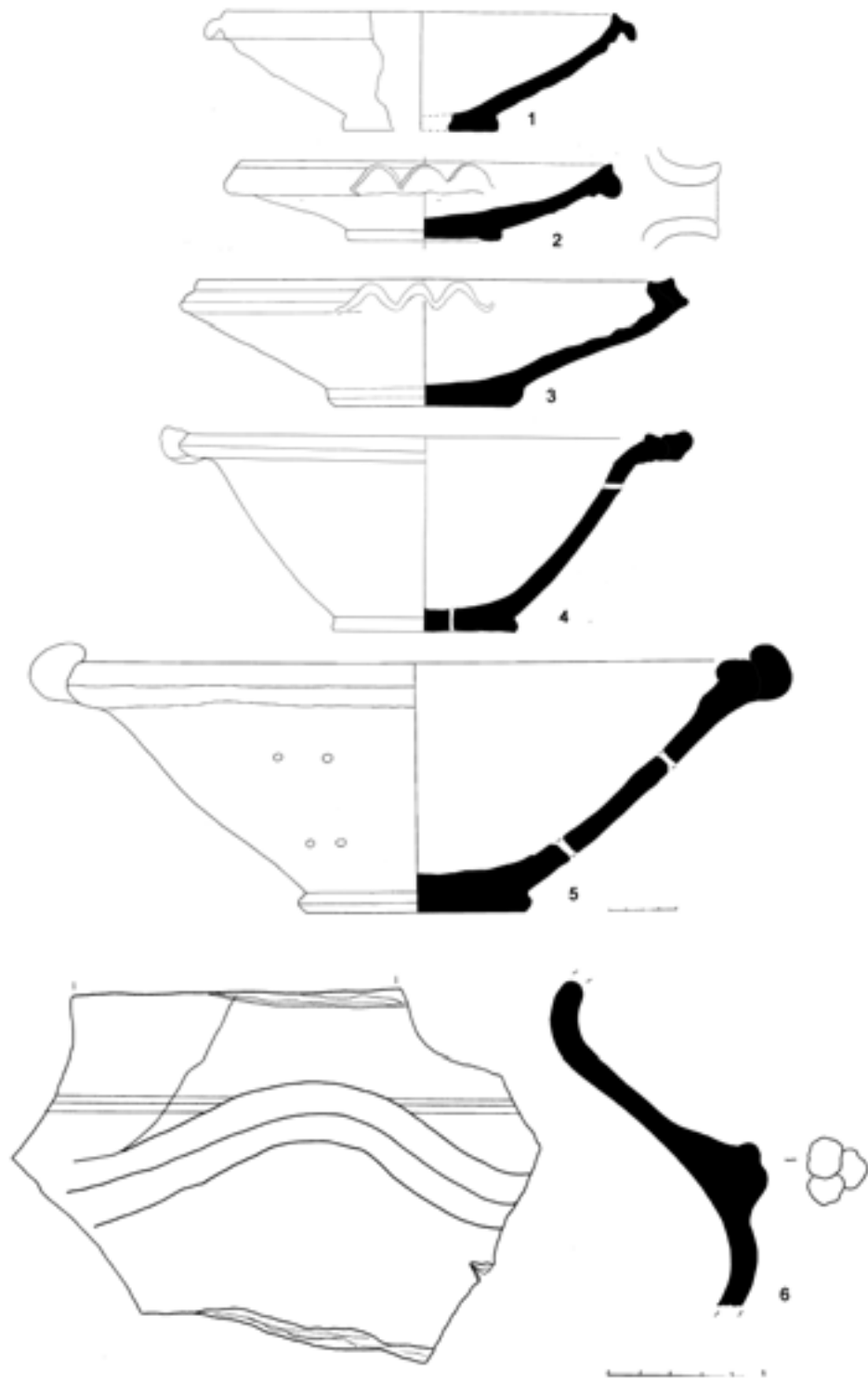

Рис. 3.25. Товстостінна кераміка: 1—3 — лутерії; 4—5 — мортарії; 6 — гідрія.

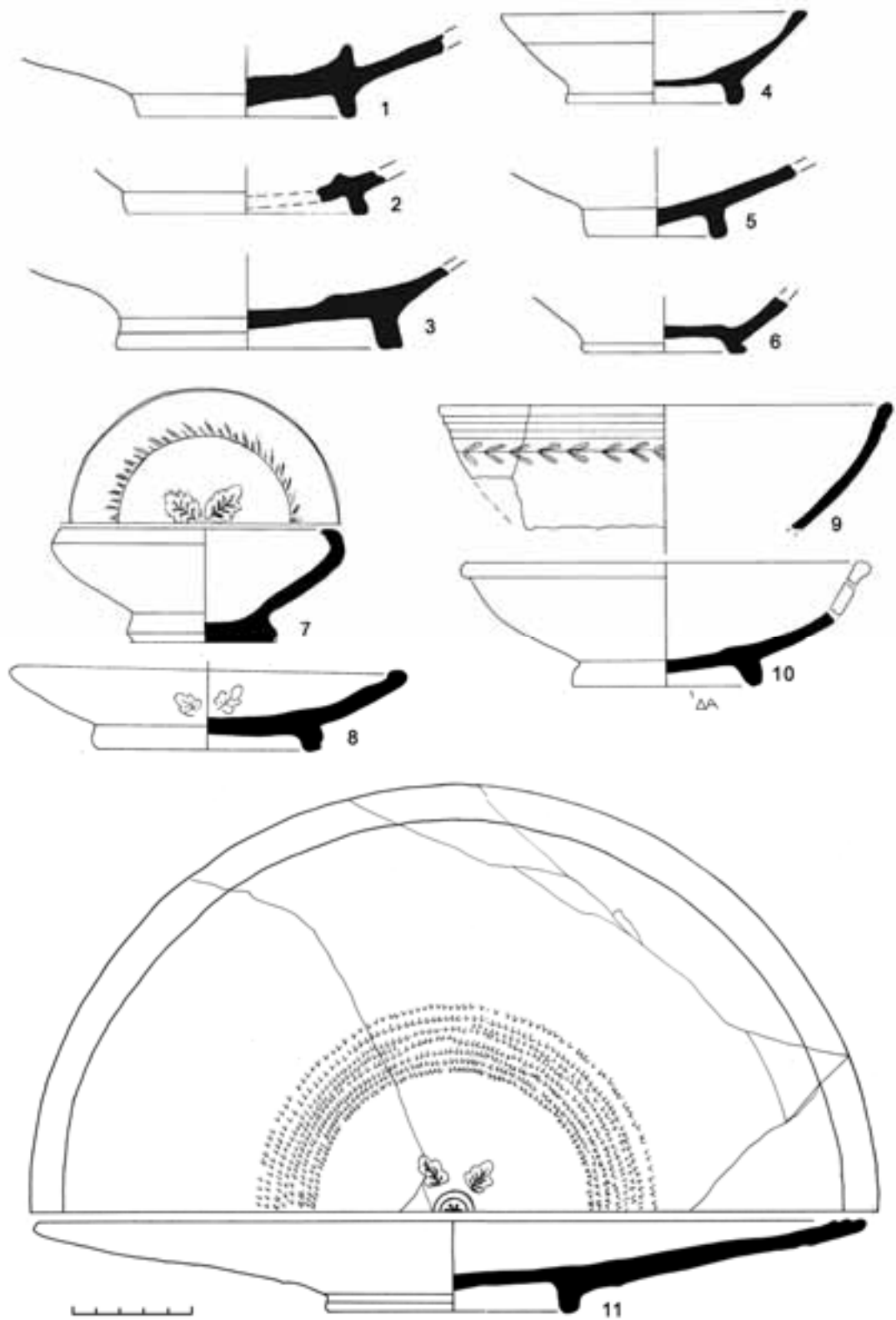

Рис. 3.26. Чорнолакова кераміка: 1—3 — миски; 4—10 — рибні блюда; 11 — столове блюдо.

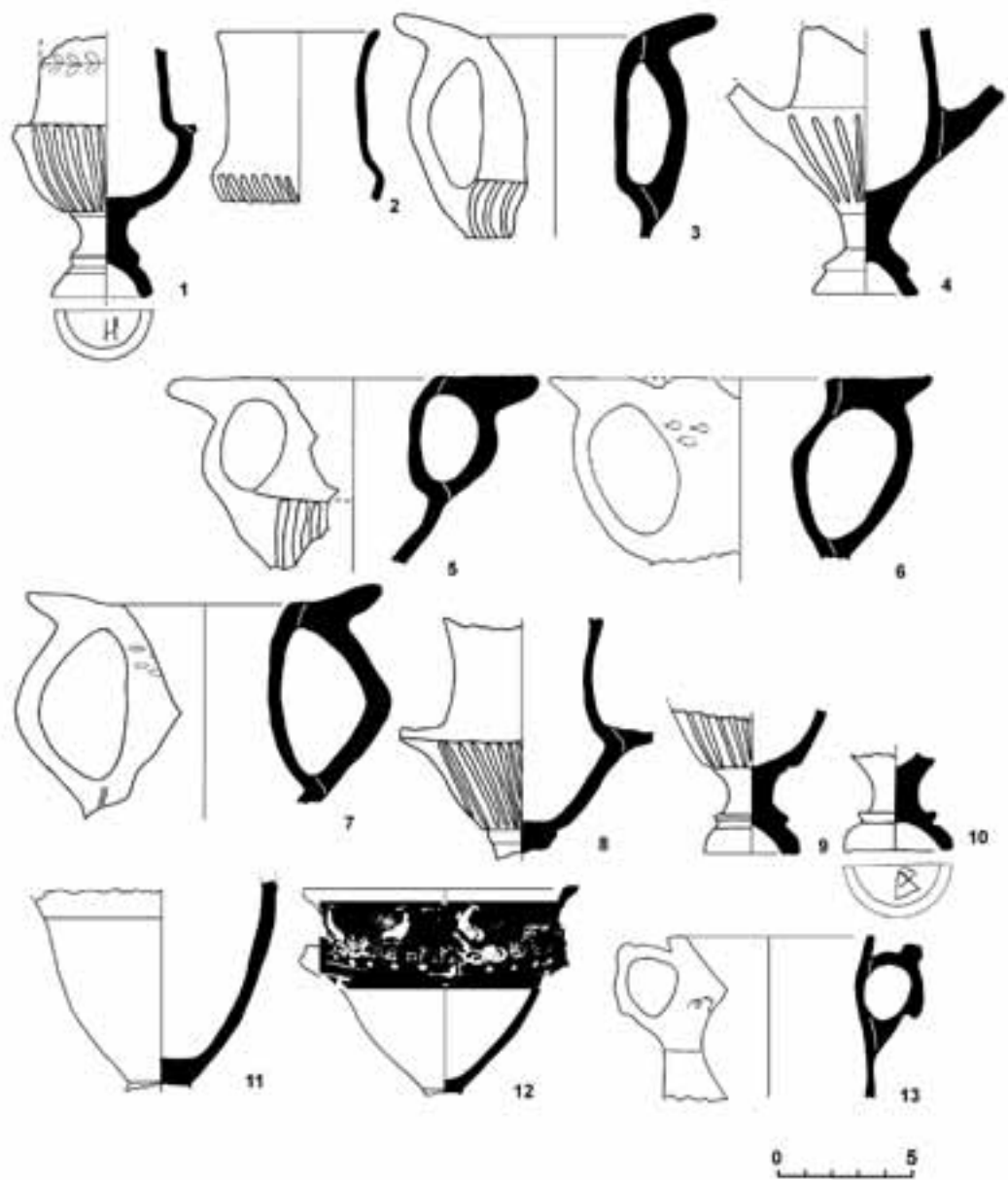

Рис. 3.27. Чорнолакові канфари: 1—10 — класичні; 11—13 — чашоподібні.

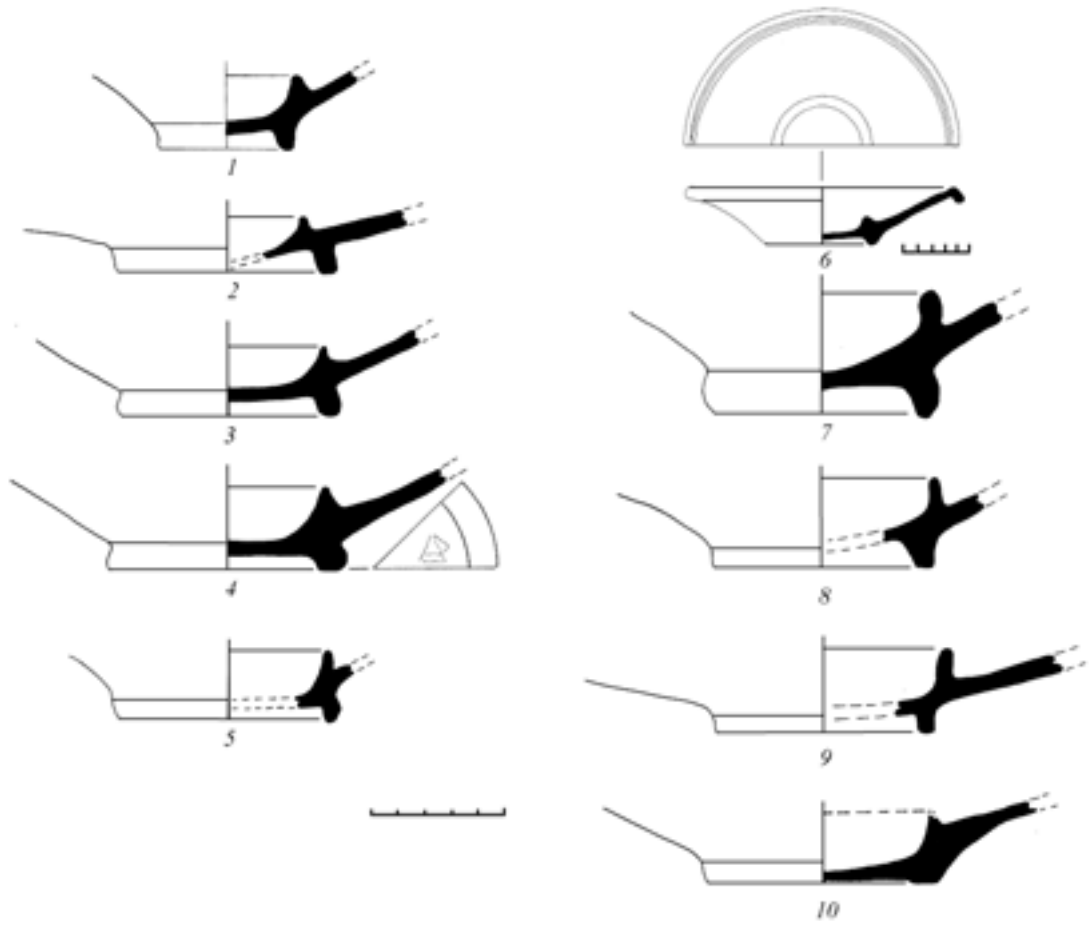

Рис. 3.28. Сіролощені рибні блюда.

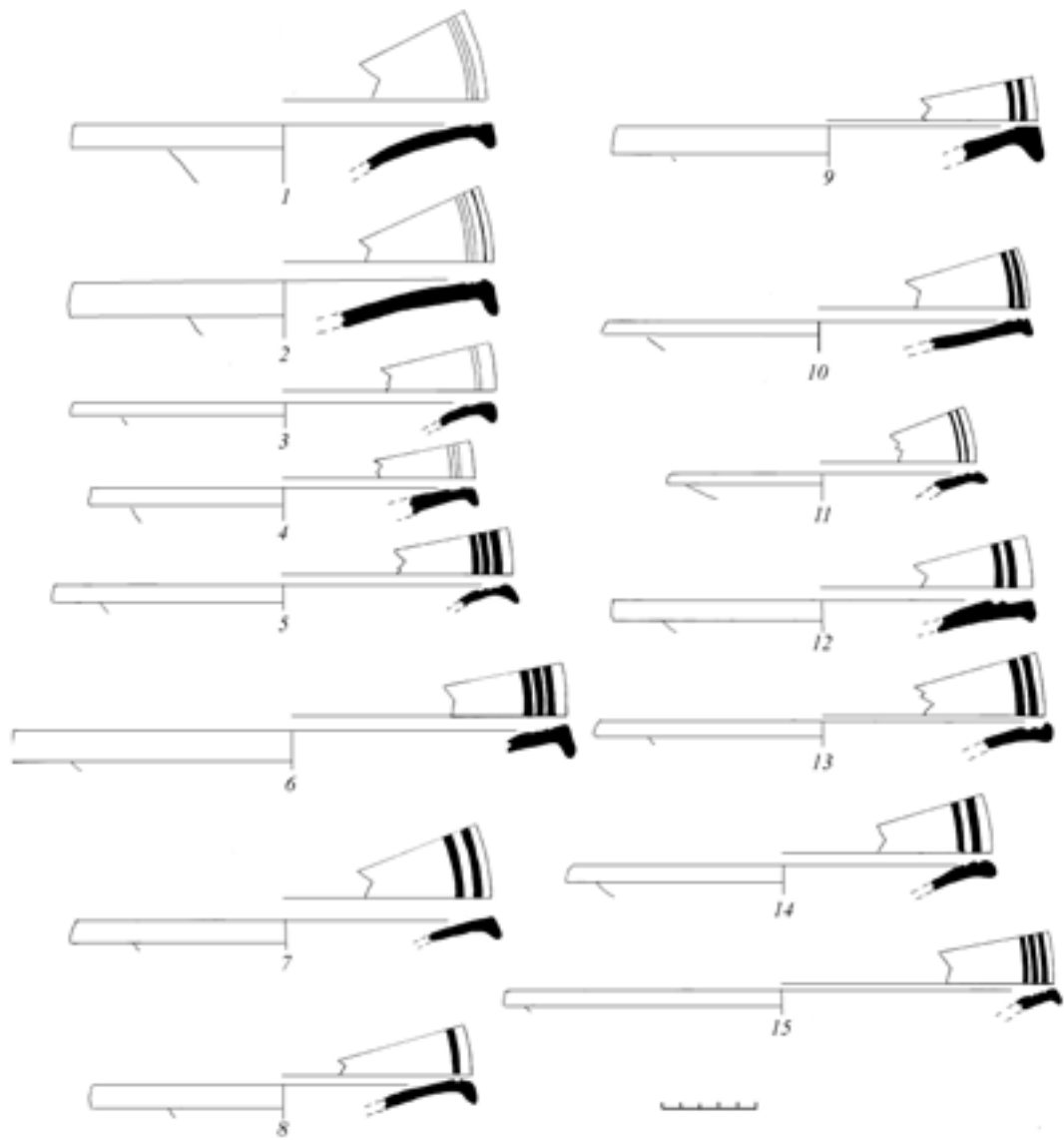

Рис. 3.29. Оформлення краю сіролощених блюд.

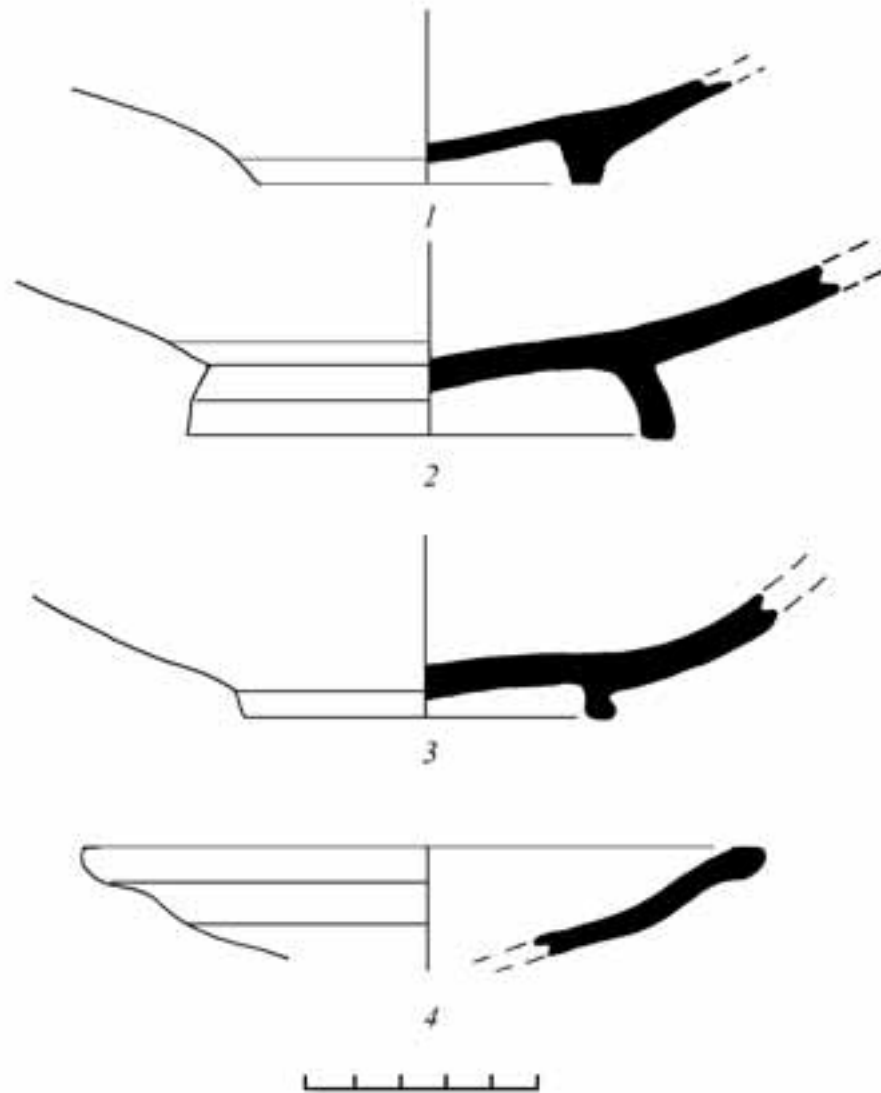

Рис. 3.30. Сіролощені миски.

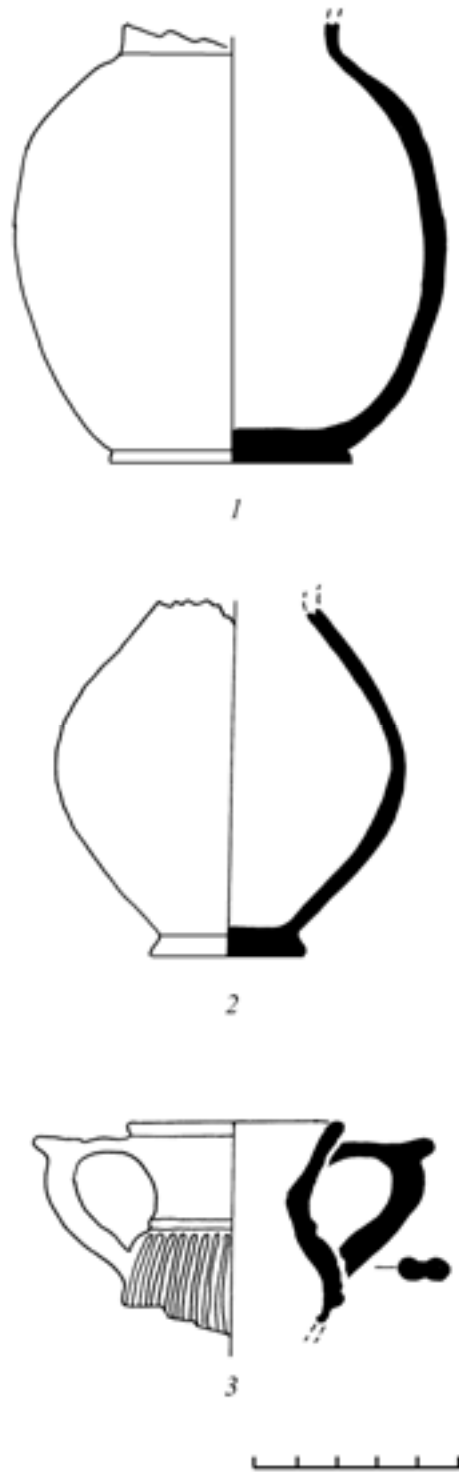

Рис. 3.31. Закриті форми сіролощеної кераміки: 1—2 — глечики; 3 — канфар.

Рис. 3.32. Теракота: 1 — Деметра; 2 — Ерот; 3—4 — голуби; 5 — Ніка.

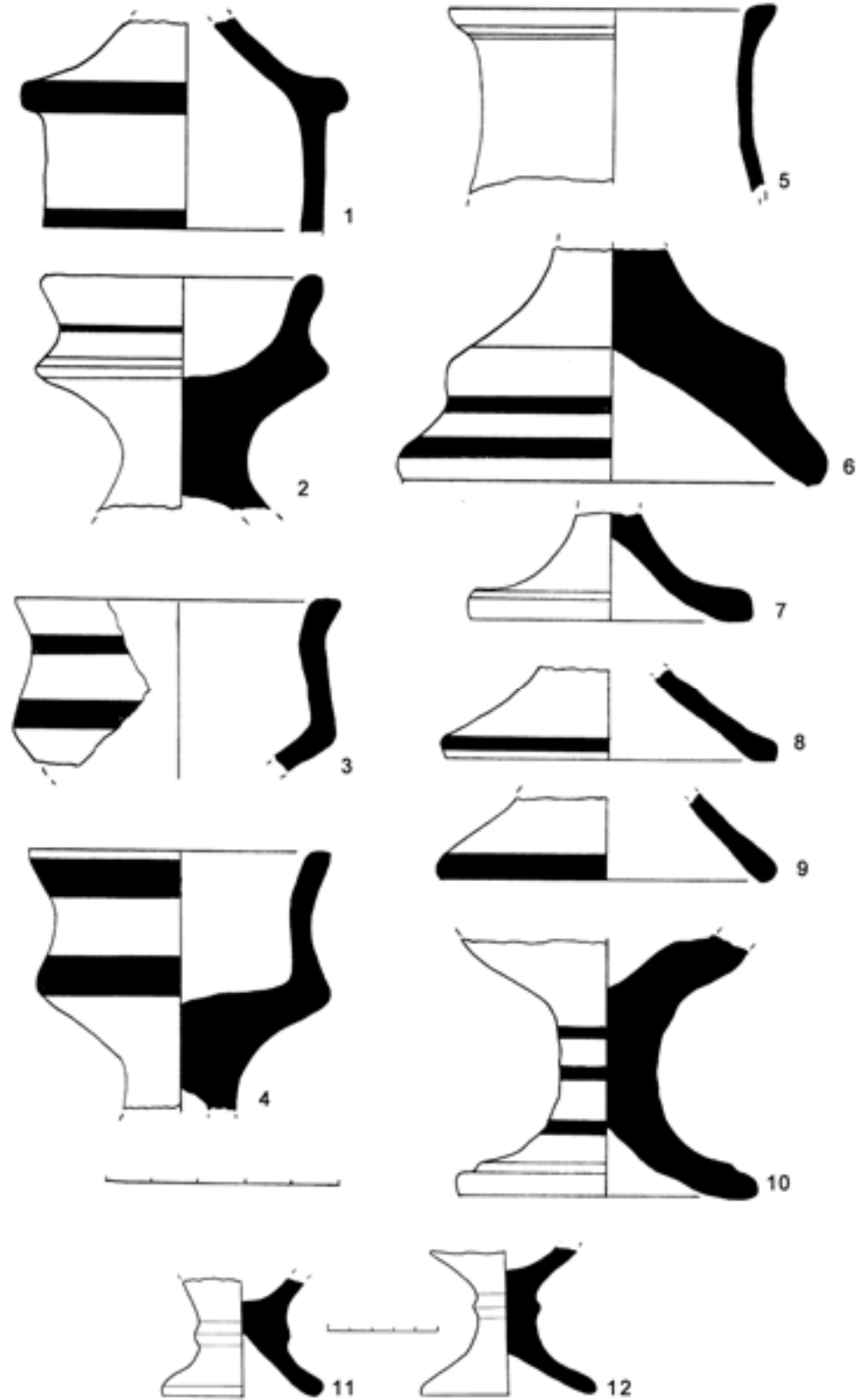

Рис. 3.33. Фіміатерії: 1—10 — з поселення Маслини; 11—12 — з Ольвії.

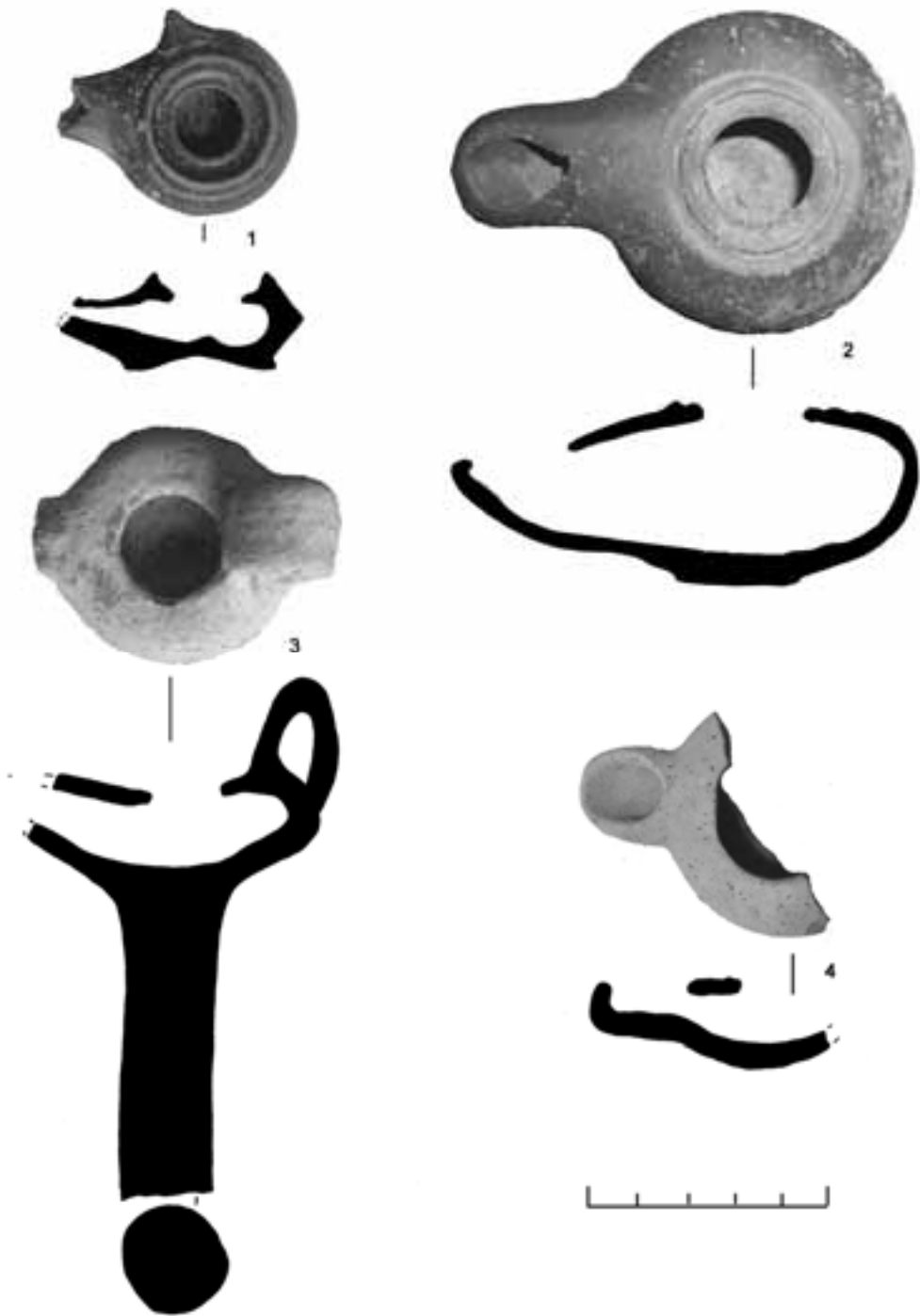

Рис. 3.34. Світильники: 1—2 — чорнолакові; 3—4 — гончарні.

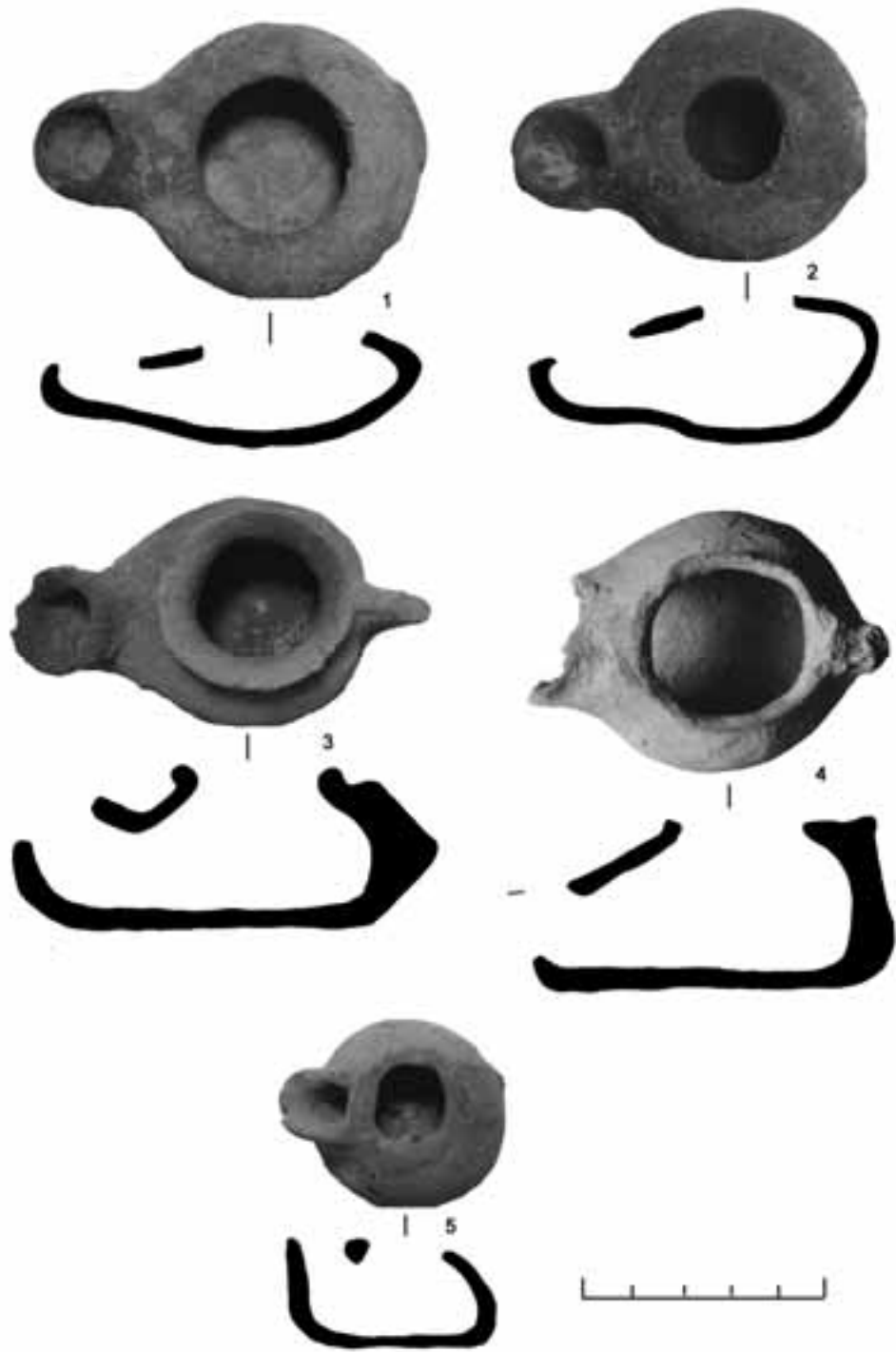

Рис. 3.35. Світільники: 1—2 — гончарні; 3—5 — ліплені.

Рис. 3.36. Кістяний світильник.

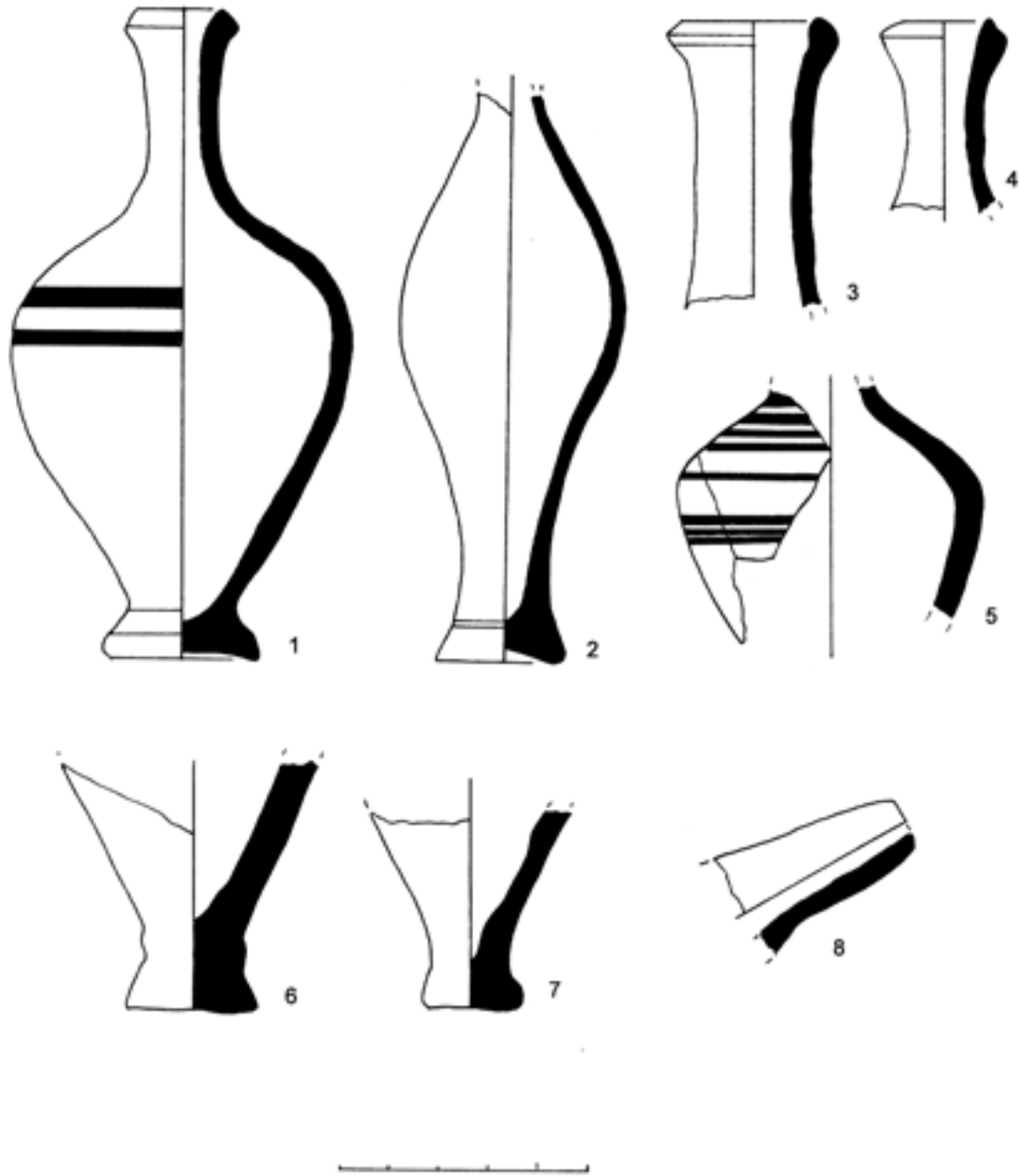

Рис. 3.37. Кераміка спеціального призначення: 1—7 — унговентарії; 8 — фрагмент поїльника.

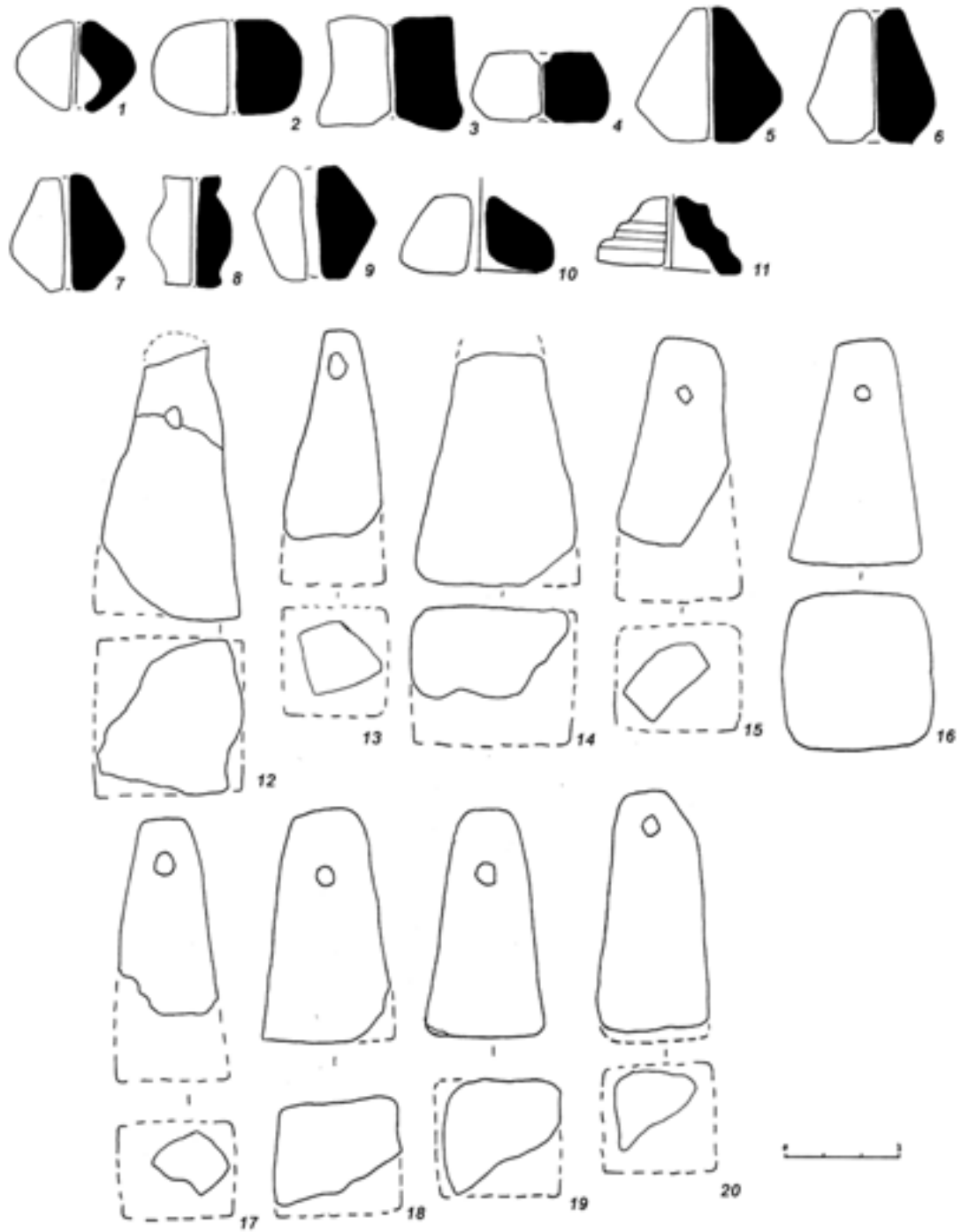

Рис. 3.38. Ремісничі вироби з глини: 1—11 — прясельця; 12—20 — грузильця.

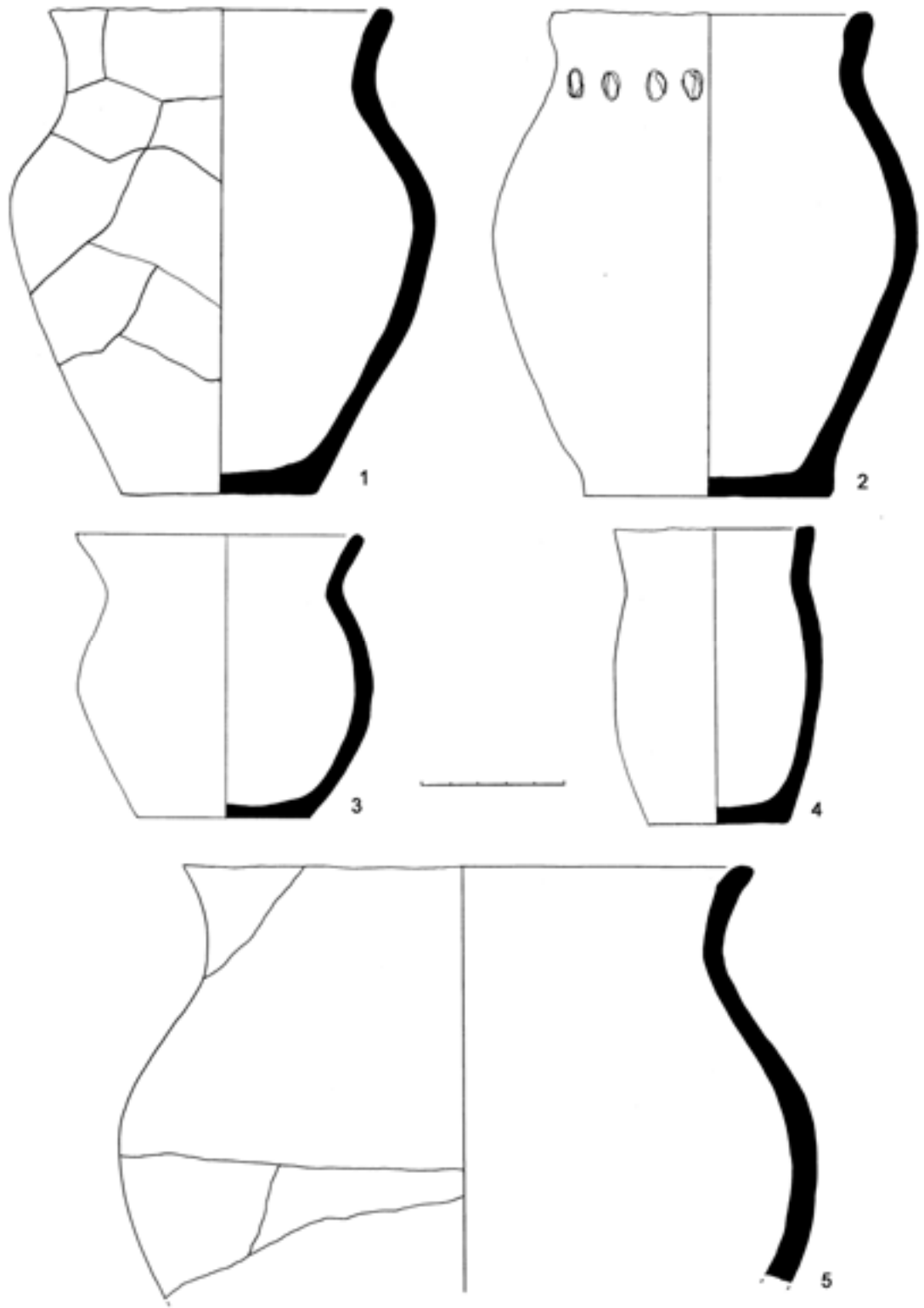

Рис. 3.39. Форми ліплених горщиків.

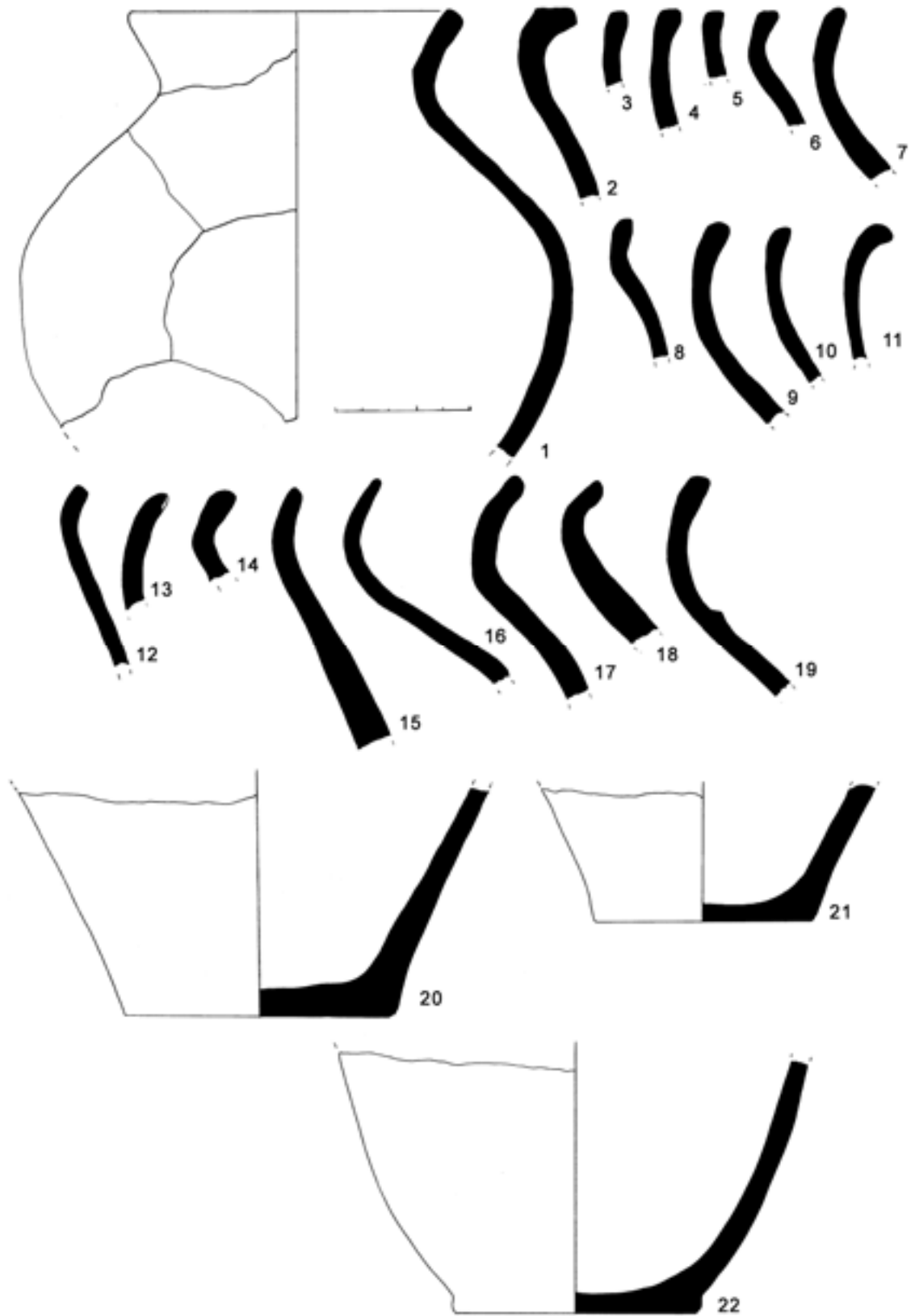

Рис. 3.40. Форми ліплених горщиків.

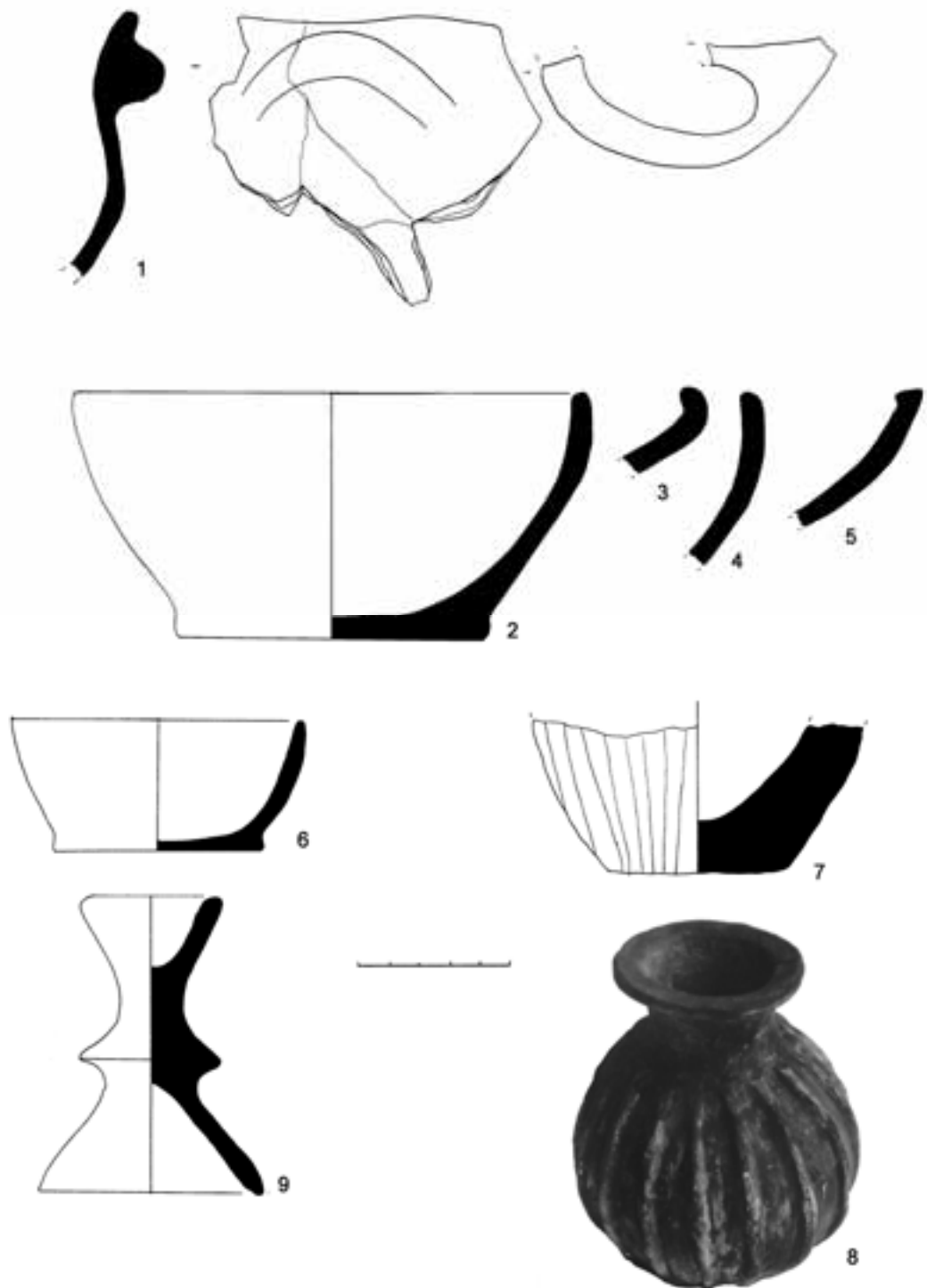

Рис. 3.41. Форми ліпленого посуду: 1 — фрагмент каструлі; 2—5 — миски; 6 — солонка; 7—8 — курильниці; 9 — фіміатерій.

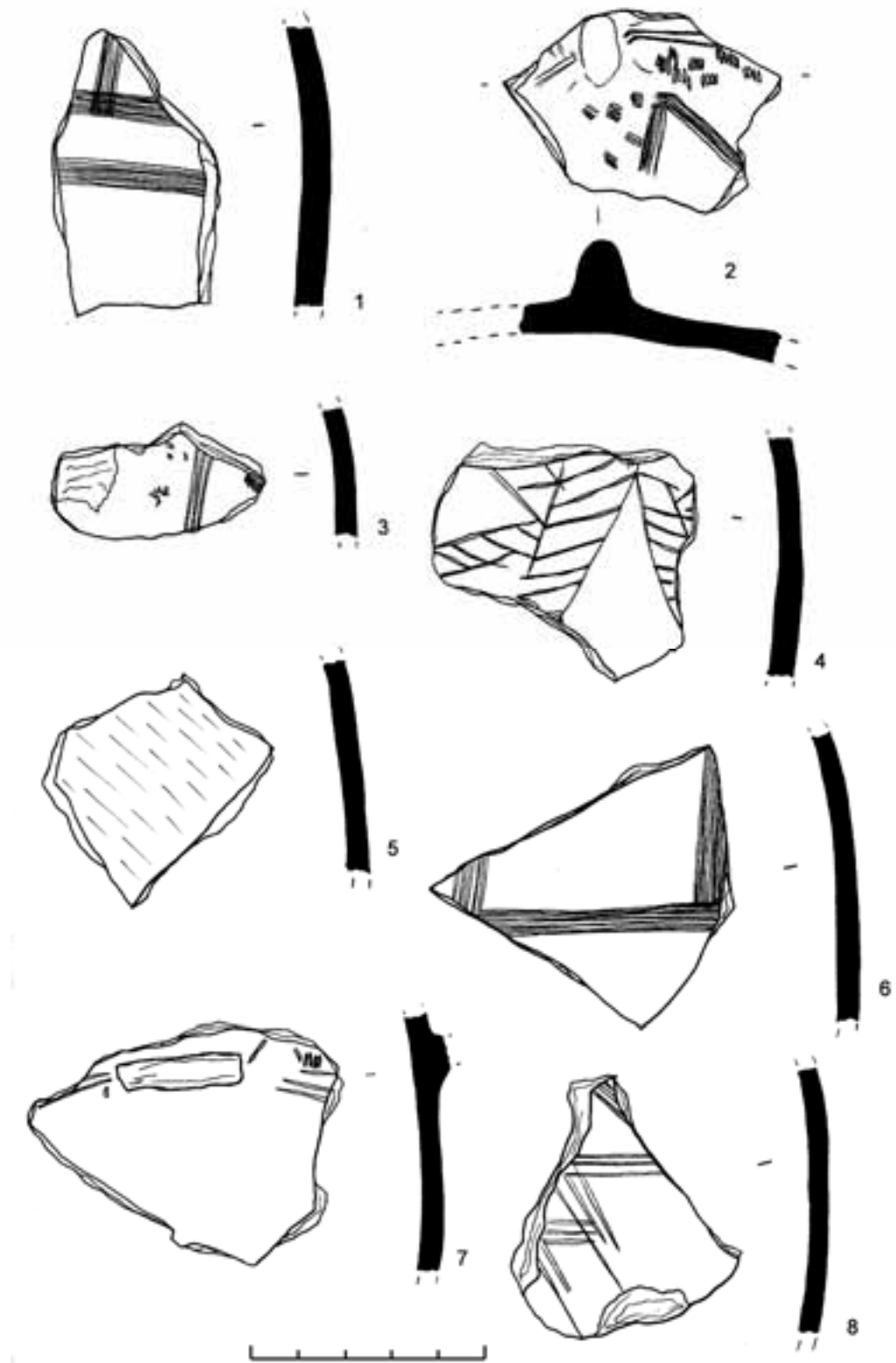

Рис. 3.42. Кераміка кизил-кобинської культури.

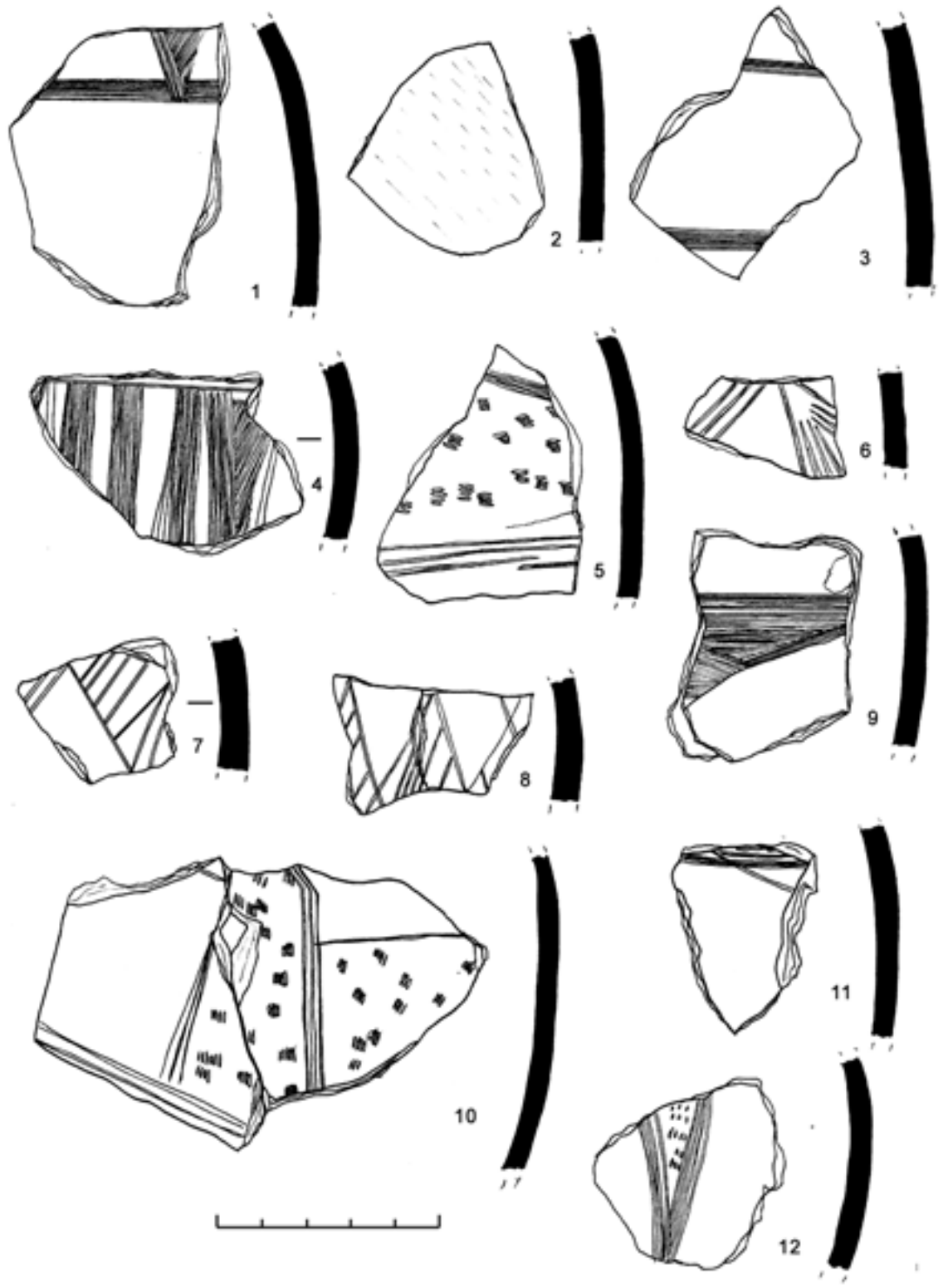

Рис. 3.43. Кераміка кизил-кобинської культури.

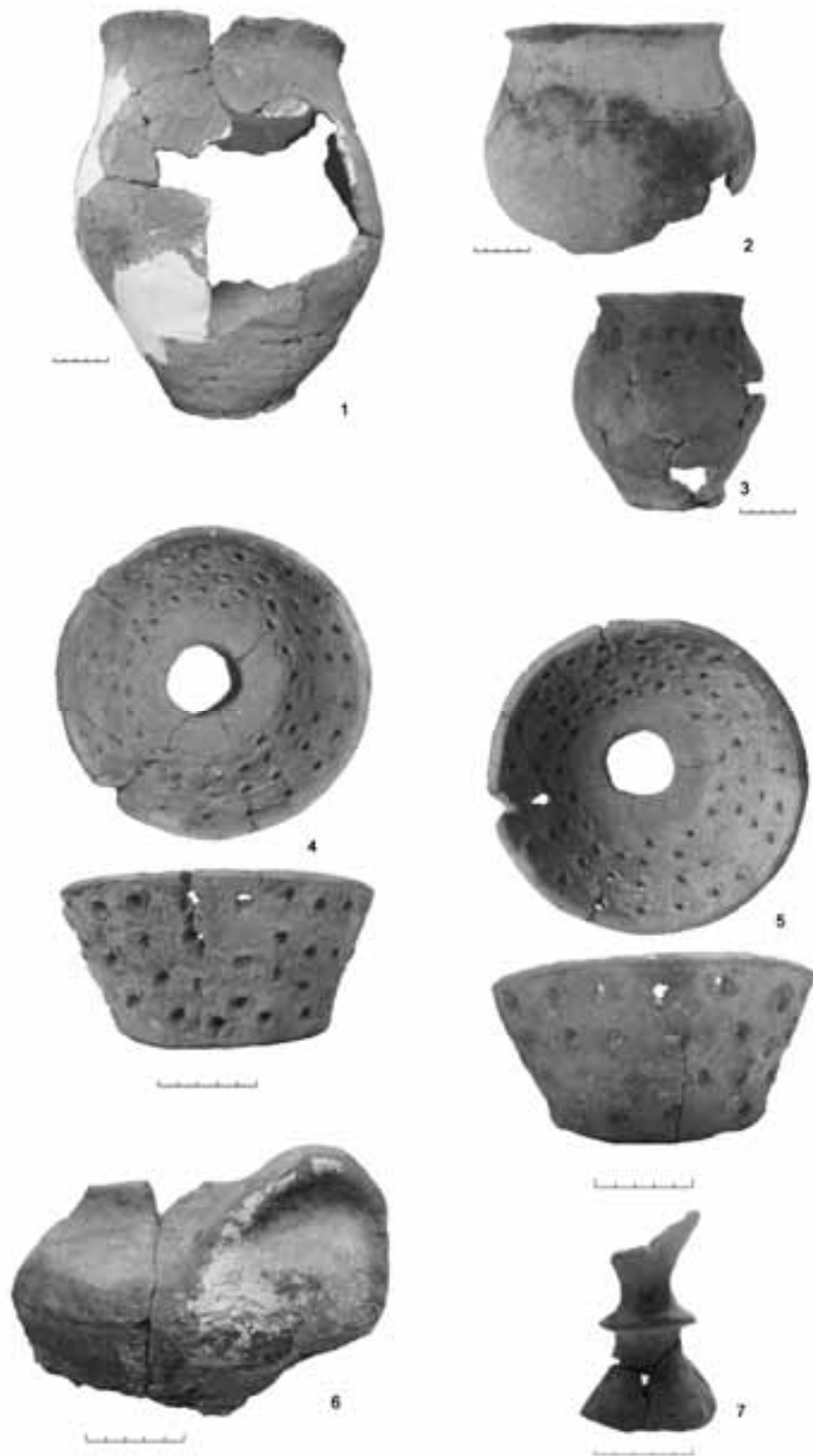

Рис. 3.44. Ліплена кераміка: 1—3 — горщики; 4—5 — цідилки; 6 — каструля; 7 — фіміатерій.

Рис. 3.45. Орнаменти ліплених горщиків.

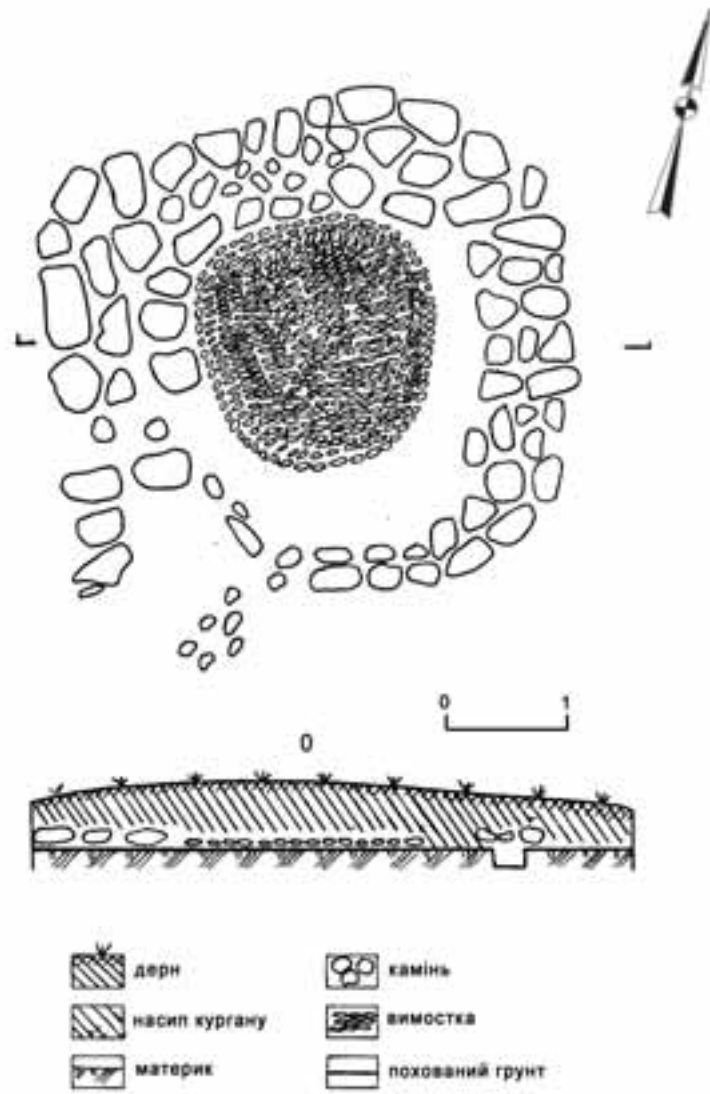

Рис. 4.1. Курган 1976 р.

Рис. 4.2. Курган 1976 р.: 1—2 — кам'яна вимостка; 3 — поховання.

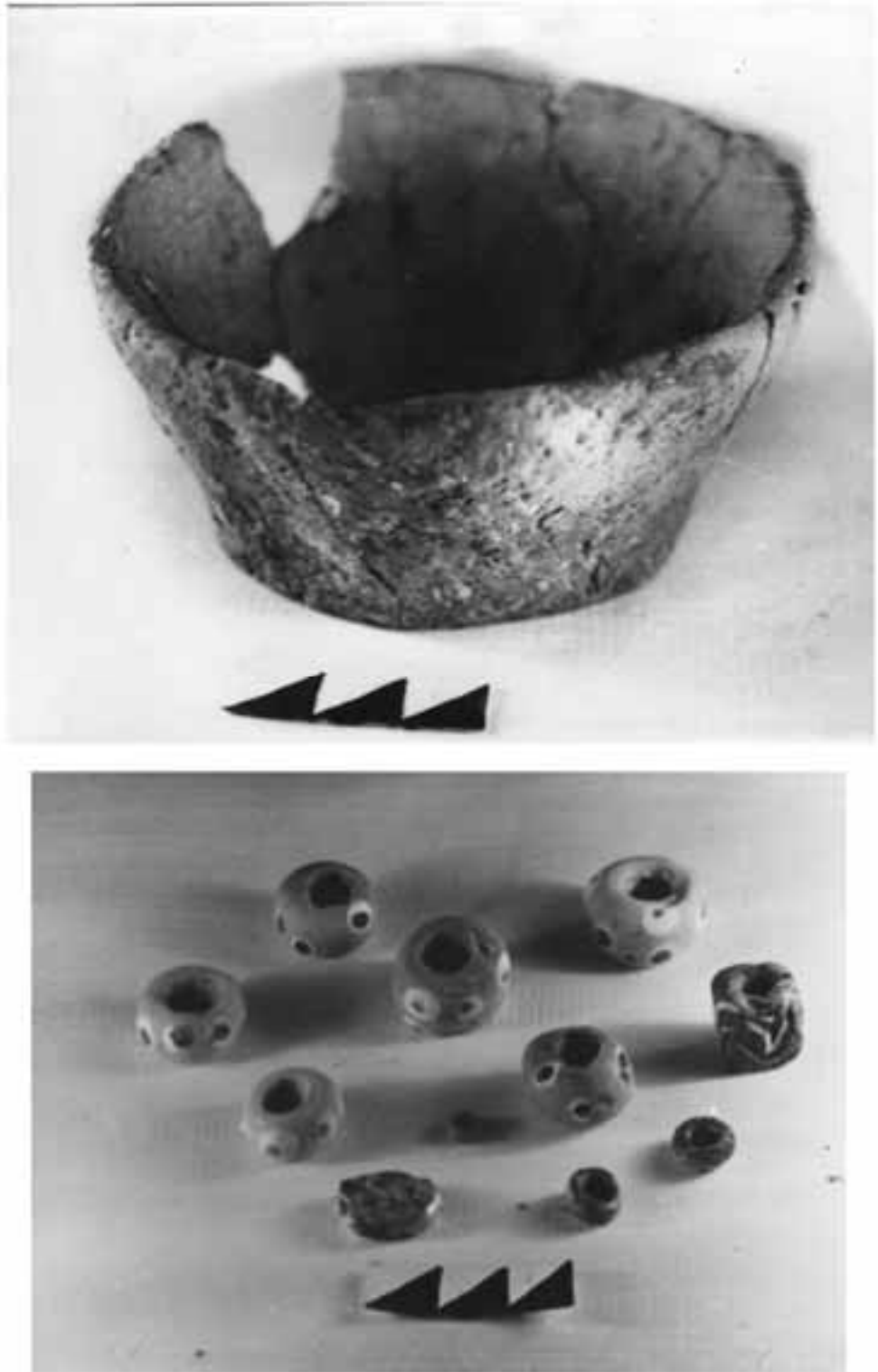

Рис. 4.3. Знахідки з кургану.

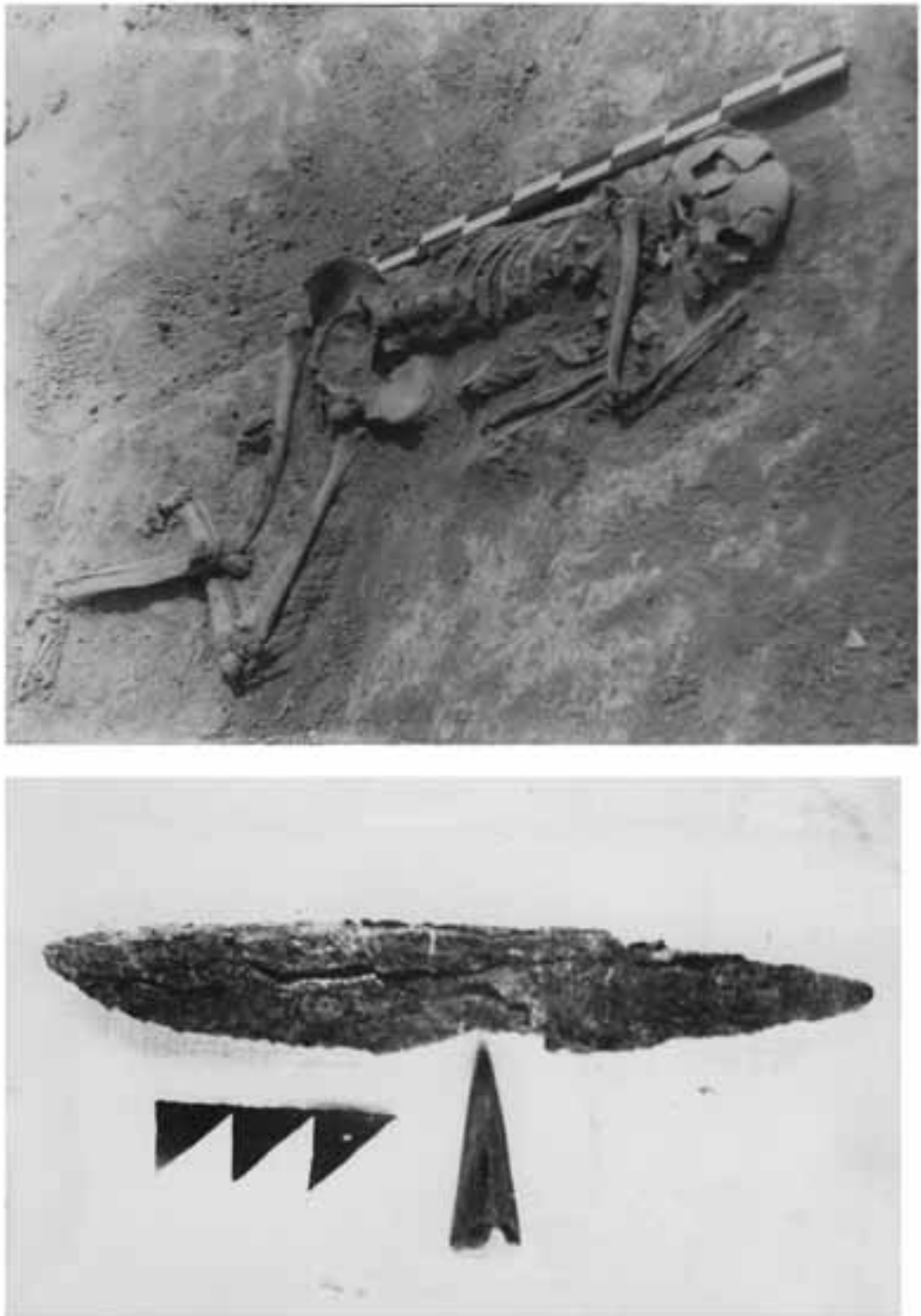

Рис. 4.4. Поховання під вимосткою та супутній інвентар.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Література:

1. Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935-36 гг. / Г. Д. Белов. – Севастополь, 1938. – 349 с.
2. Белов Г. Д. Кварталы XV и XVI (Раскопки 1937 г.) / Г. Д. Белов, С.Ф. Стржелецкий. // МИА. – 1953. – №34. – С. 32–108.
3. Белов Г. Д. Эллинистический дом в Херсонесе / Г. Д. Белов. // ТГЭ. – 1962. – Т.VII. – С. 143–183.
4. Билкова В. П. До питання про східну межу сільської округи Ольвії в пізньокласичний - ранньоелліністичний час / В. П. Билкова. // Археологія. – 1994. – №3. – С. 19–31.
5. Былкова В. П. К вопросу о торговых связях Ольвии и Херсонеса с населением Нижнего Поднепровья в конце V — IV вв. до н.э. / В.П. Былкова // Античные полисы и местное население Причерноморья: Материалы междунар. науч. конф "Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура" / [под ред. Ю.Г. Виноградов и др.]. — Севастополь, 1995. — С. 61-64.
6. Былкова В. П. Белозерское поселение в контексте синхронных археологических памятников / В. П. Былкова // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко / [отв. ред. С. И. Посохов]. – Харьков: Курсор, 2008. – С. 56–64.
7. Билкова В. П. Сіроглиняна кераміка Білозерського поселення / В.П. Билкова, І. Ю. Самойленко. // Археологія. – 2014. – №1. – С. 85–96.
8. Блаватский В. Д. Античная полевая археология / В. Д. Блаватский // МИА. – 1967. – №146. – 208 с.
9. Буйских А. В. К проблеме функциональной атрибуции памятников Маячного полуострова / А. В. Буйских, В. М. Зубарь. // АВ – 2008. – №15. – С. 91–101.

10. Буйских А. В. Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху / А. В. Буйских. – Симферополь, 2008а. – 424 с. – (МАИЭТ). – (Supplementum; вып. 5).
11. Буйских А. В. О начале производства рыбных блюд в Ольвии / А. В. Буйских // Боспорские чтения XI. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Ремесла и промыслы. – Керчь, 2010. – С. 46–49.
12. Буйских А. В. Амфоры и столовая посуда / А. В. Буйских // Тиритака. Раскоп XXVI. Археологические комплексы VI-V вв. до н.э. / В.Н. Зинько. – Симферополь - Керчь: Оранта Арт Бук, 2014. – (БИ; Supplementum 11). – С. 87–214.
13. Буйских С. Б. Серая керамика как этнопоказатель греческого населения Нижнего Побужья в VI-I вв. до н. э. / С. Б. Буйских. // БИ. – 2006. – Вып. XI. – С. 29–57.
14. Буйских С. Б. Серая гончарная керамика Ольвии и её хоры VI-I вв. до н.э. (историографический аспект / С. Б. Буйских // Ευχαριστήριον. Антиковедческо-историографический сборник памяти Ярослава Витальевича Доманского (1928-2004) / [отв. ред. И В. Тункина]. – СПб.: Нестор-История, 2007. – С. 28–44.
15. Вдовиченко И. И. Античные расписные вазы в Северном Причерноморье (VII-IV вв. до н.э.) / И. И. Вдовиченко. – Симферополь: Сонат, 2008. – 352 с.
16. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII - I вв. до н.э.: Историко-эпиграфическое исследование / Ю. Г. Виноградов. – М.: Наука, 1989. – 288 с.
17. Виноградов Ю. Г. Образование территориального Херсонесского государства / Ю. Г. Виноградов, А. Н. Щеглов // Эллинизм: экономика, политика, культура / [под. ред. Г. А. Кошеленко]. – М.: Наука, 1990. – Глава девятая. – С. 310–371.

18. Виноградов Ю. Г. Понт Евксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика / Ю. Г. Виноградов // Античные полисы и местное население Причерноморья: Материалы междунар. науч. конф "Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура" / [под ред. Ю.Г. Виноградов и др.]. — Севастополь, 1995. — С. 5–56.
19. Власов В. П. Етнокультурні процеси в Криму у III ст. до н.е. — IV ст. н.е. (за матеріалами ліпної кераміки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.04 "археологія" / Власов В. П. — К., 1999. — 22 с.
20. Внуков С. Ю. Центральный строительный комплекс городища Кара-Тобе (конец 2 - 1 половина 1 в. до н.э.) / С. Ю. Внуков // Древняя Таврика. Посвящается 80-летию Татьяны Николаевны Высотской / С. Ю. Внуков. — Симферополь: Универсум, 2007. — (Археологические исследования). — С. 67–80.
21. Гаврилюк Н. О. Ліпна кераміка античних центрів Північного Причерномор'я як джерело для вивчення етнічної та економічної історії / Н. О. Гаврилюк. // Археологія. — 2014. — №4. — С. 30–49.
22. Гречко Д. С. Курганный могильник у пгт. Новоозерное в Северо-Западном Крыму / Д. С. Гречко, С. Б. Ланцов // Актуальні проблеми археології та історії раннього залізного віку / Д. С. Гречко, С. Б. Ланцов. — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. — (Наукові записки). — (Історичні науки; вип. 21). — С. 182–195.
23. Гриневич К. Э. Северо-восточные кварталы Херсонеса / К. Э. Гриневич. // Хсб. — 1930. — Вып. III. — С. 7–139.
24. Дашевская О. Д. ΤΕΙΧΕ декрета в честь Диофанта / О. Д. Дашевская. // ВДИ. — 1964. — №3. — С. 149–155.
25. Дашевская О. Д. Эллинистическая расписная керамика из Северо-Западного Крыма / О. Д. Дашевская. // СА. — 1967. — №1. — С. 162–168.
26. Дашевская О. Д. Античная башня на городище Беляус / О.Д. Дашевская. // КСИА. — 1969. — Вып. 116. — С. 85–92.

27. Дашевская О. Д. Некрополь Беляуса / О. Д. Дашевская. – Симферополь: ЧП Предприятие Феникс, 2014. – 284 с.
28. Доманский Я. В. Основные этапы развития межполисных отношений в Причерноморье в доримскую эпоху (VIII — I вв. до н.э.) / Я. В. Доманский, Э. Д. Фролов // Античные полисы и местное население Причерноморья: Материалы междунар. науч. конф "Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура" / [под ред. Ю.Г. Виноградов и др.]. — Севастополь, 1995. — С. 78-99.
29. Егорова Т. В. Чернолаковая керамика IV—II вв. до н.э. с памятников Северо-Западного Крыма / Т. В. Егорова. — М.: Изд-во МГУ имени М.В. Ломоносова, 2009. — 253 с.
30. Егорова Т. В. Новая раннеэллинистическая усадьба на городище "Чайка" и ее место в структуре поселения / Т. В. Егорова. // Stratum plus. — 2014. — №3. — С. 303–323.
31. Журавлев Д.В. О боспорских светильниках типа «кувшинчика»/ Д.В. Журавлев // ПИФК. — Москва — Магнитогорск — Новосибирск. — 2010. — Вып. (1) 27. — С. 264-276
32. Завадская И. А. Черепица из раскопок башни античной усадьбы Ортли / И. А. Завадская, Т. В. Дюженко // Ортли. Античные усадьба и виноградник на дальней хоре Херсонеса / В. А. Кутайсов, Т. Н. Смекалова. — Симферополь: ЧП Предприятие Феникс, 2013. — (МАКК; вып. XI, ч. 2). — С. 247–262.
33. Зайцева К. И. Группа местной расписной керамики с растительным орнаментом из Ольвии III-II вв. до н.э. / К. И. Зайцева // Художественные изделия античных мастеров / [науч. ред. С. П. Борисковская]. — Л.: Искусство, 1982. — С. 50–69.
34. Зеест И. Б. Некоторые типы толстостенной керамики из Пантикапея / И. Б. Зеест, И. Д. Марченко. // МИА. — 1962. — №103. — С. 149–165.
35. Золотарев М.И. Взаимоотношения Ольвии и Херсонеса в IV — II вв. до н.э. (по материалам херсонесских керамических клейм из Ольвии) /

- М. И. Золотарев // Северо-Западный Крым в античную эпоху / [отв. ред. В.А. Кутайсов] – К.: Киевская Академия Евробизнеса, 1994. – С. 123-137.
36. Золотарев М. И. Была ли херсонесско-ольвийская война в середине IV в. до н.э. / М. И. Золотарев // Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища : материалы международной научной конференции. — СПб., 2002. — Т. 2. — С. 68-69.
37. Зубар В. М. Херсонес і таври: протистояння чи взаємодія? / В.М. Зубар. // Археологія. – 2005. – №1. – С. 16–28.
38. Зубарь В. М. Хора Херсонеса Таврического на Гераклеяском полуострове: История раскопок и некоторые итоги изучения / В. М. Зубарь. – К.: Стилос, 2007. – 318 с.
39. Кастанаян Е.Г. Лепная посуда / Е.Г. Кастанаян, Арсьеньева Т.М. // АГСП / [Отв. ред. Г.А. Кошеленко, И.Т. Кругликова, В.С. Долгоруков]. – Л.: Наука, 1984. – С. 232-233. – (Археология СССР).
40. Кац В. И. Эмпорий Херсонес / В. И. Кац. // АМА. – 1990. – №7. – С.97–111.
41. Кац В. И. Керамические клейма Херсонеса Таврического. Каталог-определитель / В. И. Кац. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1994. – 169 с.
42. Кац В. И. Греческие керамические клейма эпохи классики и эллинизма (опыт комплексного изучения) / В. И. Кац. – Симферополь - Керчь, 2007. – 480 с. – (БИ, вып. XVIII).
43. Качарава Д. Д. Города и поселения Причерноморья античной эпохи (малый энциклопедический справочник) / Д. Д. Качарава, Г. Т. Квирквелия. – Тбилиси: Мецниереба, 1991. – 655 с.
44. Книпович Т. Н. Из истории художественной керамики Северного Причерноморья / Т. Н. Книпович. // СА. – 1941. – VII – С. 139–151.
45. Колесников М. А. Греческая колонизация Средиземноморья (опыт анализа миграционного механизма) / М. А. Колесников. – К., 2003. – 158 с. – (Бібліотека Vita Antiqua).

46. Колтухов С. Г. Скифы Северо-Западного Крыма в VII-IV вв. до н. э. (погребальные памятники) / С. Г. Колтухов. – Донецк: Донбасс, 2012. – 265 с. – (АА).
47. Комплекс эллинистического времени из раскопок колодца в алтарной части базилики «Крузе» (предварительная информация по материалам работ 2009-2010 гг.) / С. В. Ушаков, Т. В. Дюженко, Е. С. Лесная, М. И. Тюрин. // ПРИЧЕРНОМОРЬЕ. История, политика, культура.. – 2011. – №5. – С. 129–149.
48. Котенко В. В. Сіролощена кераміка з поселення Маслини / В.В. Котенко. // Археологія. – 2011. – №1. – С. 68–76.
49. Котенко В. В. До історії дослідження поселення Маслини у Північно-Західній Тавриці / В. В. Котенко. // Древности 2012. – 2012. – С. 264–274.
50. Котенко В. В. Керамические фляги из поселения Маслины в Северо-Западной Таврике / В. В. Котенко. // БИ. – 2014. – Вып. XXX. – С. 382–391.
51. Котенко В. В. Посуд Херсонеса Таврійського, знайдений в Ольвії / В. В. Котенко. // АДІУ. – 2015. – Вип.1 (14). – С. 119–130.
52. Кравченко Е. А. Кизил-кобинська кераміка Керкініти VI-IV ст. до н.е. / Е. А. Кравченко // Эпоха раннего железа / [отв. ред. С. С. Бессонова]. – Киев-Полтава, 2009. – ("Археология и древняя история Украины"). – С. 189–199.
53. Кравченко Е. Кизил-кобинська культура у Західному Криму / Евеліна Кравченко. – Київ - Луцьк: Волинські старожитності, 2011. – 272 с.
54. Крапивина В. В. Простая столовая керамика / В. В. Крапивина // Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время / В. В. Крапивина. – К., 1987. – С. 71–79.
55. Крапивина В. В. Хозяйственная и кухонная керамика. Лагиносы и лутерии / В. В. Крапивина // Древнейший теменос Ольвии Понтийской. – Симферополь, 2006. – С. 187–190. – (МАИЭТ). – (Supplementum; вып. 2).
56. Крапівіна В. В. Сіроглиняна кераміка Ольвії VI-V c. до н.е. / В. В. Крапівіна. // Археологія. – 2007. – №1. – С. 98–106.

57. Крыжицкий С. Д. О принципах классификации античных кладок Северного Причерноморья / С. Д. Крыжицкий. // КСИА. – 1981. – Вып. 168. – С. 35–41.
58. Кругликова И. Т. Античная археология / И. Т. Кругликова – М. : Высшая школа, 1984. – 216 с.
59. Кругликова И. Т. Земельные наделы херсонеситов на Гераклеяском полуострове / И. Т. Кругликова. // КСИА. – 1981. – №168. – С. 9–16.
60. Кругликова И. Т. Башни на сельскохозяйственных усадьбах Гераклеяского полуострова / И. Т. Кругликова // Проблемы античной культуры / [под. ред. Г. А. Кошеленко]. – М.: Наука, 1986. – С. 168–175.
61. Кузнецова Е. В. Экономические связи античных поселений Азиатского Боспора в VI–III вв. до н.э. (по данным керамической тары) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 "археология" / Кузнецова Е. В. – Воронеж, 2013. – 23 с.
62. Кутайсов В. А. Дом с андроном из раскопок Керкинитида / В. А. Кутайсов. // СА. – 1985. – №3. – С. 178–190.
63. Кутайсов В. А. Античный город Керкинитида / В. А. Кутайсов. – К.: Наукова думка, 1990. – 176 с.
64. Кутайсов В. А. Восточные ворота Калос Лимена / В. А. Кутайсов, В. Б. Уженцев // Северо-Западный Крым в античную эпоху / [В. А. Кутайсов]. – К.: Киевская Академия Евробизнеса, 1994. – С. 44–70.
65. Кутайсов В. А. Историческая география Северо-Западного Крыма / В. А. Кутайсов. // ВДИ. – 2002. – №1. – С. 40–49.
66. Кутайсов В. А. Керкинитида в античную эпоху / В. А. Кутайсов. – К.: КОРВИН ПРЕСС, 2004. – 326 с.
67. Кутайсов В. А. Природа Северо-Западного Крыма в античную эпоху / В. А. Кутайсов. // БИ. – 2010. – Вып. XXIV. – С. 291–320.
68. Кутайсов В. А. Один из ключевых элементов фортификации Калос Лимена (башня № 6) / В. А. Кутайсов. // АА. – 2012. – №28. – С. 19–34.

69. Кутайсов В. А. Поселение Джангуль на Тарханкутском полуострове / В. А. Кутайсов, Т. Н. Смекалова // Пастухи и земледельцы раннего железного века в северо-западном Крыму / Т. Н. Смекалова, В. А. Кутайсов. – Симферополь: ЧП Предприятие Феникс, 2013. – (МАКК; вып. VIII). – С. 17–82.
70. Ланцов С. Б. Западный Крым в составе Херсонесского государства: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 "археология" / С. Б. Ланцов – К., 1991. – 16 с.
71. Ланцов С. Б. Античное поселение Ново-Федоровка и некоторые вопросы истории херсонесской хоры / С. Б. Ланцов // Северо-Западный Крым в античную эпоху / [отв. ред. В. А. Кутайсов] – К.: Киевская Академия Евробизнеса, 1994. – С. 71–104.
72. Ланцов С. Б. О скифо-херсонесских отношениях в последней трети IV – первой трети III вв. до н.э. / С. Б. Ланцов // Херсонесский колокол: Сборник научных статей, посвященный 70-летию со дня рождения и 50-летию научной деятельности Виталия Николаевича Даниленко / [гл. ред., сост. Э.Б. Петрова]. – Симферополь: Сонат, 2008. – С. 101–109.
73. Ланцов С. Б. Исследования на территории Кульчукского некрополя / С. Б. Ланцов, Д. С. Гречко, В. П. Власов. // АДУ 2011. – 2012. – С. 76–77.
74. Ланцов С. Б. Кульчукское городище. Краткий обзор исследований Донузлавской экспедиции КФ ИА НАНУ / С. Б. Ланцов // Калос Лимен: музей и заповедник / [Сост. З. И. Пысач]. – Симферополь: Н.Оріанда, 2012. – С. 73–89.
75. Латышева В. А. Раскопки поселения Маслины в Северо-Западном Крыму / В. А. Латышева. // АО 1972 года. – 1973. – С. 301–302.
76. Латышева В. А. Раскопки в Северо-Западном Крыму / В. А. Латышева. // АО 1973 года. – 1974. – С. 298–299.
77. Латышева В. А. Раскопки поселений в Северо-Западном Крыму / В. А. Латышева. // АО 1974 года. – 1975. – С. 312–314.

78. Латышева В. А. Раскопки поселения Маслины в Северо-Западном Крыму / В. А. Латышева. // АО 1976 года. – 1977. – С. 324–325.
79. Латышева В. А. Раскопки античного поселения Маслины в Северо-Западном Крыму / В. А. Латышева. // КСИА. – 1978. – Вып. 156. – С. 53–61.
80. Латышева В. А. Керамические клейма из раскопок поселения "Маслины" в Северо-Западном Крыму / В. А. Латышева // Проблемы античной истории и культуры: Доклады XIV Международной конференции античников социалистических стран «Эйрене», Т. II. – Ереван, 1979. – С. 335–341.
81. Латышева В. А. Раскопки поселения Маслины / В. А. Латышева. // АО 1980 года. – 1981. – С. 272–273.
82. Латышева В. А. Исследования в северо-западном Крыму / В. А. Латышева. // АО 1983 года. – 1984. – С. 305–306.
83. Латышева В. А. Граффити поселения Маслины / В. А. Латышева. // ВХУ. – 1983. – №238. – С. 101–110.
84. Латышева В. А. Некоторые итоги раскопок поселения Маслины в Северо-Западном Крыму / В. А. Латышева. // ВХУ. – 1985. – №268. – С. 100–107.
85. Латышева В. А. Развитие земледелия на территории херсонесской хоры: (По данным поселений Маслины и Гроты) / В. А. Латышева // Археологические памятники Юго-Восточной Европы: Железный век и эпоха Средневековья / [отв. ред. Е.В. Дворецкий]. – Курск, 1985. – С. 68–86.
86. Латышева В. А. К истории культов населения херсонесской хоры / В. А. Латышева. // ВХУ. – 1988. – №316. – С. 66–73.
87. Латышева В. А. Греки, скифы, тавры в IV–II вв. до н.э. (по материалам поселений северной хоры Херсонеса) / В. А. Латышева // Україна – Греція. Історія та сучасність: Тези міжнар. наук. конф. – К., 1993. – С. 74–75.
88. Латышева В. А. Культовые сосуды поселения херсонесской хоры "Маслины" / В. А. Латышева. // ВХУ. – 1994. – №385. – С. 22–31.

89. Латышева В. А. Терракота из раскопок поселения херсонесской хоры Маслины / В. А. Латышева. // Древности 1994. – 1994. – С. 127–140.
90. Латышева В. А. О населении херсонесской хоры в Северо-Западном Крыму (по материалам поселения Маслины) / В. А. Латышева. // Древности 1996. – 1997. – С. 56–61.
91. Латышева В. А. Прядение и ткачество на северной окраине херсонесской хоры (по материалам поселения Маслины) / В. А. Латышева // ВХУ. – 1998. - № 413 : Історія. – С. 17-24.
92. Латышева В. А. О благоустройстве сельских поселений на территории херсонесской хоры (по материалам поселения Маслины) / В. А. Латышева. // Древности 1997-1998. – 1999. – С. 79–89.
93. Латышева В. А. Чернолаковая керамика из раскопок поселения херсонесской хоры Маслины. / В. А. Латышева // Проблемы истории и археологии Украины (16—18 мая 2001 года). – Харьков. – С. 67.
94. Латышева В. А. Маслины – античное поселение в Северо-Западном Крыму: Статьи и воспоминания / [сост. А.П. Мартемьянов, А.Н. Токарев / отв. ред. А.П. Мартемьянов]. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2010. – 176 с.
95. Лейпунська Н. О. Лутерії з Ольвії / Н. О. Лейпунська. // Археологія. – 1980. – №33. – С. 32–46.
96. Лейпунская Н. А. Опыт классификации керамики из архаических комплексов (по материалам Центрального квартала Ольвии) / Н. А. Лейпунская. // БИ. – 2010. – Вып. XXIV. – С. 123–151.
97. Ломтадзе Г. А. Керамическая тара из раскопок поселений IV – первой трети III в. до н. э. «царской хоры» Европейского Боспора. / Г. А. Ломтадзе. – М.: ИА РАН, 2015. – 208 с. – (Царская хора Боспора (по материалам раскопок в Крымском Приазовье)). – (Древности Боспора. Supplementum; Т. 3).
98. Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII – первой половине I в. до н.э. По материалам лепной керамики / К. К. Марченко. – Л.: Наука, 1988. – 144 с.

99. Марченко К. К. Основные аспекты и результаты изучения греко-варварских контактов и взаимодействий в Северном Причерноморье скифской эпохи / К. К. Марченко // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху / [отв. ред. К. К. Марченко]. – СПб.: Алетейя, 2005. – (Античная библиотека. Исследования). – С. 12–26.
100. Монахов С. Ю. Амфоры Херсонеса Таврического IV - II вв. до н.э. Опыт системного анализа / С. Ю. Монахов. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1989. – 159 с.
101. Монахов С. Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: Каталог-определитель / С. Ю. Монахов. – Москва; Саратов: Киммериды; Изд-во Саратовского ун-та, 2003. – 352 с.
102. Монахов С. Ю. Заметки по локализации керамической тары. III. Амфоры и амфорные клейма малоазийских Эрифр / С. Ю. Монахов. // ВДИ. – 2013. – №3. – С. 28–51.
103. Назаров В. В. Гидроархеологическая карта черноморской акватории Украины (памятники античной и средневековой эпох) / В. В. Назаров. – К.: Стилос, 2003. – 160 с.
104. Наман Д. Д. Типология греческих сельских усадеб классического и эллинистического времени (V - II веков до н. э.): автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 "археология" / Д. Д. Наман – Л., 1979. – 18 с.
105. Пальцева Л. А. Херсонес Таврический в V – II вв. до н.э.: учебное пособие / Л. А. Пальцева. – Л., 1988. – 84 с.
106. Папанова В. А. Погребальные сооружения редкой конструкции некрополя Ольвии / В. А. Папанова – СПб., 2001. – (Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства, ч. 2). – С. 36–40.

107. Подгородецкий П. Д. Природа Западного Крыма в античную эпоху / П.Д. Подгородецкий // Северо-Западный Крым в античную эпоху / [отв. ред. В.А. Кутайсов] – К.: Киевская Академия Евробизнеса, 1994. – С. 11–29.
108. Попова Е. А. Историко-археологические очерки греческой и позднескифской культур в Северо-Западном Крыму (по материалам Чайкинского городища) / Е. А. Попова, С. А. Коваленко. – М., 2005. – 283 с.
109. Проблемная ситуация в современной археологии / [В. Ф. Генинг, С.В. Смирнов, Ю. Н. Захарук и др.]. – К.: Наукова думка, 1988. – 288 с.
110. Рогов Е. Я. Некоторые проблемы становления и развития Херсонесского государства / Е. Я. Рогов. // Stratum plus. – 1999. – №3. – С. 116–144.
111. Рогов Е. Я. Греки и варвары в Западном Крыму / Е. Я. Рогов // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху / [отв. ред. К.К. Марченко]. – СПб.: Алетейя, 2005. – (Античная библиотека. Исследования). – С. 137–210.
112. Русяева А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI-I вв. до н.э.) / А. С. Русяева. – К.: Наукова думка, 1982. – 165 с.
113. Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Взаимоотношения метрополии и колонии в VI-I вв. до н.э. / С. Ю. Сапрыкин. – М.: Наука, 1986. – 248 с.
114. Сапрыкин С. Ю. Денежное обращение на хоре Херсонеса Таврического в античную эпоху (историко-нумизматическое исследование) / С.Ю. Сапрыкин. – М.: Ин-т всеобщей истории РАН, 2005. – 207 с.
115. Сенаторов С. Н. Лепная керамика кизил-кобинской культуры: типология и хронология: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 "археология" / С. Н. Наман – СПб., 2002. – 22 с.
116. Синика В. С. Лепные курьельницы из памятников Северного Причерноморья в IV - I вв. до н.э. / В. С. Синика, В. А. Меньшикова, Н.П. Тельнов. // Stratum plus. – 2014. – №3. – С. 65–101.

117. Смекалова Т. Н. Памятники эпохи бронзы и раннего железного века на полуострове Тарханкут: предварительное сообщение / Т. Н. Смекалова, В.Ф. Столба. – Симферополь: Доля, 2009. – 66 с. – (МАКК; вып. I).
118. Смекалова Т. Н. Памятники эпохи бронзы и раннего железного века на полуострове Тарханкут: Каталог / Т. Н. Смекалова. – Симферополь: Доля, 2010. – 204 с. – (МАКК; вып. II).
119. Смекалова Т. Н. П.Н. Шульц – первооткрыватель археологических памятников Тарханкутского полуострова / Т.Н. Смекалова // Археологические разведки на полуострове Тарханкут. – Симферополь: Доля, 2010. – (МАКК; вып. III). – С. 4–6.
120. Смекалова Т. Н. Система расселения, коммуникаций и сигнализации в античное время в Северо-Западном Крыму / Т. Н. Смекалова. // Боспорский феномен: Население, языки, контакты: Материалы международной науч. конф. (Санкт-Петербург, 22-25 ноября 2011 г.). – СПб.: Нестор-история, 2011. – С. 362–367.
121. Смекалова Т. Н. Динамика системы расселения и иерархия поселений в северо-западном Крыму в позднем бронзовом и раннем железном веках / Т. Н. Смекалова // Пастухи и земледельцы раннего железного века в северо-западном Крыму / Т. Н. Смекалова, В. А. Кутайсов. – Симферополь: ЧП Предприятие Феникс, 2013. – (МАКК; вып. XVIII). – С. 6–16.
122. Смекалова Т. Н. Античная усадьба – экономическая и социальная единица херсонесского государства / Т. Н. Смекалова // История и археология Северо-Западного Крыма / Т. Н. Смекалова. – Симферополь: ЧП Предприятие Феникс, 2014. – (МАКК; вып. XIV). – С. 63–154.
123. Соломоник Э. И. Граффити с хоры Херсонеса / Э. И. Соломоник. – К.: Наукова думка, 1984. – 141 с.
124. Столба В. Ф. Херсонес и скифы в V - II вв. до н.э. (проблемы взаимоотношений) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 "археология" / Столба В. Ф. – Л., 1990. – 16 с.

125. Тюрин М. И. Столовые эллинистические кувшины Херсонеса из цистерны в ХСVII квартале: вопросы типологии и метрологии / М. И. Тюрин. // ПРИЧЕРНОМОРЬЕ. История, политика, культура. – 2011. – Вып. V (II). – С. 271–288.
126. Уженцев В. Б. Землянки из скифского горизонта Калос Лимена / В. Б. Уженцев // Северо-Западный Крым в античную эпоху / [отв. ред. В. А. Кутайсов]. – К.: Киевская Академия Евробизнеса, 1994. – С. 238–252.
127. Уженцев В. Б. Эллины и варвары Прекрасной Гавани (Калос Лимен в IV в. до н.э. – II вв. н.э.) : Материалы по археологии Крыма / В. Б. Уженцев. – Симферополь: СОНАТ, 2006. – 248 с.
128. Ушаков С. В. Сероглиняная керамика с черным покрытием из раскопок ХСVII квартала Херсонеса Таврического / С. В. Ушаков, Е. В. Струкова // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века: материалы XII международной научной конференции. / С. В. Ушаков, Е. В. Струкова. – Ростов–на–Дону, 2007. – С. 45–47.
129. Филиппенко-Коринфский А. А. К вопросу о древних дорожных коммуникациях Северо-Западного Крыма / А. А. Филиппенко-Коринфский // Историко-культурное наследие Тарханкута: Материалы II Международной науч.-пр. конференции: Сб. статей / Сост. А. Р. Кемалова. – Симферополь: Н.Оріанда, 2012. – С. 178–181.
130. Херсонес Таврический в третьей четверти VI- середине I вв. до н.э.: очерки истории и культуры / В. М.Зубарь, А. В. Буйских, Э. А. Кравченко, Э. А. Русяева. – К.: Академперіодика, 2005. – 628 с.
131. Шевченко Т. М. Підвісні теракоти з Ольвії та їх використання в культовій практиці / Т. М. Шевченко. // АДІУ. – 2010. – Вип. 3. – С. 94–104.
132. Шевченко Т. М. Релігійний світогляд населення античного Херсонеса / Т. М. Шевченко. – К.: ІА НАНУ, 2011. – 512 с.
133. Шейко И. Н. Миниатюрные светильники из Ольвии, Борисфена и поселений хоры / И. Н. Шейко. // БИ. – 2014. – XXX. – С. 392–410.

134. Шилик К. К. Изменения уровня Черного моря в позднем голоцене и палеотопография археологических памятников Северного Причерноморья античного времени / К. К. Шилик // Палеогеография и отложения плейстоцена южных морей СССР. – М.: Наука, 1977. – С. 158–163.
135. Шульц П. Н. Дневник полевых исследований 1933 г. (Рукописный архив ИИМК, Ф.2, Оп.1, 1933, д.130) / П. Н. Шульц // Археологические разведки на полуострове Тарханкут. – Симферополь: Доля, 2010. – (МАКК; вып. III). – С. 13–24.
136. Шульц П. Н. Отчет о работе отряда по исследованию памятников от устья р. Альмы до д. Красноярское, от д. Оленевка на Тарханкутском п-ве до Перекопа (Рукописный архив ИИМК, Ф.35, 1948, Д.149) / П. Н. Шульц // Археологические разведки на полуострове Тарханкут. – Симферополь: Доля, 2010. – (МАКК; вып. III). – С. 25–30.
137. Щеглов А. Н. Основные этапы истории Западного Крыма в античную эпоху / А. Н. Щеглов // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья / [отв. ред. В.Ф. Гайдукевич]. – Л.: Наука, 1968. – С. 332–342.
138. Щеглов А. Н. Некрополь у Песочной бухты близ Херсонеса / А. Н. Щеглов. // КСИА. – 1975. – Вып. 143. – С. 109–116.
139. Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху / А. Н. Щеглов. – Л.: Наука, 1978. – 158 с.
140. Щеглов А. Н. Тавры и греческие колонии в Таврике / А. Н. Щеглов // Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой Греческой колонизации: Материалы II Всесоюзного симпозиума по древней колонизации Причерноморья (Цхалтубо, 1979 г.) – Тбилиси: Мецниереба, 1981. – С. 204–218.
141. Щепинский А. А. Исследования в степном Крыму / А. А. Щепинский. // АО 1971 года. – 1972. – С. 325–326.
142. Щепинський А. О. Пам'ятки античного часу на березі Каркінітської затоки / А. О. Щепинський, О. М. Черепанова. // Археологія. – 1974. – №13. – С. 62–65.

143. Яценко И. В. Здание III в. до н.э. на городище «Чайка» в Евпатории (вариант реконструкции) / И. В. Яценко, Т. Н. Турина // Памятники железного века в окрестностях Евпатории / [отв. ред. Ю. Л. Щапова, И. В. Яценко]. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – С. 82–154.
144. Adam J.-P. L'architecture militaire greque / Adam J.-P. – Paris: Picard. – 1982. – 263 p.
145. Alexandrescu P. La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe – IVe s.). / P. Alexandrescu. – București: Editura Academiei Republicii Socialiste Romania, 1978. – 142 c. – (Histria; IV).
146. Attema P. Field methodology, recording and analytical procedures / P. Attema // The Džarylgač Survey Project / [Eds. P. G. Bilde, P. Attema, K. Winther-Jacobsen] – Aarhus: Aarhus University Press, 2012. – (BSS 14, Vol. 1). – P. 19–36.
147. Behr D. Westabhangkeramik von Pergamon / D. Behr // Istanbuluer mitteilungen. – Tubingen: Ernst Wasmuth Verlag, 1988. – S. 97–178.
148. Bylkova V. P. The Chronology of Settlements in the Lower Dnieper Region (400-100 BC) / V. P. Bylkova // Chronologies of the Black Sea Area in the Period C. 400-100 BC / [Eds. V. F. Stolba, L. Hannestad]. – Aarhus: Aarhus University Press, 2005. – (BSS 3). – P. 217–247.
149. Cahill N. Household and City Organization at Olynthus / Nicholas Cahill. – New Haven, London: Yale University Press, 2002. – 383 p.
150. Carter J. C. Discovering the Greek Countryside ad Metaponto / Joseph Coleman Carter. – Ann Arbor: the University of Michigan Press, 2005. – 287 p.
151. Gavriljuk N. A. Cookingware / N. A. Gavriljuk // The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD / [Eds. N.A. Lejpunskaja, P. G. Bilde, J. M. Hojte etc.]. – Aarhus: Aarhus University Press, 2010. – (BSS 13). – P. 325–334.
152. Handberg S. Glossed Pottery / S. Handberg, J. Petersen // The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD / [Eds. N.A.

Lejpunskaja, P. G. Bilde, J. M. Hojte etc.]. – Aarhus: Aarhus University Press, 2010. – (BSS 13). – C. 185–260.

153. Hannestad L. Black-Glazed, Red-Figure and Grey Ware Pottery. / L. Hannestad, H. Blinkenberg Hustrup, V. F. Stolba // Panskoye I. The Monumental Building U6. / [Eds. L. Hannestad, V. F. Stolba, H. Blinkenberg Hustrup]. – Aarhus: Aarhus University Press, 2002. – C. 127–149.

154. Hannestad L. Lamps / L. Hannestad // Panskoye I. The Monumental Building U6. / [Eds. L. Hannestad, V. F. Stolba, H. Blinkenberg Hustrup]. – Aarhus: Aarhus University Press, 2002. – C. 201–202.

155. Hannestad L. Terracottas / L. Hannestad // Panskoye I. The Monumental Building U6. / [Eds. L. Hannestad, V. F. Stolba, H. Blinkenberg Hustrup]. – Aarhus: Aarhus University Press, 2002. – P. 203–212.

156. Hansen M. H. Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State / Mogens H. Hansen. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – 237 p.

157. Howland R.H. Greek lamps and their survivals / Richard H. Howland. – Princeton, 1958. – 252 p. – (The Athenian Agora, vol. IV).

158. Kašaeв S. V. Commonware / S. V. Kašaeв // Panskoye I. The Monumental Building U6. / [Eds. L. Hannestad, V. F. Stolba, H. Blinkenberg Hustrup]. – Aarhus: Aarhus University Press, 2002. – P. 150—179.

159. Kotenko V. V. Grey-Ware Pottery from the Maslyny settlement / V. V. Kotenko. // Ukrainian Archaeology. – 2011. – P. 57–64.

160. Lawrence A. W. Greek Aims in Fortification / Lawrence A. W. – Oxford: Clarendon Press, 1979. – 483 p.

161. Lohmann H. Agriculture and Country Life in Classical Attica / H. Lohmann // Agriculture in Ancient Greece / [Ed. B. Wells]. – Stockholm: Paul Astroms Förlag, 1992. – P. 29-57.

162. Lungu V. Imports and Local Imitations of Hellenistic Pottery in the Northwest Black Sea Area: Hadra and Pseudo-Hadra Wares / V. Lungu, P. Dupont // Pottery, Peoples and Places. Study and Interpretations of Late Hellenistic Pottery

- / [Eds. P. G. Bilde, M. L. Lawall]. – Aarhus: Aarhus University Press, 2014. – (BSS 16). – P. 233–254.
163. Marsden E. W. Greek and Roman Artillery: Historical Development / E. W. Marsden. – Oxford: Clarendon Press, 1969. – XII + 218 p.
164. Nowicka M. Les maisons à tour dans le mode grec / Maria Nowicka. – Wrocław: Ossolineum, 1975. – 159 p.
165. Opait A. Aspects of the provisioning of the Pontic settlements with olive oil in the Hellenistic and early Roman periods / A. Opait, 2010. – (Patabs I. Production and Trade of amphorae in the Black Sea). – P. 153–158.
166. Panskoye I. The Monumental Building U6 / [Eds. L. Hannestad, V.F. Stolba, A.N. Ščeglov] – Aarhus: Aarhus University Press. –2002. – Vol. 1. – 368 p.
167. Pečirka J. Homestead Farms in Classical and Hellenistic Hellas / J. Pečirka // Problémas de la terre en Grèce ancienne / [Ed. M. I. Finley]. – Paris-La Haye: Mouton, 1973. – P. 113-147.
168. Rotroff S. I. Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material / S. I. Rotroff. – Princeton, New Jersey, 2007. – 612 p. – (Athenian Agora, vol. XXIX).
169. Rogov E. Ja. Ceramic Objects / E. Ja. Rogov // Panskoye I. The Monumental Building U6. / [Eds. L. Hannestad, V.F. Stolba, A.N. Ščeglov]. – Aarhus: Aarhus University Press, 2002. – C. 272–275.
170. Rotroff S. I. Hellenistic Pottery. The Plain Wares. / S. I. Rotroff. – Princeton, 2006. – 438 p. – (Athenian Agora, vol. XXXIII).
171. Saprykin S. J. Ancient Farms and Land-Plots on the Khora of Khersonesos Taurike (Research in the Herakleian Peninsula.1974-1990) / S. J. Saprykin. – Amsterdam: Gieben, 1994. – 153 p. – (McGill University Monographs in Classical Archaeology and History 16.)
172. Ščeglov A. N. Cult sculpture, Altars, Sacred Vessels and Votives / A. N. Ščeglov // Panskoye I. The Monumental Building U6. / [Eds. L. Hannestad, V.F. Stolba, A.N. Ščeglov]. – Aarhus: Aarhus University Press, 2002. – C. 213–227.

173. Stolba V. Barbaren in der Prosopographie von Chersonesos (4. – 2. Jh. v. Chr.) / V. Stolba // Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in der hellenistischen Zeit: Akten des Internationalen Hellenismus-Kolloquiums 9. - 14. März 1994 in Berlin. – Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1996. – S. 439–466.
174. Stolba V. F. Handmade Pottery / V. F. Stolba // Panskoye I. The Monumental Building U6. / [Eds. L. Hannestad, V.F. Stolba, A.N. Ščeglov]. – Aarhus: Aarhus University Press, 2002. – Vol. 1. – P. 180–200.
175. Tiles and Ceramic Containers / V. I. Kac, S. Y. Monachov, V. F. Stolba, A. N. Ščeglov // Panskoye I. The Monumental Building U6. / [Eds. L. Hannestad, V.F. Stolba, A.N. Ščeglov]. – Aarhus: Aarhus University Press, 2002. – C. 101–126.
176. Winter F. E. Greek fortifications / F. E. Winter. – Toronto, London: Routledge & Kegan Paul, 1971. – XVIII+370 p.
177. Winther-Jacobsen K. The settlement data of the DSP landscape / K. Winther-Jacobsen // The Džarylgač Survey Project / [Eds. P. G. Bilde, P. Attema, K. Winther-Jacobsen]. – Aarhus: Aarhus University Press, 2012. – (BSS 14, Vol. 1). – P. 53-102.
178. Zolotarev M. I. Hellenistic Ceramic Deposit from the North-eastern Sector of Chersonesos / M. I. Zolotarev // Chronologies of the Black Sea Area in the Period c. 400-100 B C. / [Eds. V. F. Stolba, L. Hannestad]. – Aarhus: Aarhus University Press, 2005. – (BSS 3) – P. 193-216.

Архівні джерела:

179. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1972/122. Латышева В. А. Отчет о раскопках Харьковского отряда Северо-Крымской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1972 г., 19 л.

180. Науковий архів Музею археології ХНУ імені В.Н. Каразіна

Ф. експедицій

Ф. 1. Оп. 11. Спр. 3. Латишева В. О. Звіт з ілюстративним матеріалом про розкопки Харківського загону Північно-Кримської експедиції Інституту археології АН УРСР у Північно-Західному Криму в 1973 р. (рос. мовою), 25 арк.

181. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1974/126. Латышева В. А. Отчет о раскопках экспедиции Харьковского университета в 1974 году, 76 л.

182. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1975/77. Латышева В. А. Отчет о раскопках Харьковского отряда Северо-Крымской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в 1975 г., 52 л.

183. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1976/61. Латышева В. А. Отчет о раскопках экспедиции Харьковского госуниверситета в Северо-Западном Крыму в 1976 г., 47 л.

184. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1977/43. Латышева В. А. Отчет о раскопках Северо-Крымской экспедиции в 1977 году, 43 л.

185. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1978/97. Латышева В. А. Отчет о раскопках поселения Маслины в 1978 г., 33 л.

186. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1979/95. Латышева В. А. Отчет о работах Северо-Крымской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1979 г., 39 л.

187. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1980/104. Латышева В. А. Отчет о работах Северо-Крымской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1980 году, 46 л.

188. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1981/87. Латышева В. А. Отчет о раскопках Северо-Крымской археологической экспедиции в 1981 году, 34 л.

189. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1982/52. Латышева В. А. Отчет о раскопках Северо-Крымской археологической экспедиции в 1982 году, 20 л.

190. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1983/77. Латышева В. А. Отчет о раскопках Северо-Крымской археологической экспедиции в 1983 г., 26 л.

191. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1984/81. Латышева В. А. Отчет о работе Северо-Крымской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1984 году, 26 л.

192. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1985/167. Латышева В. А. Отчет о раскопках Северо-Крымской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1985 г., 28 л.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АА – Археологический альманах

АВ – Археологические вести

АГСП – Античные государства Северное Причерноморья

АДІУ – Археологія і давня історія України

АДУ – Археологічні дослідження України

АМА – Античный мир и археология

АО – Археологические открытия

БИ – Боспорские исследования

ВДИ – Вестник древней истории

ВХУ – Вестник Харьковского университета

ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України

ИИМК – Институт истории материальной культуры РАН

КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР

КФ ИА НАНУ – Крымский филиал Института археологии НАН

Украины

МАЕСУ – Музей археології та етнографії Слобідської України

МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии

МАКК – Материалы к археологической карте Крыма

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

НА ИА НАНУ – Научный архив Института археологии НАН Украины

ПИФК – Проблемы истории, филологии, культуры

СА – Советская археология

ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа

ХНУ – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Хсб – Херсонесский сборник

BSS – Black Sea Studies